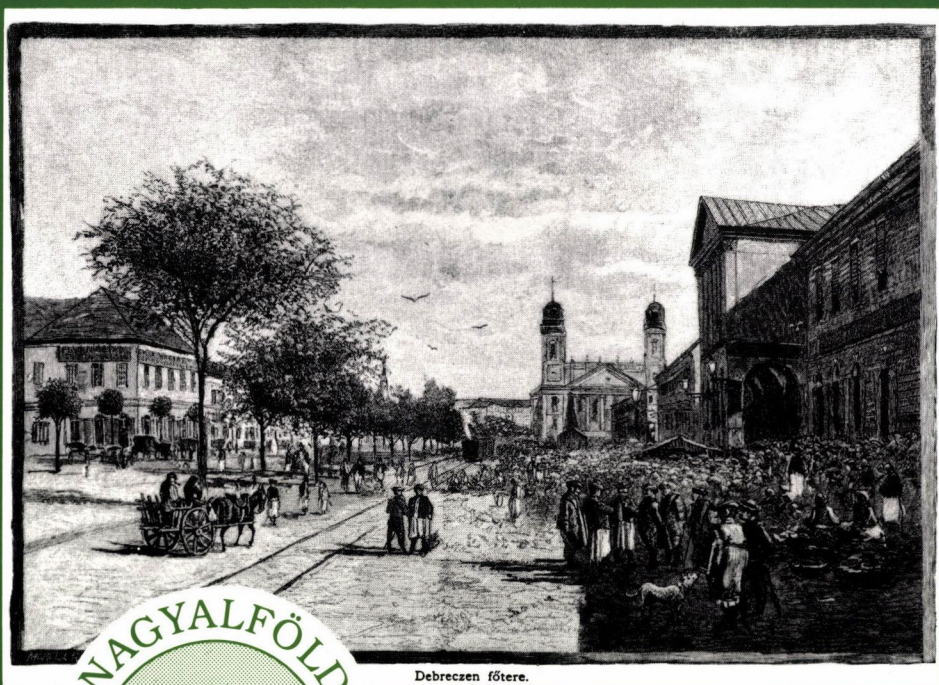

alföldi

T Á R S A D A L O M

Debrecen főtere.

BÉKÉSCSABA
1992

ALFÖLDI TÁRSADALOM 1992

MTA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZET
BÉKÉSCSABAI OSZTÁLY

ALFÖLDI TÁRSADALOM

1992

III. kötet

Békéscsaba, 1992

Szerkesztőbizottság

Elnök: SIMON IMRE

Tagok:

Blazovich László

Béres Csaba

Csatári Bálint

Hajnal Béla

Köteles Lajos

Lengyel Imre

Nagy J. József

Orosz István

Szentpéteri István

Felelős szerkesztő: LENGYEL IMRE

Kiadja: Nagyalföld Alapítvány

Felelős kiadó: RAKONCZAI JÁNOS
a Nagyalföld Alapítvány kuratóriumának elnöke

Borítóterv: Kállai Júlia

A borítón Mednyánszky László "Debreczen főtere" c. műve látható
(Az Osztrák-Magyar Monarchia frásban és képen. Magyarország II. kötet,
Budapest 1891. 285. oldal)

Készült 2.000 példányban
a Békés megyei Könyvtár Házinyomdájában

HU ISSN 0866-3963

TARTALOM

<i>Beluszky Pál: Századforduló - sorsforduló?</i>	7
<i>Pál József: Hamvas Endre csanádi püspök a konvertitákért</i>	34
<i>Nemes Nagy József - Ruttkay Éva: Gazdasági társaságok az Alföldön</i> . . .	56
<i>Csordás László: Magánüdülők a Dél-Alföldön</i>	72
<i>Csefkó Ferenc: Gondolatok a megye területfejlesztési szerepéről</i>	93
<i>Lengyel Imre: A helyi kormányzatok gazdálkodásának néhány regionális szempontja</i>	107
<i>Kiss Éva: A helyi vezetés jellemzői a Közép-Tiszavidék településein</i>	129
<i>Velkey Gábor: A települések önkormányzásáról</i>	140
<i>Gulyás Katalin: Három település történeti útja és egy községegyesítés buktatói</i>	157

CONTENTS

<i>Pál Beluszky: Turn of the century - change of fortune?</i>	7
<i>József Pál: Bishop of Csanád E. Hamvas's activity for the sake of the converts</i>	34
<i>József Nemes Nagy - Éva Ruttkay: Companies on the Great Hungarian Plain</i>	56
<i>László Csordás: Second homes in the southern region of the Great Hungarian Plain</i>	72
<i>Ferenc Csefkó: Thoughts about the role of the counties in spatial development</i>	93
<i>Imre Lengyel: The transformation of self-government economy</i>	107
<i>Éva Kiss: The characteristics of local leaders in the Middle-Tisza region</i> .	129
<i>Gábor Velkey: Self-governing practice in Hungary</i>	140
<i>Katalin Gulyás: The history of three settlements and the problems of parish contractions</i>	157

SZÁZADFORDULÓ - SORSFORDULÓ?

(Az alföldi városhálózat a 20. század küszöbén)

*Beluszky Pál**

Az alföldi mezővárosok számos jelzőre tettek szert a szakirodalomban; minősítették őket egyszerűen és nyersen "elmaradottaknak", "fejletleneknek", nevezték "parasztvárosoknak", "faluvárosoknak", vagy "földszintes városoknak", hasonlították őket Timbuktuhoz is vagy Közép-Ázsia sztyeppe-városaihoz; az *agrárváros-minősítés* egyszerű típus-jelölő megnevezésnek számított az előzőekhez képest.

Mindezen jelzőkben, jelzős szerkezetekben *ellentét* feszül. Ellentét a városok általánosan elfogadott szerepköre s az alföldi városok funkciója között. Az Alföldön az a merőben szokatlan és szabálytalan dolog történt, hogy a mezőváros (tanyái "segítségével") városi keretekbe szervezte az agrártermelést, s így - "kölcsonösségi alapon" - a mezőgazdasági tevékenység a városodás alapjául szolgálhatott, a mezővárosokat jórészt agrárnépesség lakta (meglehetősen zavarba hozva ezzel a statisztikai alapokon folytatott településvizsgálatokat). Ezért - *is* - ebben a települési rendben a "városi" és a "falusi" nem különült el egyértelműen egymástól, nem is volt igazán falu, még a "vidék" is más értelmet kapott, mint a "szabályos" tájakon. A tanyasi nem volt falusi, de vidéki se, hanem a városi társadalom alkotója, eleme, legalábbis a tanyarendszer virágzása idején. A tanyarendszer, a *tanyaelvű településrendszer* alapvető mássága a mezőgazdasági szórványokkal szemben - mely településforma meglehetősen elterjedt hazánk határain túl is - ugyanis éppen az, hogy a "valódi tanya" egy osztott települési rendszer egyik, nem önálló egysége, s mint ilyen, az anyatelepüléstől elszakítva meg sem ítéltető. A tanya a belterületi lakóházzal együtt alkotott egy lakó- és gazdálkodási egységet; a család és gazdasága a belterületi lakás s a tanya között megosztva funkcionált. Ettől az egész mezővárosi társadalom bizonyos térbeli tagolódást kapott.

A falusi és városi elmosódottsága, egymásbacsúsúzása nemcsak a települési rendre, hanem az alföldi társadalomra is jellemző volt. Az "alföldi útról" elmélkedve Márkus István különösen fontosnak tartotta, hogy a "...falu, a kismezőváros, a nagymezőváros ugyanannak az alföldi, állattartó cívis paraszti vagy kisnemesi, szabad paraszti termelőmódszernek és életvitelnek, igényvilágnak, művelődésnek három eltérő nagyságrendű, felfelé haladva mind tágasabb, mind differenciáltabb góca"¹; ebben a társadalomban "...van átjárás egyik emeletről a másikra". Ezen sajátosság "földrajzi" megnyilvánulása volt az érintetlen alföldi településhálózat korában a városok hinterlandjának majd teljes hiánya; márpedig a vonzásterület - a klasszikus értelmezés szerint - a "városság" nélkülözhetetlen alkotója, mert enélkül nincs központi funkció, központi funkció nélkül pedig város.

* Dr. Beluszky Pál, a földrajztudomány kandidátusa, az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztálya tudományos főmunkatársa (Budapest)

Ezt az ellentmondást egyes geográfusok - mindenekelőtt Mendöl Tibor - ázzal vélték feloldani, hogy a mezőváros *társadalmi egységén belül* (vagy ha úgy tetszik, a közigazgatási határokon belül) *választották szét a várost* (a jobbra nem őstermelők által lakott *városmag*) a vele összeépült *falutól* (a mezőváros őstermelők által lakott részei), illetve a falusi funkciójú *szórványoktól* (tanyák). Ezt a szemléletet segítette, hogy a *városi funkció és a településkép* között is ellentmondások feszültek. Már a középkor nyugatról érkező utazói elcsodálkoztak az egyes, számukra falusias képet mutató településekben zajló városias tevékenységeken (vásárok, kereskedők, kézművesek stb.). De ellentmondásos lehet a *mezővárosok megítélése* is; összevetve egyes dunántúli vagy felvidéki barokk-rokoko-klasszicista kisvárossal, provinciális, ám mégis "klasszikus" polgári életmódra törekvő lakóival, a mezőváros társadalmá parlaginak, földhözragadtnak, "elmaradottnak" tűnhetett a múlt században. Ám az erős önkormányzatok, a jelentős gazdasági-politikai-igazgatási autonómia, a szoros együttélés a reformált egyház polgárosult irányzataival, a falaik közt működő egyházi iskolákkal, közép- és főiskolákkal, az általános írásbeliség, írni-olvasni tudás olyan *tömegeket* nevelt a mezővárosokban, melyek *az Alföld egészét magasabb társadalmi nívóra emelték*, mint amilyenek az ország legtöbb nagytája állt (legalábbis a 17.-18.-19. században).

Ezen ellentmondások, s az itt nem említettek (mint ami pl. a látszólag (?) elmaradottabb gazdaság s az annál fejlettebb társadalom között feszült) azonos folyamatból táplálkoztak, illetve annak részét alkották; nem véletlenül bukkantak fel egymás mellett s *így sajátos képletté, szerkezeté formálták az Alföld társadalmát, gazdaságát s településhálózatát* is, természetesen legújabb képletével, a (tanyás) mezővárossal együtt.

Ez a *sajátos út* a következőkben summázható: az Alföldön az államalapítástól kezdődően felületesen feudalizált keretekben, illetve a feudalizmuson már túljutva parasztpolgári fejlődés zajlott szinte mindvégig periféria-viszonyok közepette; ez hívta életre a *sajátos kettősséget, a gazdaság mindenkor lemaradását a társadalmi fejlődés mögött*. Közép-európai viszonyaink közepette ez az út nem vezetett autotthon polgárosodáshoz, ám a 19. század derekáig-végéig az alföldi társadalomfejlődés "nyugatiasabb" elemeket is magában foglalt, mint az ország más, közép-európai fejlődési modellel leírható részein (szabadmenetelű jobbágyok, mezővárosi polgárok, lazább feudális függés, önkormányzatok, "népi" egyház stb.).

Az Alföld társadalmá a 16-19. században túlnyomórészt mezővárosi társadalom. Nem áll szándékunkban a mezővárosok idealizálása; ám szabadságaik sokfélesége - önkormányzat, bíráskodási jog, polgári jellegű földhasználat, szabad vallásgyakorlás, a protestáns egyház birtokbavétele, a céhek szabadságai stb. - a *nyugatias fejlődésre emlékeztet* olyannyira, hogy Szűcs Jenő fel is teszi a kérdést: "Nyugatias" képlet volt az alföldi mezőváros? Válasza lényegében igenlő: "Eredetében, a maga fél-polgári kommunális szabadságaival és önkormányzatával kétség kívül annak "közép-kelet-európai" variánsa volt".²

Az alföldi "modell", az alföldi mezőváros története során többször került

válságba. A 16. században, a török hódítás nyomán a külső fenyegetéssel, a fizikai pusztulással, a gazdaságuk erőszakos tönkretételével kellett szembenézniük. (Épp azokban az évtizedekben, amikor az agrártermékek európai konjunktúráját kihasználva igen nagy tökéet halmozhattak volna fel, megalapozva egy esetleges későbbi, más irányba forduló fejlődést is.) A 17. század végén, a 18. század elején a török kiűzését követően visszafeudalizálódás fenyegeti a mezővárosokat. A feudális birtok-és jogrend felszámolása után épp az "alföldi út" tápláló forrása apad el, nevezetesen a feudális makrokörnyezet és a pre- és posztfeudális viszonyokat ötvöző mikrovilág egymásmellettiisége. Ezen utóbbi válságot a 19. század ötvenes éveiben kibontakozó agrárkonjunktúra évtizedekig elfedi ugyan - nemegy mezőváros legjobb évtizedei erre az időszakra esnek -, de a századfordulón már élesen vetődik fel a kérdés: a mezővárosok helyt tudnak-e állni az új városfejlődési szakaszban, milyen helyet foglalnak el az átformálódó településhálózatban, őrzik-e sajátosságukat a megváltozott viszonyok között is?

1. CÉL ÉS MÓDSZER

Alábbi tanulmányunkban pillanatképet mutatunk be, az 1900-as népszámlálási adatok, illetve a lehetőleg ugyancsak 1900-ra vonatkozó egyéb statisztikai adatok alapján. Elemzésünk tehát nem történettudományi módszerekkel készült, hanem a városhálózatban elfoglalt helyzetre vonatkozik, egyetlen időkeresztmetszetet vizsgál, állapotfeltáró célja van. Következésképp az eredmények és a belőlük levonható következtetések korlátozottak.

A városhálózatban elfoglalt helyzetről - amikoris az egyes városok mint az egységes rendszer részei veendő figyelembe a rendszerhez fűződő kapcsolataik alapján - a hierarchia-szint árul el a legtöbbet. A városok hierarchikus rangját a városi alapfunkciók ("központi funkciók") mennyisége és kombinációja (sokfélesége), illetve ezen alapfunkciókat ellátó intézmények hierarchikus fokozata határozza meg. A központi (városi) funkcióknak minőségi és mennyiségi vetülete van. A hierarchikus szint elsősorban a központi funkciók differenciáltságát, "ritkaságukat" s ebből fakadó értéküket, az intézmények hivatalos hierarchiájában elfoglalt helyét (pl. a "ritkán előforduló", s intézményesen a megyei és járásbírságok fölé helyezett ítélőtábla hierarchikus rangja magasabb, mint az utóbbiaké), tehát a központi funkciók minőségi oldalát fejezi ki. Ugyanakkor nyilvánvalóan szoros korreláció mutatkozik a két vetület között (a királyi ítélőtábla székhelyén bizonyosan több a bírók száma, mint ahol csak járásbírság működik), s a minőségi kritériumok elsődlegessége nem jelenti azt, hogy a központi funkciók mennyiségi vizsgálata nem szolgáltatna értékes felvilágosításokat a városhálózat sajátosságairól, ne árnyalhatná a városhierarchia képét. A "mennyiségi oldal" vizsgálata egy sor további jellegzetesség feltárását teszi lehetővé, például: milyen mértékű a központi szerepkör "sűrűsége" egy-egy városban belül (vagyis a központi szerepkör aránya a

funkciók összességén belül), vagy mekkora hányad jut a városi funkciókból a vidék ellátására s mennyi a városra magára.³

A századforduló városhierarchiájának kimutatására az ún. "leltározó módszer" alkalmaztuk.⁴ A kiválasztott városi szerepköröket (intézményeket) előfordulási gyakoriságuk alapján rangsorba állítottuk; a különböző intézmények összemérhetőségét épp az "előfordulás-gyakoriság" (diszperziós érték) tette lehetővé. Minél ritkábban fordul elő valamely indikátor, annál *magasabb* hierarchikus szintet jelöl. E rangsor alapján a századforduló városi szerepkörű intézményeit öt hierarchia-osztályba soroltuk: a *regionális centrumok*⁵, a *fejlett megyeszékhelyek*⁶, a *megyeszékhelyek*⁷, a *középvárosok*⁸ és a *járási székhely-jellegű központok*⁹ jellegzetes intézményeire. 75 intézmény figyelembevételével alakítottuk ki a városok hierarchia-szintjét¹⁰; az intézmények - egyébként is szükségszerűen szubjektív szempontú - súlyozására nem tettünk kísérletet¹¹. Végül megkülönböztettük valamely hierarchia-szint *teljesértékű* és *részleges központjait* (az előbbiek a hierarchia-szint mutatóinak háromnegyedével, az utóbbiak felével-háromnegyedével rendelkeztek).

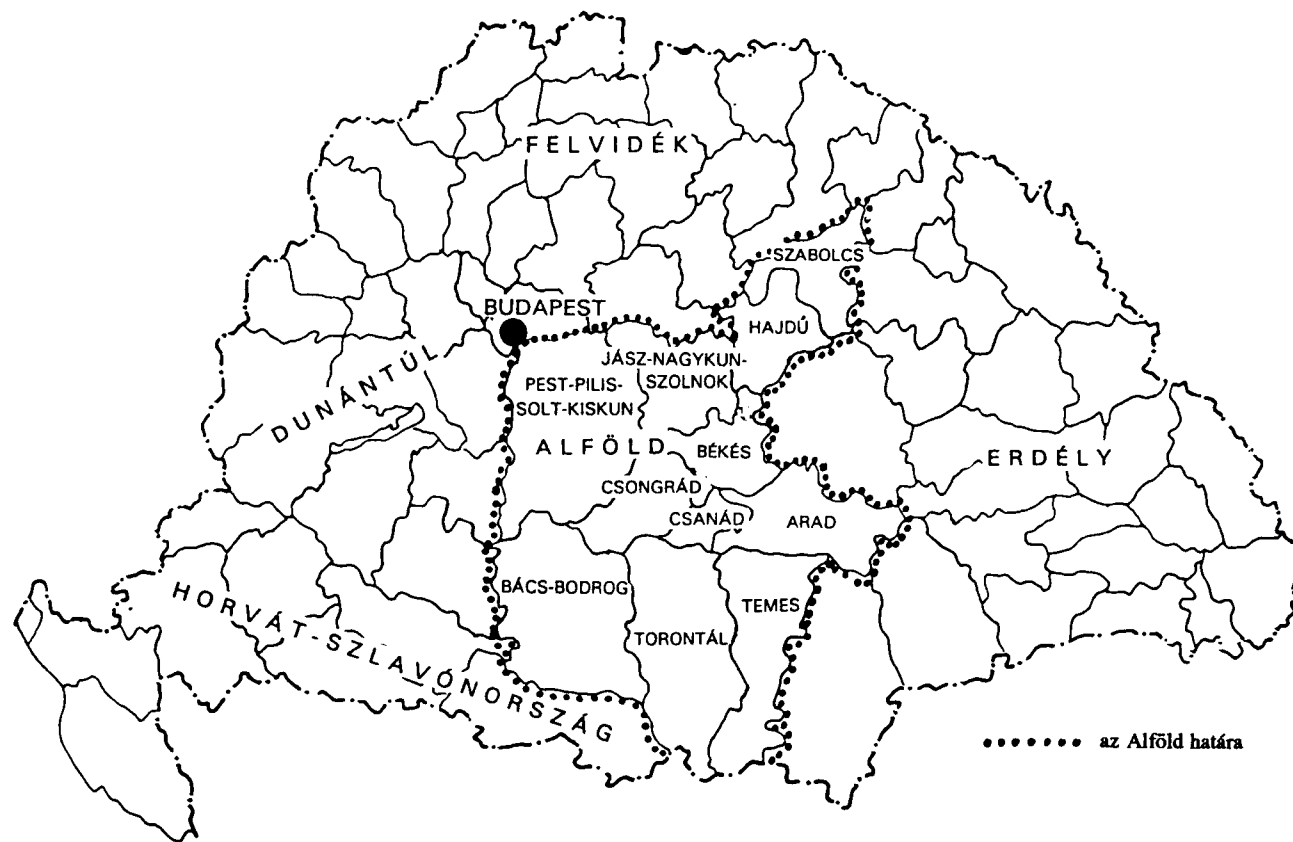
A hierarchia-szintek tehát a következők:

- Budapest,
- regionális központok (teljes értékűek és részlegesek),
- fejlett megyeszékhelyek (teljes értékűek és részlegesek),
- megyeszékhely-szintű városok (teljes értékűek és részlegesek),
- középvárosok (teljes értékűek és részlegesek),
- kisvárosok (további felosztásra nem került sor)¹².

A továbbiakban az *Alföldön* Bács-Bodrog, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Hajdú, Szabolcs, Csanád, Arad, Temes és Torontál vármegyéket, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alföldi részét, illetve az e területen található *törvényhatósági jogú városokat* értjük (1.ábra). E területen 1900-ban közel 4 és fél millióan éltek, a szűkebb értelemben vett Magyarország lakóinak (16,7 millió) 26,7 %-a. A fenti, jórészt megyehatárokkal megadott területen főleg északi, északkeleti irányban túllépett a természeti tájhatárokkal kijelölhető Alföld (Bihar, Szatmár, Bereg, Zemplén, Borsod, Heves megyék egy része ugyancsak az Alföld része). E peremterületeken további 570-580 ezren éltek 1900-ban. A további elemzések során mégis figyelmen kívül hagytuk a *peremterületeket*, mert társadalmi szempontból, a településhálózati sajátosságok alapján nem jellegzetesen alföldiek.

Már előjáróban utalnunk kell a "Tisza-Maros-szögének" - Temes és Torontál vármegyék - *sajátos helyzetére*; a természeti viszonyok, a gazdaság szerkezete alapján az Alföld része; ám a hódoltság alatti majd teljes pusztulása, a népesség és a települések kontinuitásának hiánya, a közjogi elkülönülés (Bánság), a sajátos birtokviszonyok következtében települései egészen speciális vonásokkal is rendelkeztek.

1. ábra. Az Alföld elhatárolása vizsgálatunk céljára

2. A VÁROSODÁS MÉRTÉKE

A városhálózatnak a településállományon (a társadalmon, a gazdaságon!) belül elfoglalt súlyáról bizonyos támpontokat nyújt a *városodás mértéke*. A városi népesség aránya a századforduló Magyarországon még középkoriasan alacsony volt; a közigazgatási értelemben vett *városokban a lakosság 18 %-a élt* (1. táblázat). A 19. század derekán nagyobb lendületet vett polgárosodás ugyan produkált néhány "városrobbanást" (Zágráb népessége 1870 és 1900 között 182,8 %-kal, Budapesté 164,7 %-kal, Fiuméé 112,8 %-kal, Kaposváré 161,0 %-kal, Szombathelyé 141,1 %-kal, Miskolcé 89,6 %-kal nőtt stb.), de alapvetően csak a főváros - illetve Zágrábot is figyelembevéve a fővárosok - helyzete változott meg az országban (1,5 %-ról 4,3 %-ra növelvén részesedését az ország lakosságából). Az összes többi város mindössze 1,9 %-kal növelte részesedését. Noha vizsgálatunk majd másfél század községi jogállású, ám városi szerepkörű települést talált az országban (ld. alább), figyelembevételük sem változtatta meg lényegesen az arányokat, hisz így is alig emelkedik 20 % fölé a városlakók aránya. A funkcionális értelemben városnak nyilvánuló települések figyelembevétele ugyan korrigálja a regionális különbségek mértékét (egy sor megyében, mint Árva, Liptó, Túróc, Moson, Tolna, Ugocsa, Fogaras, nem volt közbizottsági értelemben vett város 1900-ban, tehát a városi népesség aránya 0 lett volna), de még így is rendkívül éles különbségek álltak fenn az ország nagyrégiói között. Horvát- és Szlavónország, Erdély, a Felvidék, de még a Dunántúl egyes megyéi is szinte *várostanok* voltak (2. ábra).

Budapesttől Ny-ra, az országhatárig (engedvén a regionális fogalomtár csábításának, Bécs-Budapest urbanizációs folyosóról beszélhetünk) viszonylag kiegyenlített, az országos arányokat felülmúló városodás volt tapasztalható (s kirajzolódott egy "melléktengely" is Heves, Borsod és Abaúj megyék területén). Ugyanakkor

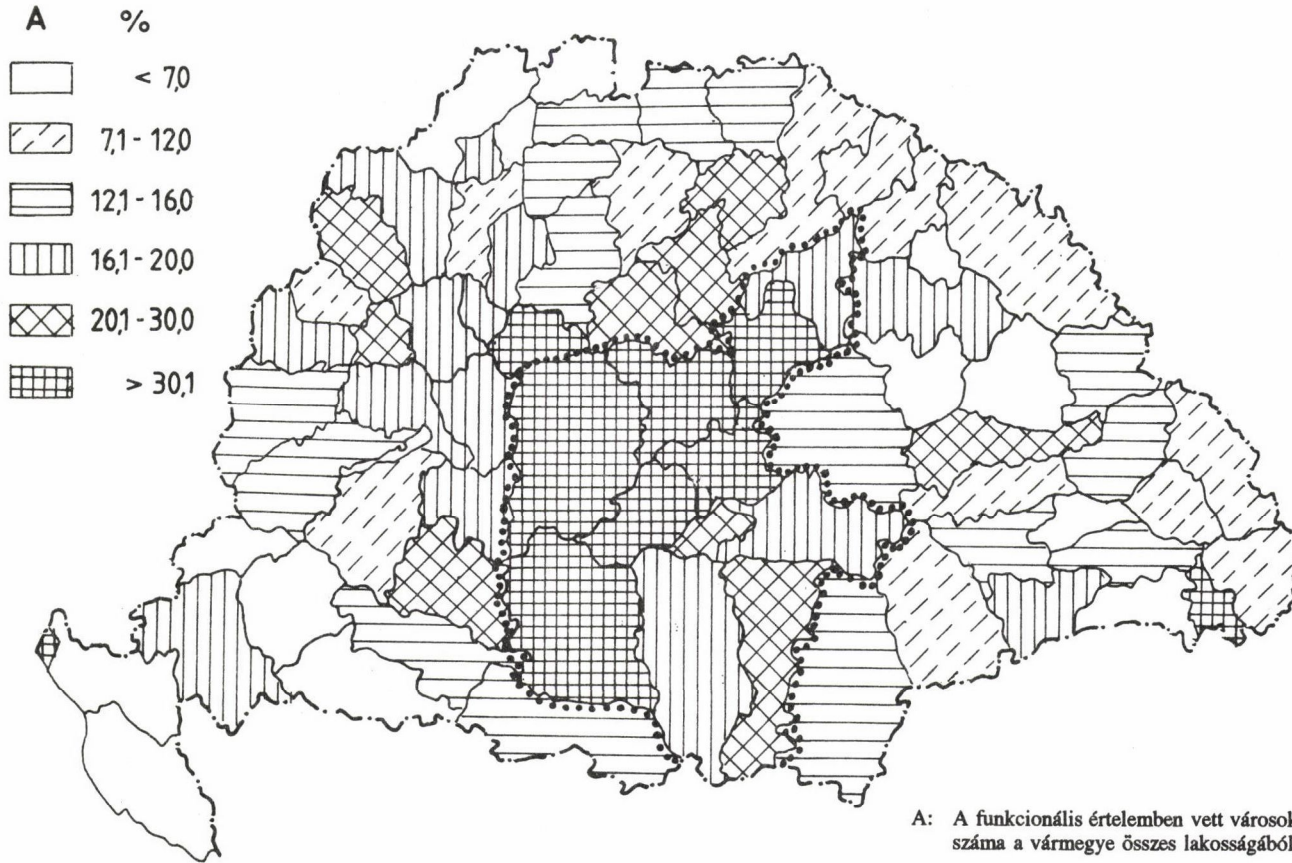
1. táblázat:
A városi népesség számának és arányának változása
Magyarországon 1857 és 1900 között*

Lakóhely	A népesség száma (ezer fő) és aránya (%)							
	1857		1870		1890		1900	
	e.fő	%	e.fő	%	e.fő	%	e.fő	%
Budapest**	187	1,5	271	2,0	492	3,2	716	4,3
Városok	1 439	11,9	1 736	12,8	2 083	13,7	2 307	13,8
Községek	10 489	86,6	11 572	85,2	12 588	83,1	13 698	81,9
Összesen	12 124	100,0	13 579	100,0	15 163	100,0	16 721	100,0

* Horvát-Szlavónország nélkül

** 1873-ig Pest, Buda és Óbuda együtt

2. ábra. A városodás mértéke megyénként 1900-ban

még az alföldi településhálózat sajátosságainak ismeretében is *meglepően magas városodási értékeket kaptunk az Alföld magterületére*. A funkcionális városok értékeivel számolva is összefüggő területen, a Duna-Tisza közén, Hajdú és Békés megyékben a lakosság *fele*, esetenként (Csongrád megye) *közel háromnegyede városlakó* volt. Szabolcs "szabályos" településhálózatára utal, hogy itt csupán 18,9 % a városlakó, s élesen elkülönül a Bánság (Tisza-Maros szöge) is (Torontálban csak 16,9 %, Arad vármegyében - Araddal együtt! - 16,1 % volt a városlakó).

Az Alföld törzsterületén viszont még a századfordulón is a mezőváros volt az uralkodó települési forma, lakóinak többségét a mezővárosi (városi) polgárok tették ki (egy sor "kismezőváros" még funkcionális értelemben sem bizonyult városnak - Jászapáti, Hajdúdorog, Óbecse, Tiszaföldvár, Abony, Bácsalmás stb. - tehát a mezővárosi lakosok aránya még magasabb is a fenti értékeknél). Ez az arány még akkor is egészen sajátos települési kereteket biztosított az Alföld társadalmának, ha tudjuk, hogy a tanyai lakosság egy része már a századfordulón kiszakadt a mezővárosi közösségből, ha figyelembe vesszük, hogy a mezőváros nem nyújtotta lakóinak a technikai civilizáció városi szintjét stb. Mindenesetre tény, hogy az Alföldön a mezőgazdálkodás városi keretek közé szerveződhetett, s a lakosság többsége sajátos kapcsolatban volt a várossal: ha nem is élt valódi városi környezetben - mindemellett egy alaposabb összehasonlító vizsgálat meglepő eredményeket is adhatna¹³-, ha életének esetenként jelentékeny hányadát nem is a város falai között - hanem a tanyán - élte le, ha tevékenysége nem is volt "városi jellegű", mégis benne élt egy különös városi közösségben, a város intézményei közelebb estek hozzá térbelileg és társadalmilag egyaránt, mint a "hagyományos" város-falu rendben élő falusiakhoz. Pusztán a városodási mutató kiugróan magas alföldi értékei figyelmeztetnek: *nem lehet az Alföld városhálózatát sommásan elmaradottnak ítélni*, az Alföldet falusi tájként kezelni; sőt: *az Alföld településhálózata sajátos urbanizálódás lehetőségét hordozta, még a századfordulón is*. (Erdei Ferenc - aki a mezővárosok javára ugyan elfogult - az "országépítés" lehetőségét látta a 30-as években a "mezővárosi modell" országos elterjesztésében - s valljuk meg, ez elvileg nem volt képtelen javaslat, legfeljebb megvalósíthatatlan. Ezen elképzelés halvány mása bukkant fel később az Erdei-Bibó-Mattyasovszky féle, a Parasztpárt programjában szereplő "városmegye-konceptióban".) Igaz, ez a lehetőség távolodott; egyrészt egyre többen szakadtak ki a mezővárosi közösségekből (vagy úgy, hogy állandó jelleggel a tanyákra szorultak, vagy úgy, hogy egyes mezővárosi határrészeket közigazgatásilag önállósítottak a várostól, vagy úgy, hogy egyes korábbi mezővárosok "elfalusiasodtak"), másrészt a mezővárosok maguk is "fordulópont" előtt álltak (ld. fentebb).

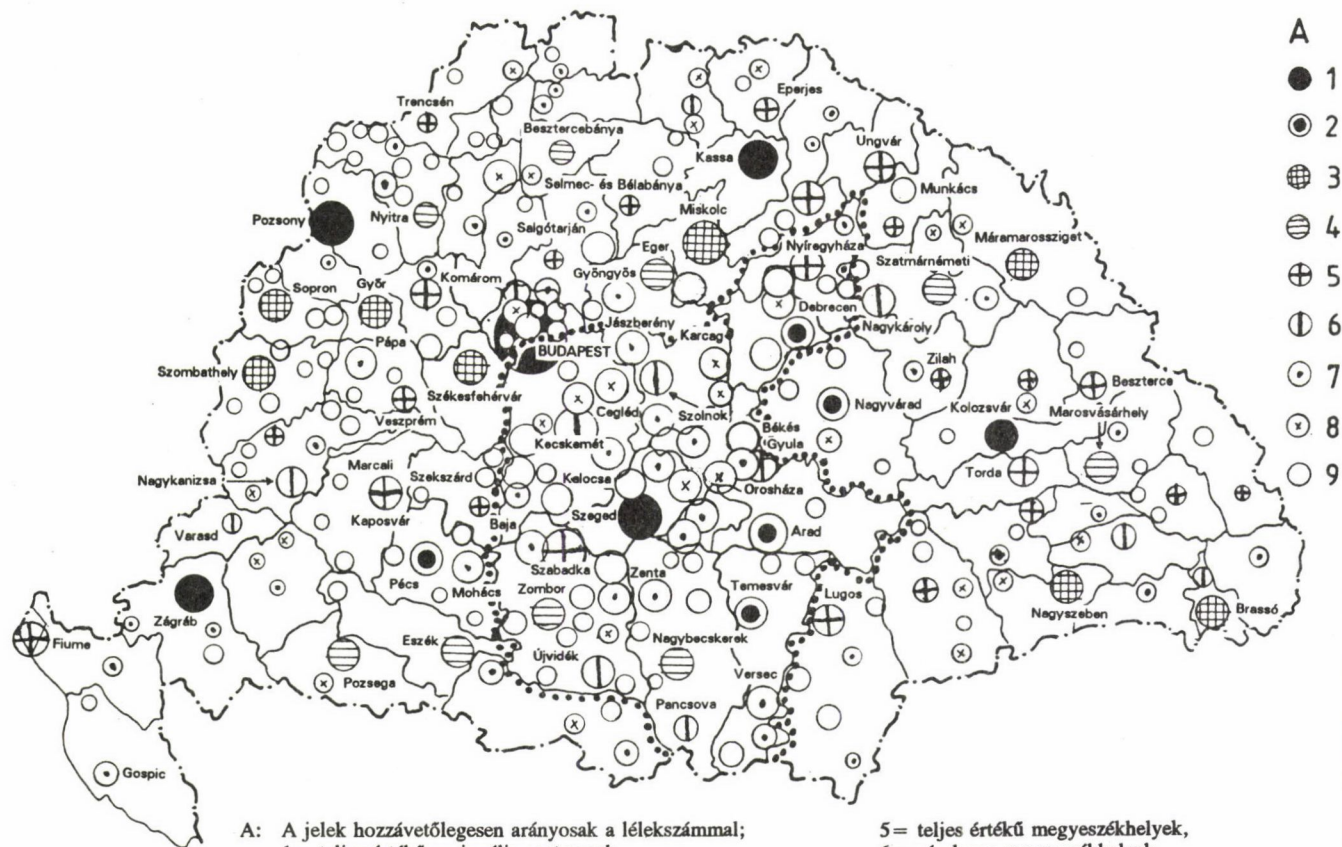
3. A VÁROSHIERARCHIA KIÉPÜLTΣÉGE

A funkcionális értelemben városnak tekinthető települések térbeli eloszlására vetett egyetlen pillantás (3. ábra) arról győz meg, hogy az Alföldön nemcsak többen éltek városokban, mint az ország többi régiójában, hanem a városok "sűrűsége" sem marad el a többi régiótól. Sőt; míg az országban átlagosan 1400 km²-re esett egy város, addig az Alföldön 967 km²-re; 22 várossal több funkcionált itt, mint amennyit az átlagos eloszlás indokolt volna. A nyers számok is utalnak rá: *az Alföldön másként vetődött fel a városodás kérdése* ill. alapvető problémája, mint másutt. Míg az országban általában az volt a kérdés, hogy a kapitalizálódó gazdaság és a polgári igazgatás igényei életre tudnak-e új városokat hívni, melyek kiegészítik a meglehetősen hiányos középkorias jellegű és jobbára középkori eredetű városhálózat ritka szemeit, illetve mennyi idő alatt s milyen mértékben formálják át a korábbi központokat, addig az Alföldön mindenekelőtt az volt a kérdés, hogy a meglévő nagyszámú városi méretű népességtömörlés - amelyek a korábbi viszonyok között városi szerepköröket is elláttak, társadalmuk városias jellegű volt - a változó viszonyok között *meg tudja-e őrizni városi jellegét, eleget tud-e tenni az új városi kritériumoknak*, ill. *milyen "alföldi sajátosságok" maradnak fenn a városhálózatban*.

Az Alföld helyzetének megítélésekor figyelembe kell vennünk, hogy a magyarországi városhálózat dualizmuskori kiépülése-átformálódása jelentős mértékben külső tényezők, államhatalmi beavatkozások eredménye. Ennek legfontosabb eszköze az *államigazgatási funkcióknak a letelepítése* (allokációja) volt, de hasonló szerepet játszott az állam által befolyásolt vasútépítés, az állami ipartelepítés, de még a garnizonok helyének megválasztása is. Ennek során igen sok csekély népességű, városi funkciókat egyébként nélkülöző, szerényen-hézagosan kialakult városi társadalommal rendelkező (a valódi polgárság majd teljes hiánya!) település nyert városi intézményrendszert, került ennek révén magas pozícióba a hierarchikus rangsorban (a járási székhelyek többsége, a megyeszékhelyek közül pl. Alsókubin, Aranyosmarót, Túróczi-szentmárton, Nagyszőlő, Cskszereda, Liptószentmiklós, Magyaróvár, Ipolyság stb.). A valódi polgárság hiánya, a köztisztviselői réteg dominanciája, az erős állami függés épp *e városokat rokonította némiképp a kelet-európai városokkal* (s nem az alföldieket, ahogy ez utóbbi feltételezés a földrajzi irodalomban is felbukkant). Vagyis a századfordulón az ország Alföldön kívüli régióiban *a városhierarchia bővebb keretekkel szolgált, mintsem azt a sokoldalú városfejlődés kitölthette volna. Az Alföldön viszont épp az a kérdés, hogy a "városhierarchia" - vagyis tulajdonképpen a modernizálódó városi funkciók - kitöltik-e az adott kereteket, átemeli-e a mezővárosokat a modern városfejlődés színterére*, illetve fennmarad-e esetleg a mezővárosi városfejlődési út, függetlenül a kialakuló modern (?) városhálózattól.

Az általunk nyert kép a még csak megkezdődött átrendeződést tükrözi. A részleteket szemlélve első pillantásra feltűnő a hierarchia csúcsán kialakult helyzet

3. ábra. A városok hierarchikus rangja 1900-ban

A: A jelek hozzávetőlegesen arányosak a lélekszámmal;

- 1 = teljes értékű regionális centrumok,
- 2 = részleges regionális centrumok,
- 3 = teljes értékű teljes megyeszékhelyek,
- 4 = részleges fejlett megyeszékhelyek,

- 5 = teljes értékű megyeszékhelyek,
- 6 = részleges megyeszékhelyek,
- 7 = teljes értékű középvárosok,
- 8 = részleges középvárosok,
- 9 = kisvárosok.

2. táblázat:
A funkcionális értelemben vett városok megoszlása
hierarchikus szintenként (1900)

Hierarchikus szintek	Városok száma		Arányuk a városállományban (%)	
	országosan	Alföldön	országosan	Alföldön
I. Regionális centrumok	10	4	4,1	5,7
II. Fejlett megyeszékhelyek	16	2	6,6	2,9
III. Megyeszékhely-szintű városok	37	7	15,1	10,0
IV. Középvárosok	88	21	36,1	30,0
V. Kisvárosok	93	36	38,1	51,4
Összesen	244	70	100,0	100,0

(2. táblázat). Az ország tíz regionális centruma közül négy - Szeged, Debrecen, Temesvár, Arad - az Alföldön található, s figyelembe kell venni, hogy Nagyvárad is az Alföld határán fekszik, s résztvett annak nagyvárosi funkciókkal való ellátásában, sőt Budapestnek - nem mint fővárosnak, hanem mint regionális szerepkörű városnak - vonzáskörzete is kiterjedt a Duna-Tisza közének nagyobbik felére.

A regionális centrumok jól elkülönülő csoportot képeztek a korabeli városhierarchiában, elkülönülésük "lefelé" egyértelmű az ellátott regionális funkciók sokfélesége alapján, noha e csoporton belül is jelentős differenciák voltak; Kolozsvár vagy Zágráb intézményhálózatának differenciáltsága kb. kétszerese Aradénak (3. táblázat). (Épp Arad besorolása lehet kérdéses számításaink alapján: mindössze 11 "regionális" mutatóval rendelkezik, míg az öt követő, már a következő hierarchikus csoportba sorolt Győr, Miskolc és Székesfehérvár 7-7 mutatóval. A városi szerepkörök *menyiségi mutatói* (ld. alább) alapján azonban Arad egyértelműen a regionális centrumok közé sorolandó.)

Mielőtt még szemügyre vennénk az alföldi regionális centrumok helyzetét, néhány megjegyzést kell tennünk általában a *regionális központok* helyzetéről, mindenekelőtt a "Trianon -- a budapesti "vízfej" -- a határokon kívül rekedt nagyvárosok" kérdéskörében. Meglehetősen általános vélemény, hogy Budapest egy 20 milliós ország fővárosaként formálódott s vetélytársai az I. világháborút követő békeszerződések nyomán az ország területén kívül rekedtek - így állt elő a "vízfej". A kép azonban árnyaltabb. *Budapest már (még?) a századfordulón is aránytalanul helyet foglalt el a településhierarchiában, ha nem az ország népességéhez, hanem a városhálózathoz, kiváltképp az öt követő regionális centrumokhoz mérjük a súlyát. Budapest és a regionális centrumok (továbbmenve: a városhálózat) közötti szakadék a századfordulón legalább akkora volt, mint napjainkban. S kérdéses, hogy a regionális centrumok lendületes fejlődésének volt-e megfelelő - területi -*

3. táblázat:
A regionális centrumok főbb adatai 1900-ban

Hierarchikus szint, városok	Jogállás, közig. szerep	Lakosság száma (fő)	S ₁	S ₂	Foglalkozási szerkezet (%)					Népeségvál. 1870-1900 (%)	Magyar anyanyelvű (%)
					mezőgazdaság	bányászat, ipar	tercier. szek.	véd-erő	egyéb		
I. Teljes értékűek											
1. Zágráb	Tj,M	57 690	22	1	8,4	32,3	24,5	10,1	24,7	182,8	4,6
2. Kolozsvár	Tj,M	46 670	22	5	8,9	33,1	20,1	10,8	27,1	75,2	85,4
3. Pozsony	Tj,M	61 537	20	2	3,9	37,1	20,4	12,4	26,2	32,2	30,5
4. Szeged	Tj	90 270	20	8	40,6	19,8	13,2	5,8	20,6	41,2	96,2
5. Kassa	Tj,M	35 586	20	9	1,6	33,8	17,1	21,3	26,2	63,7	66,3
II. Részlegesen											
6. Debrecen	Tj,M	72 351	18	6	23,3	30,1	16,4	7,9	22,3	56,9	98,6
7. Pécs	Tj,M	42 252	16	10	7,2	36,4	17,6	8,4	30,4	77,1	78,0
8. Temesvár	Tj,M	49 624	15	4	2,1	33,7	20,6	12,6	31,0	54,0	36,0
9. Nagyvárad	Tj,M	47 018	14	3	10,5	31,1	23,9	13,5	21,0	63,8	91,3
10. Arad	Tj,M	53 903	11	7	6,3	36,1	21,4	8,8	27,4	64,7	70,4

Jelmagyarázat:

Tj - Törvényhatósági jogú város;

M - Megyeszékhely;

S₁ - Az általunk figyelembevett regionális szerepkörű "intézmények" száma;

S₂ - A városok sorrendje a városi funkciók mennyisége (súlya) alapján.

Dőlt betűvel az alföldi városok neve lett kizsedve.

háttere? Az alföldi regionális centrumok esetében különösen élesen vetődik fel ez a kérdés, márcsak sajátos elhelyezkedésük miatt is: az alföldi nagyvárosok közötti átlagos távolság (Nagyváraddal is számolva) kb. 60 km. Ez önmagában sejteti: *nem a településhálózati igények hívták életre e centrumokat*. Pontosabban a hinterland erőforrásaitól is támogatva olyan nagyvárosok alakultak ki, amelyek "kiköve-telték" a regionális intézmények elhelyezését (akkor is, ha regionális vonzáskör-zeteik átfedik egymást, alakjuk meglepő, kiterjedésük pedig meglehetősen kor-látozott).

Szeged helyzete meglehetősen ellentmondásos. Már az is sajátos szegedi vo-nás, hogy a mezővárosi és a "szabályos" kereskedő-kézműves-városi fejlődés a középkor óta egymással párhuzamosan fellelhető volt Szegeden; a századfordulón is a legnagyobb tanyás városok egyike, keresőinek kétötöde agrárfoglalkozású, viszont a polgári elem súlya sem marad el a nagyvárosok mögött. Ugyanakkor e "polgári elem" is inkább mezővárosi jellegű: az agrártermeléshez kötődő kézműi-parosok, kiskereskedők, földtulajdonra szert tevő értelmiségiek; kevés közép- és sok kispolgár. A szomszédságban rohamosan fejlődő Aradon és Temesvárott vi-

4. táblázat:

A regionális centrumok feltételezett vonzáskörzeteinek lakosság száma (fő)

Városok	A vonzáskörzeti magban	A peremterületen	A potenciális övezetben	A teljes vonzáskörzetben
1. Budapest	2 548 467 ¹	488 542 ²	1 523 000 ³	4 560 009
2. Pozsony	1 083 463 ⁴	429 246 ⁵	-	1 512 709
3. Zágráb	1 412 762 ⁶	681 603 ⁷	420 694 ⁸	2 515 259
4. Kolozsvár	982 735 ⁹	248 788 ¹⁰	1 081 228 ¹¹	2 312 751
5. Szeged	1 202 713 ¹²	304 680 ¹³	-	1 507 393
6. Kassa	1 024 282 ¹⁴	587 322 ¹⁵	-	1 611 604
7. Debrecen	1 188 997 ¹⁶	149 602 ¹⁷	-	1 338 599
8. Temesvár	919 243 ¹⁸	304 680 ¹⁹	-	1 223 923
9. Pécs	933 332 ²⁰	218 500 ²¹	-	1 151 832
10. Arad	689 938 ²²	139 000 ²³	-	828 938
11. Nagyvárád	577 312 ²⁴	139 000 ²⁵	-	716 312
Átlagosan	1 094 878	335 560	-	1 752 666

1. Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Hont, Nógrád, Heves, Esztergom és Fejér vármegyék, Budapest, Kecskemét és Székesfehérvár t.j.v.
2. Zólyom vármegye, részben Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom és Bars vármegye, Komárom, Selmecz- és Béalábánya t.j.v.
3. Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Borsod vármegyék, Zala vármegye egy része, Győr és Sopron t.j.v.
4. Pozsony, Nyitra és Trencsén vármegyék, Pozsony t.j.v.
5. Árva, Liptó, Túróc, Bars vármegyék, Moson vármegye egy része.
6. Zágráb, Varasd, Belovár-Kőrös, Modrus-Fiume vármegyék, Varasd és Zágráb t.j.v.
7. Pozsega, Verőcze, Lika-Krbava vármegyék, Eszék t.j.v.
8. Szerém vármegye, Zimony és Fiume t.j.v.
9. Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Koloza, Torda-Aranyos, Alsó-Fejér vármegyék és Kolozsvár t.j.v.
10. Kis-Küküllő vármegye, Szilágy vármegye egy része.
11. Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék, Brassó, Fogaras, Nagy-Küküllő, Szeben vármegyék és Marosvásárhely t.j.v.
12. Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog vármegyék, Szeged, Hódmezővásárhely, Szabadka, Baja, Újvidék, Zombor t.j.v.
13. Torontál vármegye és Pacsova t.j.v. egy része.
14. Abaúj-Torna, Szepes, Sáros, Zemplén és Ung vármegyék, valamint Kassa t.j.v.
15. Gömör, Borsod vármegye, valamint Ugocsa és Bereg vármegyék egy része.
16. Hajdú, Szabolcs, Szatmár és Máramaros vármegyék, Debrecen és Szatmár-Németi t.j.v.
17. Ugocsa, Bereg és Szilágy vármegyék egy része.
18. Temes és Krassó-Szörény vármegye, Temesvár és Versecz t.j.v.
19. Torontál vármegye és részben Pacsova t.j.v.
20. Baranya, Somogy és Tolna vármegyék, Pécs t.j.v.
21. Zala vármegye egy része.
22. Arad és Hunyad vármegyék, Arad t.j.v.
23. Békés vármegye egy része.
24. Bihar vármegye és Nagyvárád t.j.v.
25. Békés vármegye egy része.

Dőlt betűvel az alföldi városok neve lett kiszedve.

szont épp a gazdaság "modern elemei" - pénzintézetek, nagykereskedelem, gyár-
ipar stb. - gyarapodnak látványosan, s messze Szeged elé kerülnek. Arad pénzinté-
zeti vagyona ekkor 24 millió forint - Budapest, Nagyszeben, Zágráb, Pozsony

után az 5 (!) az országos sorrendben -, Temesváré közel 18 millió forint (ezzel a 6. helyen állt), Szegedé 8 és félmillió, s csak a 17. Szeged viriliseinek átlagos adója felét sem teszi ki Arad virilisei adójának. Így az a gazdasági háttér, amely korábban a Maros völgyén keresztül Dél-Erdélyre, a Bánságra, Dél-Magyarországra kiterjedt, egyre zsugorodott, s a századfordulón kb. 1,2 millió lakosra terjedt (4. táblázat). *Arad és Temesvár* alföldi, de nem mezőváros; statisztikai mutatóik, társadalmuk vagy akár a városkép alapján nem különböznek alapvetően az ország más régióinak nagyvárosaitól. Potenciális vonzáskörzetük eléggé szűkös; Temesváré Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyékre, Aradé Arad és Hunyad megyékre, részben Békésre terjedt ki, de egyik sem érte el az 1 millió lakost.

Debrecen és Nagyvárad egymás közelében eltérő karakterű városok; *Debrecen* mezőváros, jelentős számú, az agrártermeléstől már elszakadt, de ahhoz azért kötődő kispolgársággal, mezővárosi polgársággal; a reformáció magyarországi központja, egyházi és iskolaváros; *Nagyvárad* római katolikus püspökség "valódi" polgársággal, "polgárosultabb" stílussal. Bizonyos szempontból kiegészítik egymást, megosztják a nagyvárosi funkciókat. Míg Nagyvárad - mint nagyváros - meglehetősen szűk területen mozog - Bihar és Szilágy vármegyére terjed vonzása -, addig Debrecen ÉK felé nyomul előre, Kassa és Kolozsvár vonzásterülete közé, s még Máramaros vármegyét is hinterlandjához számíthatja. Mindezekkel együtt az alföldi regionális centrumok hinterlandjai meglehetősen szűkösek; erősen kérdéses, hogy *a mintegy 1-1 millió lakosra kiterjedő vonzáskörzetek elegendőek lettek volna-e valódi "ellenpólusok" kialakulására*, ha nem ölt merőben más politikai tagolást a Kárpát-medence az I. világháború után.

Mindenesetre úgy tűnik, a "felülről építkező" városhálózat valójában a *regionális centrumokat* formálta át a századfordulóig az Alföldön. Az alsóbb szinteken még a mezővárosias szerkezet uralkodott. Erre utal, hogy a "középső" szinteken a hierarchia kiépületlenebb, mint az ország más régióiban. A mezővárosi út önmagában csak kivételesen vezetett a magasabb hierarchia-szintekre. A kivételek közül *Szabadka* említhető első renden. Az ország lakosságszámát tekintve harmadik városa (ekkor 81 ezer lakos) törvényhatósági jogot nyert ugyan, de a századfordulóig szinte kizárólag mezővárosi energiáiból táplálkozott; ez a hierarchikus rangsor 51. helyére emelte a várost, igaz, a városi funkciók mennyiségi oldala alapján helyezése sokkal előkelőbb (a pénzügyi vagyoni alapján a 18., a kereskedelemről élő keresők alapján a 9. (!) helyen állt 1900-ban). Hasonló Kecskemét, Pancsova, Baja helyzete, az alsóbb szinteken, a közép- és kisvárosok sorában pedig szinte valamennyi mezővárosé.

4. AZ ALFÖLDI VÁROSOK VÁROSI SZEREPKÖRÉNEK MENNYISÉGI MUTATÓI

A századfordulóról rendelkezésünkre álló statisztikai adatok lehetővé teszik *a városi funkciók sokoldalú mennyiségi elemzését*. A mennyiségi szempontok alapján végzett vizsgálatok nemcsak árnyaltabbá tehetik a városhierarchiáról nyert képet, hanem új aspektusokra is következtethetünk, pl. a központi funkciók településen belüli "sűrűségére" (vagyis arra, hogy a központi szerepkör milyen arányt képvisel egy-egy település funkciói között), vagy arra, hogy a városi szolgáltatások miként oszlanak meg a központ és a "vidék" között.

A városi szerepkörök "komplex" mutatóját egyszerű módszerrel alakítottuk ki; a *kereskedelem*ből és a *közfoglalkoztatásból* élő keresők, a *pénzügyi vagyont*, az *ügyvédek* és a *középiskolai tanárok száma*, valamint a *felső-és középrétegbe tartozók (becsült) száma* alapján rangsorokat képeztünk, majd megállapítottuk az egyes városok rangszámainak összegét. Ezek növekvő értéke jelölte ki *a városi szerepkör súlya alapján adódó sorrendet*. A végső sorrend s az egyes mutatók sorrendje között jó megfelelés van. A *legsorosabb korreláció a közfoglalkoztatásból élő keresők s a "komplex" sorrend között* mutatkozik (rangkorrelációs együttható: $r = 0,88$); közel ilyen szoros a kapcsolat a kereskedelmi szerepkör fejlettsége s a központi funkciók volumene között ($r = 0,80$). Mindez azt is bizonyítja ismételtén, hogy a *kiegyezés utáni évtizedekben a közigazgatási-államigazgatási beosztás a leghatékonyabb alakítója a városhálózatnak*. Ugyancsak jó indikátornak bizonyult a *házcselédek száma* is, minden bizonnyal azért, mert szoros kapcsolatban volt a "valódi polgárság" és az értelmiségi rétegek - a felső- és középrétegek - volumenével. A városhierarchia csúcsán kialakult helyzetről az 5. táblázat tájékoztat.

A táblázat - s a terjedelmi okok miatt itt nem közölt további mintegy 200 város adatai - alapján megállapítható: az alföldi városok szinte kivétel nélkül *előkelőbb helyezést értek el a városi funkciók mennyiségi fejlettsége alapján*, mint a szűkebb értelemben vett hierarchikus rangsorban. Épp a "tipikus" - s többnyire az új viszonyok között is fejlődőképes - mezővárosokra jellemző ez a meg-nem-felelés (Szabadka, Kecskemét, Békéscsaba, Zenta, Hódmezővásárhely, Baja stb.). Ez a fajta eltérés a rangsorok között (mennyiségi rangszám alapján előkelőbb helyezés) mindenekelőtt az alföldi városokra jellemző, az ország más régióiban vagy egészen speciális helyzethez kötődik (pl. Újpest Budapest elővárosaként jelentős kereskedelmi (ipari) szerepkört tölt be, de sokoldalú városi funkciókra nem tehet szert; Fiume mint egyetlen kikötővárosunk, igen jelentős kereskedelmi-pénzügyi központ, de földrajzi-közjogi okokból nem kapcsolódik szervesen közvetlen hátteréhez), vagy pedig némiképp az alföldi mezővárosokra hasonló városokra jellemző (mint pl. a bortermelő Gyöngyösre, vagy Pápára, mely város településhálózati helyzete igen hasonlatos Bajához). Ezen összefüggés irányából közeledve az alföldi városhálózathoz, megerősítve látjuk a korábbi állításunkat: egyrészt az

5. táblázat:
A jelentősebb városok sorrendje a városi funkciók mennyiségi fejlettsége alapján

Városok	Hierarchia szint	Sorrend a		Sorrend a				
		mennyiségi mutatók alapján	hierarchia alapján	KÉ	KÖ	KR	PV	KF
Budapest		1	1	1	1	1	1	1
Pozsony	I.	2	4	2	3	2	4	3
Zágráb	I.	3	2	3	2	3	3	2
Nagyvárad	I.	4	10	4	6	8	7	9
Temesvár	I.	5	9	5	9	9	6	5
Debrecen	I.	6	7	8	8	5	10	11
Kolozsvár	I.	7	3	11	7	4	12	4
Arad	I.	8	11	7	10	7	5	17
Szeged	I.	9	5	9	5	6	17	8
Kassa	I.	10	6	15	4	10	13	10
Pécs	I.	11	8	14	11	18	11	12
Miskolc	II.	12	12	12	17	13	15	18
Nagyszeben	II.	13	17	23	16	17	2	14
Sopron		14	15	22	15	16	14	7
Győr	II.	15	16	20	20	14	16	13
Szabadka	* III.	16	51	10	14	12	19	35
Székesfehérvár	II.	17	13	13	13	22	9	19
Brassó	II.	18	14	19	18	11	24	6
Fiume	* III.	19	45	6	12	20	8	28
Kecskemét	* III.	20	57	18	19	15	32	23
Szatmárnémeti	II.	21	20	21	21	24	31	30
Zombor	II.	22	22	38	24	29	26	15
Szombathely	II.	23	18	29	28	23	23	49
Újvidék	* III.	24	58	17	33	28	49	27
Nyitra	II.	25	25	30	30	38	18	37
Hódmezővásárhely	* IV.	26	89	25	32	21	30	50
Máramarossziget	II.	27	19	35	34	41	27	20
Eger	II.	28	26	43	25	25	70	16
Nagykanizsa	* III.	29	59	24	42	35	22	60
Eperjes	III.	30	32	50	36	33	36	21
Marosvásárhely	II.	31	23	42	31	26	43	33
Nagybecskerek	II.	32	21	32	26	31	56	51
Szolnok	III.	33	52	48	29	39	25	61
Nyíregyháza	III.	34	41	41	22	27	28	81
Eszék	II.	35	24	27	27	36	37	45
Esztergom	III.	36	53	68	41	45	20	26
Veszprém	III.	37	30	56	40	47	21	36
Baja	* IV.	38	75	37	49	30	34	52
Kaposvár	III.	39	32	46	37	50	38	68

5. táblázat folytatása

Pápa	*	IV.	40	85	33	73	37	41	31
Komárom		III.	41	38	36	38	34	33	107
Ungvár		III.	42	35	44	46	48	67	34
Nagyszombat	*	IV.	43	86	58	47	63	39	38
Sátoraljaújhely		III.	44	28	39	39	46	40	96
Lugos		III.	45	29	40	35	44	69	78
Versecz	*	IV.	46	70	71	50	57	47	89
Pancsova		III.	47	60	28	44	59	76	70
Munkács		IV.	48	66	26	45	58	75	67
Szentes	*	IV.	49	87	47	59	40	79	69
Nagykároly		III.	50	55	51	48	49	54	91
Makó		IV.	51	69	34	51	42	68	97
Gyöngyös	*	IV.	52	99	60	60	53	52	64
Kiskunfélegyháza	*	IV.	53	91	49	67	51	83	44
Vác	*	IV.	54	76	61	52	52	66	70
Békéscsaba	*	IV.	55	90	52	56	32	80	103
Varasd		III.	56	62	69	43	71	71	114
Zenta	*	IV.	57	84	55	74	60	88	58
Nagykikinda		IV.	58	74	54	58	85	82	104
Balassagyarmat	*	III.	59	34	63	61	80	50	120
Újpest	*	IV.	60	119	16	23	19	150	152

Megjegyzések:

- KE - sorrend a kereskedelemből élők alapján,
 - KÖ - sorrend a közszolgáltatból élők alapján,
 - KR - sorrend a középrétegek becsült száma alapján,
 - PV - sorrend a pénzintézeti vagyon alapján,
 - KF - sorrend a középiskolai-iskolai tanárok száma alapján,
 - * - a mennyiségi mutatók és a hierarchikus sorrend között 20, vagy annál nagyobb a különbség,
- Dőlt betűvel az alföldi városok neve lett kizsedve.*

Alföld városodottsága nem csupán statisztikai torzítás, s egyébként "várostalan" régió, hisz *a városi funkciók területegységre vetített súlya itt a legmagasabb az országban*, másrészt a "modern városi funkciók sokfélesége" az Alföldön még nem töltötte ki a nagy népességtömörülések nyújtotta kereteket. *Az Alföldön utólag "nő bele" a hierarchia a meglévő városállományba*, az ország más régióiban maga alakít városokat a ritkaszemű hálózat közeiben, ill. gyors ütemben növeli-formálja a korábban meglévő (kis)városokat.

Hasonló megállapításokra juthatunk, ha *a városok kereskedelmi szerepkörét ill. a felső- és középrétegek számát és arányát vizsgáljuk*.

A felső- és középrétegekhez tartozók számára és településen belüli arányára a házicselések száma alapján adhatók becslések, tudva, hogy a századfordulón a középosztályhoz tartozás elengedhetetlen követelménye volt a cselédtartás¹³, noha az is nyilvánvaló, hogy a felső- és középrétegekhez tartozók nem feltétlenül városi funkciókat láttak el. A nyert eredmények azt mutatják, hogy a városi középrétegek térbeli eloszlása egyenletesebb volt az országban, mint a városi lakosságé, *ám az*

Alföld előnye így is egyértelmű a Felvidékkel vagy Erdéllyel, sőt egyes dunántúli megyékkel (Zala, Somogy) szemben (4. ábra és Függelék). Az egyes hierarchikus szinteken belül sem mutatkozik szisztematikus hátrány az alföldi városok kárára a középrétegek számát illetően. Ugyanakkor alapvető különbség mutatkozik a középrétegek aránya (a városokon belüli "sűrűsége") tekintetében. Az alföldi (mező) városok városias társadalmának aránya-sűrűsége fele-harmada az adott hierarchia-szint más régiókban kialakult arányainak, esetenként ötszörös-hatszoros eltérések is adódnak (pl. a "kisvárosok" közé sorolt mezővárosokban 5-6 %-ot sem haladja meg ez az arány - Hajdúböszörmény 5,5 %, Csongrád 5,6 %, Hajdúnánás 5,9 % -, addig Kiscellben (Celldömölk) 38,8 %, Keszthelyen 37,8 %, Szentgotthárdon 33,9 %, Zsolnán 33,3 % stb.). Az Alföldön tehát mintegy "felhígulnak" a városi funkciók, elvegyülnek a nem tipikusan városi tevékenységek körében. De az adatok arra is utalnak, hogy a parasztpolgári fejlődés a századfordulóra nem formálta át oly mértékben a mezővárosok tradicionális társadalmát, hogy azok társadalmilag-statisztikailag "urbánusnak" minősüljenek. (Mindezzel nem cáfoljuk azon állításunkat, hogy a mezőváros polgárai egy-egy városi közösség tagjai voltak.) A városi és nemvárosi funkciók - hangsúlyozzuk: funkciók! - ezen keveredése, a tipikusan "városiak" szerény aránya a településen belül vezethet a mezőváros mendőli felfogásához, a többszattatú város modelljének elképzeléséhez.

Szükségszerűen a fent vázolt jellegzetességek tűnnek elő a városok kereskedelmi szerepkörének részletezőbb vizsgálatakor; *a kereskedelmileg ellátott lakosság* elméleti száma alapján rajzolható térkép jó egyezést mutat a *középrétegek számát* feltüntető térképpel, míg az *ellátott városi és vidéki lakosság aránya* (a vonzáskörzetnek a központhoz mért relatív nagysága) a *középrétegek "sűrűségével"* mutat hasonlóságot (5. ábra). Számos alföldi mezővárosnak *nem volt* statisztikailag számítható - kereskedelmi - vonzáskörzete (épp a legtisztábban konzerválódott kis- és közepes mezővárosoknak, mint Hajdúnánás, Böszörmény, Szoboszló, Mezőtúr, Abony, Békés, Mezőberény, Jászberény stb.), vagy az a központ lakosságának egyötödét sem érte el (Karcag, Kisújszállás, Békéscsaba, Nagykovács, Nagykovács stb.). A Délvidék (Bánság) városhálózata e szempontból is különbözik az Alföld középső területétől; Arad, Temesvár, Versec, Pancsova, Újvidék "szabályos" vonzáskörzetre tett szert.

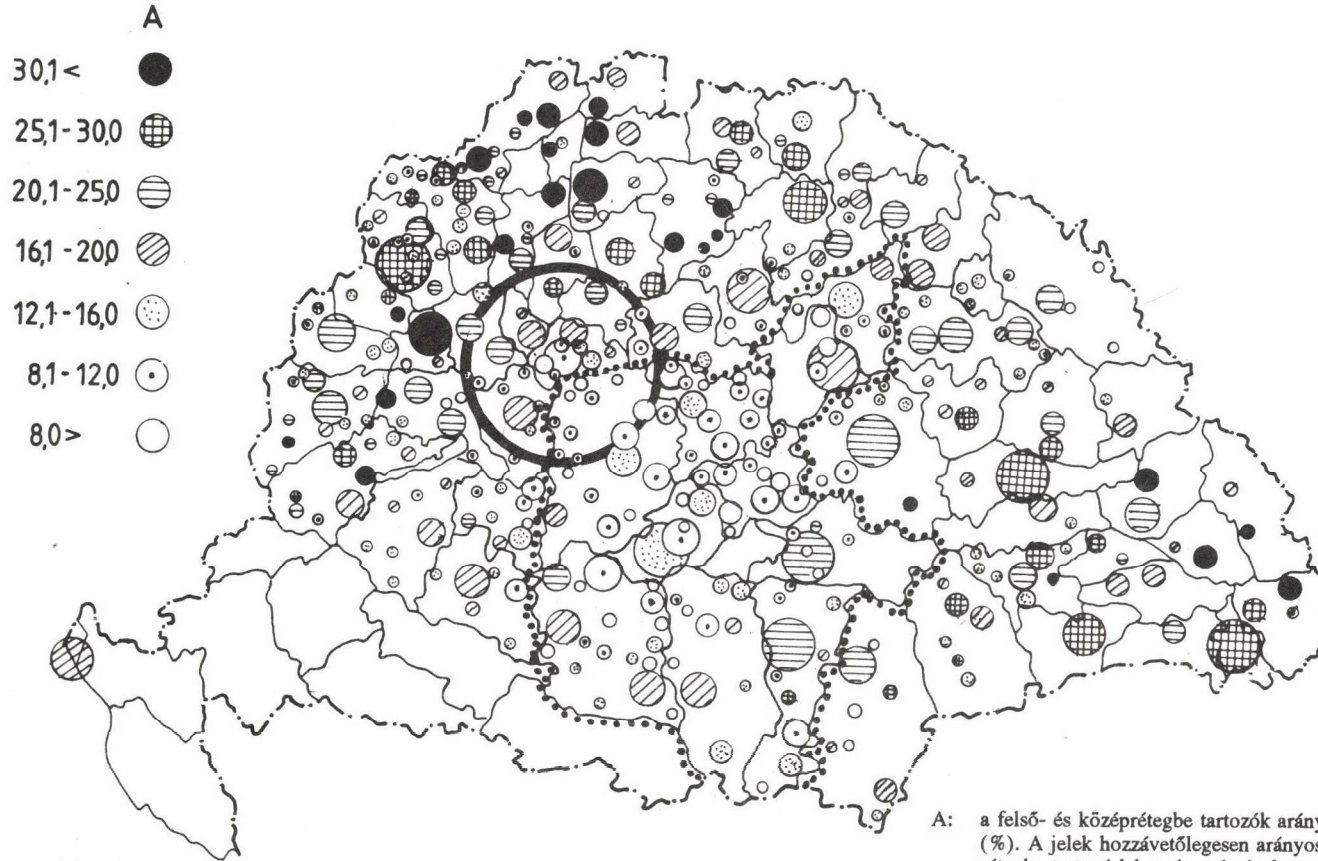
A vázolt városhálózati adatok tehát arra figyelmeztetnek, hogy:

- az alföldi városhálózatot, városhierarchiát *funkcionális szempontból sem lehet kialakulatlanak tartani;*

- *menyiségi szempontból* - a városlakók aránya, a városi szerepkörök mennyisége, az egységnyi területre jutó városi funkciók, a hierarchikus szinteken belüli "fejlettség" stb. - *is többnyire előnyösebb helyzetben volt az Alföld, mint az ország többi régiója;*

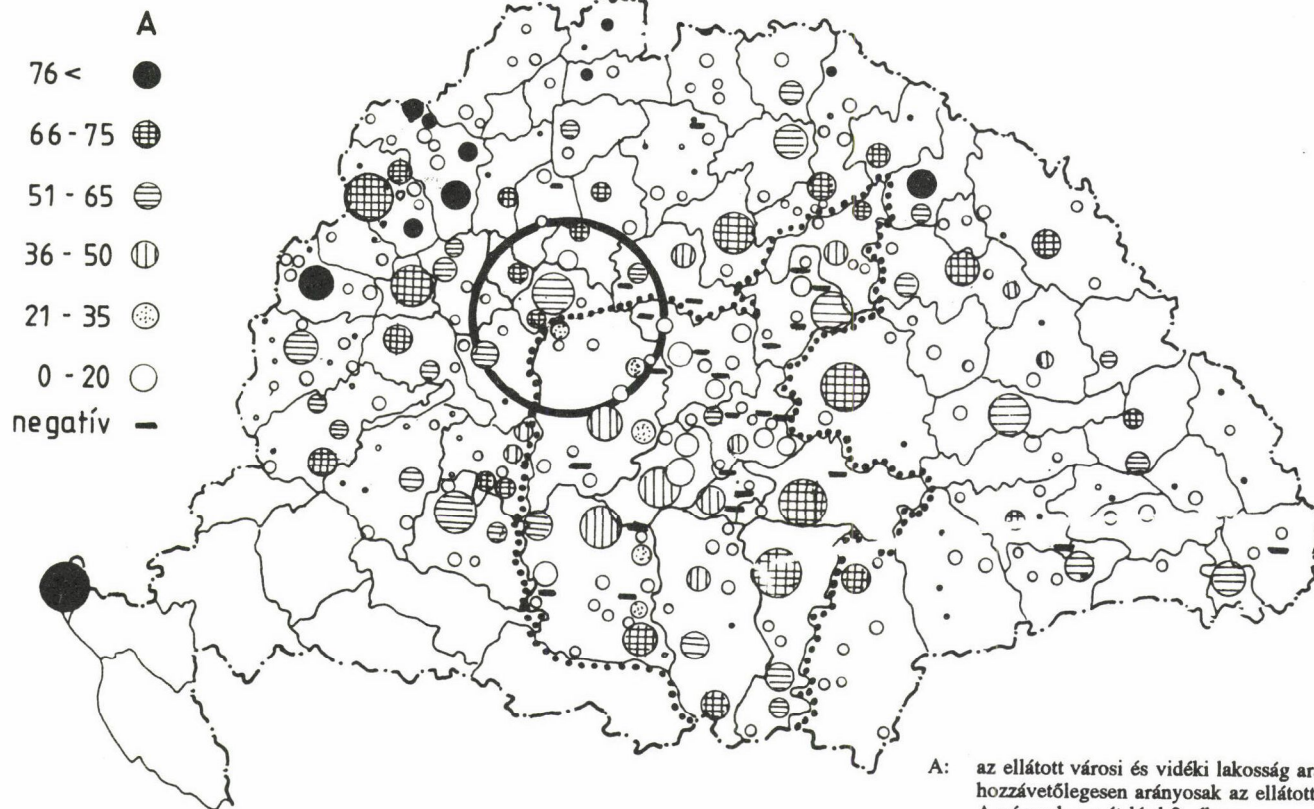
- *karakterisztikus eltérés mutatkozott ugyanakkor a városi funkciók "sűrűségében"* (az egyes városokon belüli arányában); az Alföldön *a "modern" (?) városi elem eltűnt* a más funkciók tengerében; ez adott alapot a mezővárosok sajátos

4. ábra. A felső- és középrétegbe tartozó (házicselédet tartó) lakosság száma és "sűrűsége" (aránya a városok összlakosságából), 1990

A: a felső- és középrétegbe tartozók aránya az összlakosságban (%). A jelek hozzávetőlegesen arányosak a felső- és középrétegbe tartozó lakosság számával.
A városok nevét lásd 3. ábra.

5. ábra. A kereskedelemmel ellátott lakosság száma (számított érték), valamint az ellátott városi és vidéki lakosság aránya, 1900

A: az ellátott városi és vidéki lakosság aránya (%). A jelek hozzávetőlegesen arányosak az ellátott lakosság számával. A városok nevét lásd 3. ábra.

földrajzi értelmezéséhez (Mendöl T.);

- a korábban egységes "mezővárosi képlet" a századfordulón már felbomlóban volt; egyesek más városi funkciókra - ipari, igazgatási, pénzügyi, forgalmi központok stb. - is szert téve elindultak - előrehaladtak a mezővárosi körből kivezető úton (az igazán nem is e körbe tartozó Tisza-Maros szögi városok, Szeged, Debrecen, Nyíregyháza, Szolnok, Baja, Kecskemét stb.), mások továbbra is "mezővárosi" szerepkörükre támaszkodva kísérelték meg a polgári városhálózatba való illeszkedésüket (Nagykőrös, Szabadka, Hódmezővásárhely, Jászberény stb.), megint mások őrizve ugyan a mezővárosi múlt előnyeit, lassan a modern városhálózat peremére, átmeneti helyzetbe szorúlnak (Hajdúdorog, Kunmadaras, Abony, Mezőberény, Kiskunmajsa, a jársági települések stb.);

- míg az ország legtöbb régiójában a polgári "városhierarchia" kiépülése (tulajdonképp a polgári közigazgatás, ellátás-szolgáltatás - mint a kereskedelem, hitelügy, sajtó, közlekedés, agrárpiac stb. -, gyáripár stb. igényei) a városhálózat jelentős átformálásával járt - új központok kiépülése, régebbi kis központok gyors fejlődése -, addig az Alföldön a meglévő városok "birtokbavétele" folyt; a városodás itt speciális aspektusokat helyezett előtérbe (a meglévő városok városi funkcióinak fennmaradása, a városok átformálódása, "urbanizálódása" stb.).

JEGYZETEK

1. Márkus István, 1986.
2. Szűcs Jenő, 1981.
3. Megjegyezzük, hogy egyes felfogások szerint (pl. W. Christaller klasszikus vizsgálata, hazánkban Major Jenőnél) a "vidékre eső hányad" képezi a hierarchia-szintek megállapításának alapját. Viszont a vázoltakból következik, hogy a városok hierarchia-szintje és a városi funkciók mennyisége eltérően alakulhat, különösen kiérlelt városhálózat esetén. Az alföldi városoktól csak azért elvitatni a városi rangot, mert nincs számottevő "jelentőségtöbblet", ahogy W. Christaller a "vidékre eső hányadot" nevezte, nem elfogadható. Márpedig jónéhány mezővárosnál a számítások nem mutattak ki "vidékre eső központi-szerepkör hányadot", mintahogy vonzáskörzetük sem volt. Ugyanakkor az is tény, hogy minél inkább kiérlelt egy terület városhálózata, annál inkább összerendezettek az egyes rangsorok, annál szorosabb a központi funkciók két oldala között a korreláció.
4. A városhierarchia kutatása szinte áttekinthetetlenül gazdag földrajzi irodalmat termelt, s a történettudomány érdeklődése is növekszik e kérdés iránt (Kubinyi A. 1971, Bácskai V. 1988, Bácskai V. - Nagy L. 1984). Mindazonáltal az alkalmazott módszerek besorolhatók két alaptípusba: a) a deduktív ("egymutatós") módszerek nem veszik közvetlenül számba az egyes települések központi funkcióit, városi szerepkörű intézményeit, hanem a városi szerepkör valamely "velejáróját" mérik (a többször említett W. Christaller a 30-as években a telefon-előfizetők számát, ill. az ennek alapján számítható jelentőségtöbbletet), vagy valamely központi szerepkört (is) betöltő ágazat indikátorait (kereskedelem, közlekedés stb.). Így járt el Major Jenő, aki a hazai településhierarchiát a kiskereskedelmi adatok alapján jelölte ki, vagy Kubinyi András, aki a későközépkori magyarországi városok súlyára (hierarchiájára) a külföldi egyetemeken tanuló magyarországi diákok lakhelye alapján következtetett. b) Más kutatók olyan mutatórendszer kialakítására törekednek, melyek számbaveszik az egyes központi funkciókat (azok intézményeit), azok meglétét vagy hiányát egyes településeken, mintegy leltározva azokat, az előforduló intézményeket valamilyen módszer alapján (pl. pontozás) összesítve egy hierarchikus fokozattá. E módszert alkalmazta jelen sorok írója is több korábbi tanulmányában (pl. Beluszky P. 1966).

5. Azok az intézmények kerültek ebbe a csoportba, amelyek az akkori Magyarország 2-18 településében fordultak elő (pl. királyi ítélőszékek, királyi főügyészségek, kerületi iparfelügyelet, országos biztosítótársaságok ügynökségei, egyetemek és főiskolák, postaigazgatóságok, bányakapitányságok stb.).
6. Az akkori országterület 19-39 városában fordultak elő (pl. kereskedelmi és iparkamarák, ügyvédi kamarák, reálgymnáziumok, az Osztrák-Magyar Bank fiókjai, erdőfelügyelőségek stb.).
7. 40-79 településben fordultak elő (pl. megyei törvényszékek, pénzügyigazgatóságok, királyi ügyészségek, kórházak, tanítóképzők stb.).
8. Az akkori országterületek 80-185 településében voltak fellelhetők (pl. gimnáziumok, közjegyzők, pénzügyőrségek, vasúti mérnökségek, csendőrszakszolgálatok székhelyei stb.).
9. 186-380 településben fordultak elő (pl. járásbírók, adóhivatalok, szolgabírók, kincstári postahivatalok stb.).
10. Nem volt célunk a központi szerepkörű intézmények teljes leltározása; a kiszemelt intézményeket mint indikátorokat vettük figyelembe. Reményeink szerint e reprezentatív intézmények megléte vagy hiánya jelzi a település hierarchia szintjét.
11. Vagyis azonos értékű mutató pl. az Osztrák-Magyar Bank fiókja, a főreáliskola és az ügyvédi kamara.
12. A közép- és kisváros elnevezés a lélekszámmal nem áll kapcsolatban, csupán az ellátott városi funkciók méreteire - összetételére utal.
13. Természetesen csak durva becslésre adnak alkalmat adataink; nem tudtuk figyelembe venni azokat a családokat, amelyek egynél több házcselelést tartottak. A cseleléstartás gyakoriságában regionális különbségek is mutatkoztak, részben a cseleléstartás költségeihez igazodva. (A Felvidéken pl. gyakoribb volt a cseleléstartás, mint más régiókban). Feltételezhető, hogy helyenként - mindenekelőtt az Alföldön - a gazdasági cselelédek közé soroltak is végeztek háztartási munkát, csökkentve így a háztartási cselelédek statisztikailag kimutatható számát stb.

IRODALOM

- BÁCSKAI V. (1988): *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* - Budapest.
- BÁCSKAI V. - NAGY L. (1984): *Piacörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* - Budapest.
- BELUSZKY P. (1966): Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. - *Földrajzi Értesítő*, 3. pp. 329-345.
- BELUSZKY P. (1986): Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez. - In.: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* - Nagykovács, pp. 763-777.
- BELUSZKY P. (1988): Az "Alföld-szindróma" eredete (Vázlat). - *Tér és társadalom*, 2. pp. 3-38.
- BELUSZKY P. (1990): Magyarország városhálózata 1900-ban. - In.: *Tér-idő-társadalom*, Pécs, pp. 92-133.
- BELUSZKY P. (1990): A polgárosodás törekény váza - városhálózatunk a századfordulón. (Városhierarchia - vázlat, tényképekkel) - *Tér és társadalom*, 3-4. pp. 13-56.
- ERDEI F. (1974): *Magyar város.* - Budapest (hasonmás-kiadás).
- ERDEI F. (1977): *Futóhomok.* - Budapest (hasonmás-kiadás).
- GYIMESI S. (1975): *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* - Budapest.
- KUBINYI A. (1971): A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. - *Településtudományi Közlemények*, 23.
- LETTRICH E. (1968): Az Alföld település- és gazdálkodási rendszere. - *Földrajzi Közlemények*, pp. 21-39.
- MÁRKUS I. (1986): Az "alföldi út" és elakadása. - *Valóság*, 4. pp. 30-58.
- MENDÖL T. (1936): *Alföldi városaink morfológiája.* - Debrecen.
- MÓZES M. (1991): Az urbanizáció főbb jellemzői a dualizmus kori Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon. - *Alföldi Társadalom*, pp. 136-156.
- SZAKÁLY F. (1986): Az alföldi mezővárosok és a magyar feudális hatalom. - In.: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* - Nagykovács, pp. 325-342.
- SZÚCS J. (1981): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. - *Történelmi Szemle*, 3. pp. 313-359.
- VÖRÖS K. (1974): *A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában.* - Levéltári Évkönyv, 40, Kaposvár.

TURN OF THE CENTURY - CHANGE OF FORTUNE?

(City network of the Alföld at the turn of the 20th Century)

Pál Beluszky

City development in the Alföld has so much individual characteristics that it even differs from city development tendencies in the other parts of Hungary. As agricultural production in the Alföld was organized within urban frameworks via the so called rural market towns, agriculture has also contributed to urban development. There was a specific contradiction between the "economic backwardness" of this region and its social structure, the latter being characterized by loose feudal ties until 1848 as well as by self-governing settlement management. The Alföld represented a periphery of the "frontier" type, situated in the border zone between the Western and Eastern European socio-economic development models, and demonstrated certain Western traits. Until the late last century the rural market towns got into a crisis parallel with the expanding technical revolution.

The study based on 1900 census data investigates the role and position of the market towns in the Hungarian city network, and the way they tried to recover the crisis. At the turn of the century half of the population lived in towns in the Alföld while the national average was only 20%. But these towns were not revived by capitalization. The lack of genuine citizenry, the dominant civil-service and strong dependence characterized these towns. Although some of the big ones became regional centers with modern city functions, the smaller ones kept their "rural" features and were left behind in the urbanization process

Translated by Cs. Keresztes Nagy

Függelék:
A városok hierarchikus rangsora, városi funkcióik fejlettsége (1900)

Városok és hierarchia- szinjük	Jogál- lásuk	Lakosság- szám (fő)	Kereskede- lemből élő keresők (fő)	Közzolgál- latból élő keresők (fő)	A felső- és kö- zéprétegek	
					száma (fő)	aránya (%)
1. Budapest	Tj,M	716 476	46 731	31 240	228 816	31,2
I.1. Teljes értékű regionális centrumok						
2. Zágráb	Tj,M	57 690	2 564	3 543	14 364	23,5
3. Kolozsvár	Tj,M	46 670	1 689	1 942	13 880	28,1
4. Pozsony	Tj,M	61 637	2 889	2 844	16 948	25,7
5. Szeged	Tj	90 270	2 117	2 054	13 200	12,8
6. Kassa	Tj,M	35 586	1 431	2 299	11 168	27,8
I.2. Részleges regionális centrumok						
7. Debrecen	Tj,M	72 351	2 195	1 937	13 544	18,0
8. Pécs	Tj,M	42 252	1 433	1 460	7 712	17,5
9. Temesvár	Tj,M	49 624	2 350	1 825	11 836	22,3
10. Nagyvárad	Tj,M	47 018	2 382	2 031	11 848	23,6
11. Arad	Tj,M	53 694	2 268	1 752	12 744	22,6
II.1. Teljes értékű fejlett megyeszékhelyek						
12. Miskolc	Rt,M	40 833	1 680	1 198	8 596	19,9
13. Székesfehérvár	Tj,M	30 451	1 484	1 427	5 940	18,4
14. Brassó	Rt,M	34 511	1 297	1 075	9 944	27,1
15. Sopron	Tj,M	30 628	1 060	1 284	7 812	23,3
16. Győr	Tj,M	27 758	1 286	996	8 232	28,3
17. Nagyszeben	Rt,M	26 077	980	1 254	7 768	26,3
18. Szombathely	Rt,M	23 309	852	813	5 884	23,7
19. Máramarossziget	Rt,M	16 901	732	705	3 788	21,7
II.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek						
20. Szatmárnémeti	Tj	26 178	1 114	962	5 740	21,3
21. Nagybecskerek	Rt,M	25 953	760	845	4 328	16,3
22. Zombor	Tj,M	29 036	680	882	4 768	16,1
23. Marosvásárhely	Tj,M	17 715	629	746	5 280	27,0
24. Eszék	Tj,M	23 018	867	834	4 048	16,2
25. Nyitra	Rt,M	14 752	789	754	3 960	26,1
26. Eger	Rt,M	24 650	619	876	5 528	21,3
27. Besztercebánya	Rt,M	8 681	285	464	3 608	38,9

III.1. Teljes értékű megyeszékhely-szintű városok

28.	Sátorlajújhely	Rt,M	16 712	678	591	3 512	20,7
29.	Lugos	Rt,M	15 457	672	682	3 568	22,1
30.	Veszprém	Rt,M	13 778	483	560	3 508	24,8
31.	Kaposvár	Rt,M	17 352	544	636	3 148	17,2
32.	Eperjes	Rt,M	13 098	524	658	4 236	29,3
33.	Déva	Rt,M	6 867	209	412	2 028	28,6
34.	Balassagyarmat	K,M	8 580	425	440	2 112	24,6
35.	Ungvár	Rt,M	13 471	613	522	3 400	23,0
36.	Dés	Rt,M	9 646	318	414	2 364	23,9
37.	Nagyenyed	Rt,M	7 296	155	408	2 056	27,4
38.	Komárom	Tj,M	16 816	689	593	4 196	20,9
39.	Zalaegerszeg	Rt,M	9 565	338	457	2 528	25,8
40.	Trencsén	Rt,M	5 835	199	418	2 608	37,1
41.	Nyíregyháza	Rt,M	31 875	668	944	4 848	14,6
42.	Beszterce	Rt,M	10 873	328	425	1 690	16,2
43.	Beregszász	Rt,M	9 609	282	459	1 916	19,8
44.	Zilah	Rt,M	7 439	146	390	2 012	26,3
45.	Fiume	Tj	38 057	2 307	1 445	6 636	17,0
46.	Székelyudvarhely	Rt,M	7 733	194	400	2 568	31,9
47.	Szekszárd	K,M	13 895	268	465	1 960	14,1
48.	Torda	Rt,M	12 104	333	400	2 296	18,9
49.	Rimaszombat	Rt,M	5 776	210	364	1 876	32,0
50.	Csíkszereda	Rt,M	2 622	84	164	1 064	37,2
51.	Szabadka	Tj	81 464	1 741	1 401	8 844	10,7

III.2. Részleges megyeszékhely-szintű városok

52.	Szolnok	Rt,M	25 042	534	784	3 948	15,5
53.	Esztergom	Rt,M	16 948	400	556	3 520	19,6
54.	Gyula	Rt,M	22 023	296	423	2 712	12,0
55.	Nagykároly	Rt,M	15 179	524	516	3 200	20,8
56.	Lőcse	Rt,M	6 845	122	375	2 004	25,4
57.	Kecskemét	Tj,M	56 786	1 323	1 012	7 820	13,5
58.	Újvidék	Tj	28 763	1 324	707	4 820	16,4
59.	Nagykanizsa	Rt	23 255	925	543	4 048	17,0
60.	Pancsova	Tj	18 512	867	524	2 592	13,6
61.	Zimony	Tj	14 517	589	420	1 744	12,0
62.	Varasd	Tj,M	11 494	387	529	2 748	23,9
63.	Segesvár	Rt,M	10 857	250	366	1 936	17,8
64.	Sepsiszentgyörgy	Rt,M	7 030	164	318	2 096	29,3

IV.1.: Teljes értékű középvárosok

65.	Gyulafehérvár	Rt	9 667	447	322	2 336	20,3
66.	Munkács	Rt	13 640	876	522	2 748	19,0
67.	Fehértemplom	Rt	9 695	384	310	1 404	12,9
68.	Losonc	Rt	8 952	400	262	2 664	27,9
69.	Makó	Rt,M	33 701	734	505	3 680	10,9
70.	Versecz	Tj,M	24 770	764	511	2 756	10,9

71.	Ipolság	K,M	3 720	174	242	1 032	27,7
72.	Fogarás	K,M	6 457	167	250	1 592	24,6
73.	Dicsőszentmárton	K,M	3 360	68	170	896	26,6
74.	Nagykikinda	RT	24 419	504	449	2 384	9,5
75.	Baja	Tj	20 065	680	513	4 356	21,3
76.	Vác	Rt	16 563	452	490	3 012	17,9
77.	Zimony	Tj	14 517	589	420	-	-
78.	Nagybánya	Rt	11 169	254	275	2 268	20,2
79.	Léva	Rt	8 325	400	257	1 900	22,3
80.	Kézdivásárhely	Rt	5 451	138	217	2 024	35,8
81.	Liptószentmiklós	K,M	2 993	164	140	1 536	51,3
82.	Túrócszentmárton	K,M	3 357	115	136	1 072	31,9
83.	Alsókubin	K,M	1 674	72	144	824	49,2
84.	Zenta	Rt	28 582	495	388	2 712	9,4
85.	Pápa	Rt	17 174	745	388	4 012	23,0
86.	Nagyszombat	Rt	12 422	473	516	2 696	20,5
87.	Szentes	Rt	31 290	538	447	3 892	12,4
88.	Kalocsa	K	11 380	226	454	2 200	19,3
89.	Hódmezővásárhely	Tj	60 824	877	723	6 240	10,2
90.	Békéscsaba	K	37 547	521	455	4 244	11,3
91.	Kiskunfélegyháza	Rt	33 242	529	415	3 108	9,3
92.	Jászberény	Rt	26 432	314	334	2 688	10,0
93.	Rózsahegy	K	8 198	142	198	1 356	16,5
94.	Szászrégen	Rt	6 544	262	209	2 212	33,7
95.	Karánsebes	Rt	6 116	204	225	1 100	16,9
96.	Szarvas	K	25 773	331	273	2 536	9,8
97.	Mezőtúr	Rt	25 367	289	308	2 816	11,0
98.	Mohács	K	15 832	508	250	1 672	10,5
99.	Gyöngyös	Rt	15 878	460	441	2 908	17,6
100.	Érsekújvár	Rt	13 204	385	264	1 968	14,7
101.	Vukovár	K,M	9 719	347	301	1 460	15,0
102.	Kisvárd	K	8 257	380	237	1 404	17,0
103.	Keszthely	K	6 796	254	181	2 572	37,8
104.	Gospic	K,M	10 799	76	241	944	8,7
105.	Ogulin	K,M	8 699	59	215	576	6,6
106.	Sziszek	Rt	6 632	403	193	1 160	16,5
107.	Szilágysomlyó	Rt	5 651	179	185	1 072	18,9
108.	Rozsnyó	Rt	5 192	131	215	1 604	30,9
109.	Károlyváros	Rt	14 941	361	339	1 980	13,3
110.	Pozsega	Rt,M	4 978	148	275	896	18,0
111.	Belovár	Rt,M	4 889	202	245	1 312	21,6
112.	Oravicza	K	4 313	137	150	764	17,7
113.	Magyaróvár	K,M	3 669	68	183	1 072	29,2
114.	Homonna	K	3 995	177	154	948	23,7
115.	Erzsébetváros	Rt	3 539	82	205	800	20,4
116.	Aranyosmarót	K,M	2 786	81	173	992	35,6
117.	Szentgotthárd	K	2 062	94	121	700	33,9

IV.2. Részleges középvárosok

118.	Újpest	K	41 858	1 373	900	4 888	11,6
119.	Cegléd	Rt	29 905	481	371	2 312	7,6
120.	Nagykőrös	Rt	26 512	333	310	2 704	10,1
121.	Hajdúböszörmény	Rt	25 065	276	266	1 388	5,5
122.	Karcag	Rt	20 886	267	237	1 832	8,7
123.	Orosháza	K	21 385	470	247	1 932	9,0
124.	Óbecse	K	18 866	357	284	1 820	9,6
125.	Selmecz- és Bélabánya	Tj	16 370	214	405	2 652	16,2
126.	Nagyszalonta	K	14 107	221	183	1 528	10,8
127.	Kisújszállás	Rt	13 214	175	170	1 592	12,0
128.	Mitrovicza	Rt	11 510	330	369	1 280	11,1
129.	Igló	rt	8 923	153	189	2 104	22,6
130.	Huszt	K	8 716	188	145	748	8,5
131.	Kunszentmiklós	K	7 782	71	110	868	11,2
132.	Zólyom	Rt	7 164	136	154	1 536	21,4
133.	Szászsebes	Rt	7 754	119	147	1 108	14,2
134.	Meggyes	Rt	7 665	236	218	1 524	19,1
135.	Petrozsény	K	7 765	136	94	1 004	12,9
136.	Tata	K	7 220	159	140	1 640	22,7
137.	Kőszeg	Rt	7 422	151	237	1 732	21,8
138.	Kaproncza	Rt	7 074	200	147	872	12,3
139.	Szamosújvár	Rt	6 171	234	295	1 636	25,7
140.	Szászváros	Rt	6 268	184	189	1 380	19,9
141.	Bártfa	Rt	6 096	193	169	896	14,6
142.	Késmárk	Rt	5 590	203	186	1 440	25,6
143.	Vágújhely	K	5 294	279	124	1 532	28,9
144.	Zsolna	K	5 633	156	159	1 880	33,3
145.	Csáktornya	K	4 860	219	143	1 140	23,4
146.	Nagymihály	K	4 906	233	118	980	19,9
147.	Orsova	K	4 610	161	132	900	19,5
148.	Bánffyhungad	K	4 482	179	122	836	18,6
149.	Belényes	K	3 631	134	157	1 136	31,2
150.	Székelykeresztúr	K	3 421	79	111	620	18,1
151.	Nagyszöllős	K,M	5 750	112	164	844	14,6
152.	Új-Gradiska	K	3 019	116	120	660	21,8

Megjegyzések:

Tj - törvényhatósági jogú város;

Rt - rendezett tanácsú város;

M - megyeszékhely;

K - község;

Dőlt betűvel az alföldi városok neve lett kizsedve.

HAMVAS ENDRE CSANÁDI PÜSPÖK A KONVERTITÁKÉRT

Pál József*

"Mert mindannyian, akik megkeresztelkedtetek Krisztusban, Krisztust öltöttétek magatokra. Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindannyian eggyé lettünk Krisztus Jézusban."

(Szent Pál levele a Galatáknak)¹

A *katolikus egyháznak* a második világháború alatt az emberi jogok védelmében és az üldözöttek mentésében kifejtett tevékenységét elemző munkák ma már meggyőzően igazolják, hogy az egyházi vezetés nem maradt teljesen néma és tétlen a kegyetlenkedések láttán. Bár az az állítás, hogy a katolikus egyház mindig a kellő időben, a kellő hangerővel szólt, és minden eszközt, minden lehetőséget megragadott a zsidóellenes intézkedések megakadályozására, illetve hatásuk enyhítésére, joggal megkérdőjelezhető. De kétségtelen tény az is, hogy voltak olyan egyházi intézmények, melyek menedéket nyújtottak az üldözötteknek és voltak olyan egyházi személyiségek - még a püspöki karban is - akik bátran kiálltak a szorongatottak, mindenekelőtt a *konvertiták*² érdekében. Az *egyházi vezetők közül* Márton Áron erdélyi, Apor Vilmos győri püspök és gróf Zichy Gyula kalocsai érsek nevét kell elsősorban megemlíteni, de *hozzájuk sorolható Hamvas Endre csanádi püspök is*.³

Jelen frásunkban ennek a humánus jellemű, demokratikus érzelmű püspöknek a *megkeresztelt zsidók* érdekében kifejtett erőfeszítéseit ismertetjük, mindenekelőtt annak a kiterjedt levelezésnek alapján, melyet a csanádi püspök velük és értük, a különböző egyházi és világi hatóságokkal folytatott. A levelezésen túlmenően - a Szeged-Csanád Egyházmegye Püspöki Levéltárában és a Csongrád Megyei Levéltárban őrzött dokumentumok alapján - szólunk azokról a drámai hangú felhívásokról, figyelmeztetésekről, vagy konkrét személyes lépésekről (a hivatali hatalmaságok szobáiban való kilincselésekről) is, melyeket Hamvas püspök a szívének oly kedves konvertitákért tett a holocaust időszakában.

1. HAMVAS ENDRE ÉLETÚTJA

Hamvas Endre 1944. március 30-án foglalta el Szegeden püspöki hivatalát, és a hivatalba lépéséről szóló tudósítások egybeestek az első jelentősebb zsidóellenes intézkedések közlésével.⁴ Hamvas Endre azonban már korábban, püspökké szente-

* Dr. Pál József, a történettudomány kandidátusa, Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem Társadalomtudományi Intézete (Szeged)

lése előtt kapcsolatba került a zsidóság, főleg a konvertiták problémájával.

1890. február 27-én született Piszkén, Esztergom megyében. Apja Hirsch István kovácmester, anyja Rádl Hermína. Kilencen voltak testvérek. A család 1904-ben változtatta nevét Hamvasra. Tanulmányait a bécsi egyetem teológiai fakultásán fejezte be. Pappá szentelése után, 1913 júliusától 1916 szeptemberéig Naszvadon (Komárom megye) segédlelkészkedett. 1916 szeptemberétől 1928 szeptemberéig Budapesten a Notre Dame de Sion Leánynevelő Intézetben hitoktató és intézeti lelkész volt. Az intézetbe sok zsidó gyerek járt, akik közül többet maga Hamvas Endre keresztelt meg. 1928 szeptemberétől az esztergomi papnevelő intézet teológiai tanára és lelki igazgatója lett. Szentszéki jegyzővé és címzetes hercegprímási titkárrá 1930 augusztusában, hercegprímási titkárrá pedig 1934 júliusában nevezték ki. Hercegprímási irodaigazgató és esztergomi mesterkanonok 1936 májusában lett. A budapesti érseki általános helytartói feladatot 1940 májusától töltötte be.⁵

Budapesti érseki általános helytartó korában részt vett a *konvertiták szervezetének, a Magyar Szent Kereszt Egyesületnek* a létrehozásában, elsősorban munkájának megszervezésében, tevékenységének segítésében. 1942-ben Zichy Gyula kalocsai érsek halála után néhány hónapig, Apor Vilmos győri püspök kinevezéséig a szervezet egyházi elnöki és fővédnöki tisztségét is betöltötte. Hamvas többször eljárta a minisztériumokban a munkaszolgálatosok sorsának enyhítése érdekében.

Az 1945-ben újjászervezett *egyesület közgyűlése külön levélben mondott köszönetet Hamvas püspöknek* a segítségéért. A levél szólt arról "a felbecsülhetetlen segítségről és páratlan készségről, amelyben az üldöztetésnek kitett zsidószármazású katolikusok, különösen pedig a közérdeklő munkaszolgálatra bevonultak seregét helyzetük enyhítése és életük megmentése érdekében részesítette".⁷

2. AZ ELSŐ ZSIDÓELLENES RENDELETEK

Hamvas Endre püspöki hivatalát elfoglalva, rögtön *szembetalálta magát a konvertitákat is érintő zsidóellenes rendeletekkel*. Ezért amikor 1944. április 5-én bemutatkozó látogatást tett Szeged város vezetőinél, a zsidókérdéssel kapcsolatban kérte őket, hogy vegyék figyelembe a természeti törvényeket és az emberiség szabályait. Világosan leszögezte: "Ha valaki kényszerből - anélkül, hogy magában helyeselné -, csak materialiter kooperál, egy katolikus lelkiismerete szerint igazságtalan intézkedéshez, annak fel kell használnia minden lehetőséget, az ilyen intézkedés következményeinek enyhítésére."⁸

Sajnos a város vezetői nem fogadták meg a püspök figyelmeztetését és a rendeletek, utasítások kínosan pontos, minden mérséklettől mentes végrehajtását nagyon jól összeegyeztethetőnek tartották keresztény lelkiismeretükkel. Mivel a zsidótörvények "faji" és nem hitfelekezeti alapon határozták meg a zsidóság fogalmát, a

zsidóellenes rendelkezések a külön mentességet nem élvező konvertitákat is sújtották. Őket is a sárga csillag viselésére kötelezték annak minden következményével együtt. A konvertiták kétségbeesett hangú *levelekkel* fordultak a katolikus egyház vezetőihez védelemért. Hamvas püspök is számos ilyen levelet kapott az ország minden részéről.

Bíró Jenőné budapesti levélfő április 19-én kelt levelében - mint írta - ismeretlenül is azért fordult a püspökhöz, "mert valahányszor alkalmam volt beszédeit hallgatni, mindig az volt az érzésem, hogy a konvertitákat különösen szeretetébe fogadta". Levelében Bíróné a katolikus egyházi vezetőket a konvertitákért való bátrabb kiállásra ösztönözte: "Krisztus felszentelt szolgálóinak nincsen annyi szava, és nincsen annyi hatalma, hogy odakiáltsanak az ugynevezett "őskeresztényeknek" ... megálljatok, mert Istennel, Krisztussal és az evangéliummal álltok szemben! Szótlanul nézi az egyház, hogy az egyik keresztény hogy kínozza, szegényíti meg a másik keresztényt?! ... Kegyelmes püspök uram, könyörgünk legalább egy vigasztaló szóért, mert hiszen még az sem hangzott el sehol."⁹ A püspök válaszevelelének nincs nyoma.

Jármai Zsigmond budapesti lakos szintén április 19-én kelt levelében leírja, hogy ő *evangélikus vallásra tért zsidó*, de azért ír Hamvas püspöknek is, mert egyetemes keresztény ügyről van szó. Másrészt már írt az evangélikus egyházi és világi vezetőknek is, akiktől azt a választ kapta, hogy már történtek lépések a konvertiták érdekében, de a kormány még nem döntött az ügyben: "Úgy érzem, hogy Nagyméltóságod magas pártfogása döntő súllyal bírhat kérelmünk kedvező elintézésénél." A levélfő konkrétan a sárga csillag viselése ellen panaszodik, mely lehetetlenné teszi a konvertiták templomba járását: "Egy idegen vallás jelképével ellátva képtelenség Isten házába látogatni." Hamvas püspök április 23-án kelt gyors válaszában arról értesítette Jármai Zsigmondot, hogy "illetékes katolikus egyházi részről is történtek lépések, hogy híveink a zsidó csillag hordása alól mentesüljenek, sőt továbbmenőleg a zsidóellenes intézkedések hatálya alól kivonassanak. Az eredményre egyenlőre mi is csak várunk."¹⁰

Serédi hercegprímás eközben valóban tett lépéseket a miniszterelnöknél a sárga csillag viselése ellen. De csak azt sikerült elérnie, hogy az eddigi zsidótörvények rendelkezése alól is kivett zsidószármazású papok, szerzetesek, szerzetesnők a *sárga csillag viselése alól is mentesültek*.¹¹ Ez azonban édes kevés volt, a tárgyalások is a nyilvánosság kizárásával folytak, így az emberek joggal hitték, hogy a katolikus egyházi vezetők nem foglalkoznak eléggé a konvertiták megsegítésével.

Hamvas püspökhöz is sorra érkeztek a sürgető levelek, melyek közül Halmaági Paulának a Szociális Testvérek Társasága nevében, és Székely Sándor konvertita főnöknek a szombathelyi konvertiták nevében frott levelét lehetne kiemelni.¹²

A sürgetések hatására *Hamvas püspök önálló lépésekre is* elszánta magát: személyesen vitt memorandumot a belügyminiszterhez, ahová azonban nem sikerült bejutnia, csak a memorandumot adta be. (A memorandum szövege nincs meg, csupán Apor Vilmos győri püspökhöz frott, április 21-én kelt levelében történik utalás rá.)¹³ Fölvette a kapcsolatot Apor Vilmos győri püspökkel, a Magyar Szent

Kereszt Egyesület akkori püspöki védnökével, aki a konvertiták érdekében már három memorandumot intézett Sztójay miniszterelnökhöz, és Rátz Jenő miniszterelnök-helyetessel pedig egy alkalommal személyesen is tárgyalt. Apor püspök Serédi bíborost előszóban és frásban igyekezett harcosabb kiállásra ösztönözni.¹⁴

Hamvas püspök mellékletként elküldte Apor Vilmosnak azt a levelet, melyet a hercegprímáshoz intézett. A győri püspök nagyon megörült a levélnek és szövegesként üdvözölte Hamvast. Április 21-én kelt válaszában a következőket írta: "Igen hálás vagyok, hogy ezekkel a sorokkal alátámasztottad azt, amit azelőtt frásban, elmúlt csütörtökön pedig előszóban adtam elő Őminenciájának."¹⁵

Hamvas püspök április 22-én írt Serédihez a konvertiták érdekében sürgető levelet, javasolván, hogy *világosan fejtse ki az egyház álláspontját*: "Sajtó útján álláspontunkat leszögezni a cenzúra miatt nem lehetséges. A felsőház nincs együtt. Külföldön a püspökök a zsidó kérdésben körlevélileg szögezték le álláspontjukat. Így még Szlovákiában is. Nálunk ez már nagyobb publicitással megtörtént a felsőházban. *(Valószínűleg a zsidótörvények felsőházi vitáira gondolt. - P.J.)* Most talán egyszerűen utalni lehetne erre, hangsúlyozva, hogy a püspöki kar mint Isten törvényeinek őre, ma is az akkor leszögezett állásponton van. És ezzel kapcsolatban lehetne nyilatkozni konvertitáink mellett, ami igen jó és erősítő hatással lenne rájuk, de híveink józanabb részére is, nem különben igazolásunkra szolgál a világ és az utókor előtt. Bocsásson meg Főhatalmasságod, hogy merészelek ilyen gondolatokat mintegy tanácsként fölvetni. Nem áll ez szándékomban, hiszen ellenkezőleg én állok itt tanácstalanul, amikor híveim közül is sokan az üldözöttek szorongásával hozzám fordulnak. Csak az az érzésem, hogy Főmagasságod többet és tisztábban lát, és így - ha jónak tartja - eligazíthat bennünket. Attól félek, hogy még súlyosabb rendszabályok is jönnek."¹⁶

A hercegprímáshoz írott levelére tulajdonképpen két választ is kapott. Az egyik, melyet a hercegprímás május 1-én a püspöki karhoz írt, a következőképpen szólt: "Tájékoztatásul legyen szabad mély tisztelettel közölnöm, hogy a nagyméltóságú püspöki kartól nyert általános felhatalmazás alapján az igazságosságnak és katolikus híveink jogainak érvényesítése céljából már egy hónapja tárgyalásokat folytatok illetékes tényezőkkel. Remélem, hogy nagyjából *(ez a szó Hamvas tollával aláhúzva! - P.J.)* ezen az úton is elérjük célunkat."¹⁷

A kimondottan Hamvas püspöknek szóló levelet Serédi bíboros másnap, május 2-án írta: "Konvertitáink ügyében 1000/1944. sz. a. írt nagybecsű soraira legyen szabad Excellenciáddal közölnöm, hogy már ismételten tettem lépéseket konvertitáink ügyében, melynek bizonyos eredményei mutatkoztak is. Az a nézetem, hogy míg csendes békés beavatkozással elérni remélhetünk valamit, addig ne szálljunk a külső nyilvánosság előtt is síkra, s ne tegyük nehezebbé a problémák megoldását. Kétszer tárgyaltam már a miniszterelnök úrral, a legutóbb április 28-án, és bizonyos dolgok kilátásba helyezésével jöhettek haza. Azóta már annyit megtudtam, hogy memorandumom, melyet e kérdésben a miniszterelnök úrnak átadtam, április 29-i külön minisztertanács egyedüli tárgya volt. Most várom a fejleményeket, és amennyiben más lépés megtételét szükségesnek tartom, intéz-

kedni fogok."¹⁸

Hívei és püspökei kérésére Serédi bíboros április 23-án valóban újra fölkereste a miniszterelnököt, és előadta a püspöki kar nevében megfogalmazott kíván-ságait. Mindenekelőtt azt követelte, hogy jogerős bírói ítélet nélkül senkinek vele-született jogait ne csorbíthassák, a konvertitákra pedig ne vonatkozzanak a zsidó-ellenes intézkedések. *Számottevő eredményt azonban nem sikerült elérnie.* Amikor április 27-én megjelent a zsidók gettóba telepítéséről és koncentrálásáról szóló rendelet, május 10-én újabb levelet intézett a miniszterelnökhöz, követelve benne mindenekelőtt azt, hogy a konvertitákat más zsidóktól különítsék el és ne deportál-ják őket. A miniszterelnök csak június 21-én reagált Serédi levelére egy magánle-vélben, de abban a leglényegesebb kérdésekről nem esett szó. Mivel egymásután érkeztek hozzá a sürgető levelek, május 17-én kénytelen volt körlevelet intézni püspökeihez, melyben beszámolt a kormánnyal folyó eddigi tárgyalásairól, és utasította őket, magyarázzák meg a hívőknek, hogy a sovány eredmény ellenére milyen sokat tett az üldözöttekért.¹⁹

Hamvas püspök eközben a szegedi antiszemita dühödt támadásának kereszt-tüzébe került. Április 20-án "A belvárosi hívők, minden magyarul érzők nevében" aláírási levelet kapott, melyben a levélírók egyrészt az ellen tiltakoztak, hogy a Fogadalmi Templom falánál épülő Szent Antal kút kivitelezését egy konvertita kisiparosra bízta: "Most amikor végre a magyar faj ezer évi vérzés és sok száza-dos elnyomás után saját földjén végre otthon lesz, ma a székesegyházunk tornya mellett készülő kegyeletes mű, vöröshajú zsidó pribék keze által készül."

De támadás érte a püspököt azért is, mivel *zsidó származású papjainak tevé-kenységét* semmiben sem korlátozta, sőt a föltámadási körmenetet - utasítására - Kis István zsidó származású pap vezette: "A belvárosi hívők zöme, mély megdöb-benéssel vette e feltámadási körmeneten tudomásul, hogy a menetet dr. Kis István zsidó fajú pap vezette, aki hogy ezt a szerepet vállalta a mai viszonyok között, ezzel már be is bizonyította azt, hogy faji tulajdonságait nem vetkőzte le. Aggó-dunk gyermekeinkért, akik oly apáca iskolában tanulnak, ahol ezen egyén még ma is ott működik, ahelyett, hogy eldugott kolostorba vonulna dr. Balogh Istvánnal és több társával együtt, akik ha szószékre lépnek, a hívők titokban a templomot elhagyni kényszerülnek."²⁰

3. A GETTÓKBA TÖMÖRÍTÉS

A gettórendelet megjelenése (április 27.) után Hamvas Endre udvarias hangú levélben kérte a szegedi főispánt, Tukats Sándort, a konvertitákkal szembeni *kímé-letes bánásmódra*: "Jól tudom, hogy Méltóságod e tényt meg nem változtathatja. Kérésem nem is erre irányulna, hanem, hogy amennyire az, a fennálló rendelkezé-sék sérelme nélkül történhet, hatáskörében zsidó származású híveinknek kíméletet biztosítson. Ez a kérés annál is inkább méltányos, mert ők az egyik részről megbé-

lyegezve, a másik részről lelkileg elszakadva - kétszeresen érzik kitaszítottágukat. Bizalommal kérem tehát számukra Méltóságod szíves jóindulatát."²¹

A határvidéken történő kitelepítések hírére, és a gettórendelet megjelenése után, Hamvas püspökhöz is tömegesen érkeztek a konvertiták *segélykérő levelei*.²² A püspökre legnagyobb hatást kétségkívül Farkas Rezsőné április 24-én kelt levele gyakorolt. Farkasné eddig ugyanis Belgrádban élt, és ottani tapasztalataiból könnyen kikövetkeztethette a magyarországi zsidó származásúak sorsát: "...Mi akik a belgrádi pokolból jöttünk a mi szép hazánkba, keservesen ismerjük a tempót, és tudjuk az események logikus sorrendjét." Levelében ezután leírta Hamvasnak a belgrádi eseményeket: "A megjelölést követte az összeírás. Zsidó kataszter. Külön a férfiak és külön a nők. Ezután az internáló tábor. Az internáló férfi tábor végét - a djakovói püspök úrtól jövet - saját szemével látta az érsekünk Pancsova és a ... (*olvashatatlan kézírás* - P. J.) közötti réten gépfegyverrel és revolverrel végeztek az öregebbik résszel. A fiatalokat a réz- és más bányákba vitték. A női internáló tábor éheztetése és téli fűtetlenségének vége volt a bevagonfrozás és a gázhalál. A lányok egy részét kiválogatták ún. egészségügyi szolgálatra. Ezért nincs határa a kétségbeesésnek. Ezek tények és nem rémhírek."

Levelének végén Farkasné két leányának, Luciának és Margitnak a megmenetését kérte a püspöktől. A két lány a püspök tanítványa volt a Notre Dame de Sionban. Azóta zeneművészeti főiskolát végeztek és négy nyelven beszélnek. Farkasné arra kérte a püspököt, hogy lányait a püspökségen valamilyen konyhai munkára alkalmazza, hogy így elrejtthesse őket a világ szeme elől. Hamvas püspök megpróbált segíteni. Először az angolkisasszonyok Váci utcai rendházában, majd az esztergomi érsekség egyik vadászházában próbálta elrejtetni a lányokat. Farkasnéval való levelezése egész kis köteget tesz ki, de hogy sikerült-e végül Farkaséknak megmenekülniük, arról sajnos nincs adatunk.

Megdöbbszent hangvétellő levelet kapott a püspök *egyik vak tanítványától* is, akit a Sionban 1927-ben ő maga keresztelt meg. Schwartz Matild Újpestről május 1-én vakfrással írta levelét: "Esedezve kérem angyalil lelkű püspök urat. Méltóztatásék oda hatni, hogy engem kitörölve legyek a zsidókédésről... Krisztust imádó keresztény nemeslelkű emberek. Összetett kézzel könyörgök. Irgalmazzanak... Meggyőződésből keresztelkedtem meg... Hamvas püspök úr keresztelt meg. Méltóztassanak kereszténynek számítani."

Hamvas püspök *nem tudott segítséget ígérni*, de vigasztalta és hite melletti további kiállásra buzdította a levél fróját: "A zsidókat érintő rendelkezések általános hatálya folytán nem lehet elérni azt, hogy valakit kivételezzenek. De azért, hogy magát a világi hatóságok a zsidók közé számlálják, maga Isten és a katolikus hívek előtt mégis keresztény katolikus marad, ezt vallani meg ne szűnjön. Még ha zsidók közé tennék is, ott is maradjon hithű katolikus, és kérje a hatóságoktól, hogy katolikus hitét gyakorolhassa. Amint Dániel három társa a tüzes kemencében is hű maradt Istenhez, úgy maga is minden körülmények között hű maradjon. Öngyilkosság gondolatát pedig űzze el magától azzal, hogy nem akar elkárhozni."

Radó Richárd nyugalmazott budapesti lapszerkesztő levelében arról panaszkó-

dott a püspököknek, hogy mikor 25 évvel ezelőtt megkeresztelkedett, a keresztelest végző Tomcsányi jezsuita atya Szent Pálnak a galatáknak küldött levelét citálta neki, és most mégis őt és katolikusnak született fiát is zsidónak tekintik: "És ezt a fájdalmas megkülönböztetést Szent István országában kell elviselnünk, melyben magas klérusától eddig hiába vártuk az oltalmat, a segítséget." A püspök igyekezett megnyugtani a levél fróját: "Megkaptam május 7-én kelt levelét és megértem fájdalmát. Megnyugtatom, hogy híveink érdekében (a püspök aláírása - P.J.) mindent megtettünk s ezt illetékesek jóindulattal fogadták, és most várjuk a remélhető eredményeket. A hívei mellett kitartó kléruson nem fog múlni semmi."²³

Holtzerné Alberti Stefániának a Szegedi Sebészeti Klinikáról küldött levelére a pusztá vigasztaláson túl, a püspök többet is próbált tenni. Holtzerné arra kérte a püspököt, hasson oda, hogy a magatehetetlen betegeket ne kényszerítsék a gettóba. A püspök személyesen interveniált az ügyben, de eredményt nem ért el, mert Holtzernét is a gettóba költöztették.²⁴

Purjesz Bélának, a belgyógyászati klinika professzorának érdekében a püspök levelet írt Endre László államtitkárhoz: "Purjesz Béla dr. belgyógyászati egyetemi professzor kivételezési ügyét legyen szabad szíves jóindulatába ajánlanom... A professzor itteni társadalmi körökben általános tiszteletnek örvend, és meggyőződésem szerint kivételezése széles körben megelégedést keltene." Endre László május 4-én kelt válaszában udvariasan nem ígért semmit: "Dr. Purjesz Béla ügyében írt nagybecsű sorait kézhez véve, kívánságát előjegyzésbe vettem."²⁵ Purjesz Bélának komoly megpróbáltatásokon kellett keresztül mennie, míg az országos megmozdulás eredményeként Ausztriában leszállhatott a deportáló vonatról, és visszatérhetett Szegedre.

A gettóba való tömörítésről szóló rendelet megjelenése utáni napokban Hamvas püspök felszólalt az Actio Catholica Szegedi Espereskerületi Tanácsának ülésén, és kifejtette maga és a katolikus egyház álláspontját. Gondolatmenete teljesen megfelelt Serédi bíboros álláspontjának; *a felebaráti szeretetet a zsidók felé is gyakorolni kell, a zsidók emberi méltóságát és vagyonát sújtó intézkedések ellentétesek a természetjoggal*. Hamvas püspöknél azonban a keresztség szentségének védelmezése, a konvertiták melletti kiállítás egy árnyalattal határozottabb, mint a hercegprímásnál: "...Akik meg vannak keresztelve, azok keresztények, s nem hagyhatjuk, hogy ezek most innen is, onnan is ki legyenek taszítva, s gettóba kerüljenek olyanok is, akik ténylegesen katolikusok, sőt olykor nem is tudták, hogy zsidó származásúak."²⁶

A konvertiták száma Szegeden is a zsidótörvények megjelenése, de főleg a német megszállás után nőtt meg. Szivessy Lehelnek, a Magyar Szent Kereszt Egyesület Kerületi Csoportja elnökének 1944. május 23-i jelentése szerint Szegeden a keresztény zsidók létszáma 503 volt: római katolikus 421; református 48; evangélikus 25; unitárius 4; görögkatolikus 5.²⁷ Pedig a Zsidó Tanács kimutatása szerint Szegeden ekkor a zsidók összes létszáma 3.827 fő volt.²⁸

A megszorodó *kikeresztelkedésekkel* kapcsolatos álláspontját Hamvas püspök

a Szeged Belváros Központi Esperes kerület április 26-i coronáján (papi gyűlésén) fejtette ki. Itt egyrészt leszögezte azt, hogy a keresztelezésre jelentkező zsidókat szeretettel kell fogadni, másrészt meg kell velük értetni, hogy csak *megfelelő előkészület* után lehet kérni a keresztelezési engedélyt.²⁹ A főlkészítéshez Hamvas püspök egyrészt a "keresztség szentsége komolyságának megőrzése" miatt ragaszkodott, másrészt egyes "fajtájukért aggódó magyarok" nem nézték jó szemmel a katolikus egyház keresztelezési akcióját. Ezt látszott igazolni Endre Lászlóhoz május 18-án írott, "egy fajtájáért aggódó magyar" aláírású levél is. A levél írója szerint: "A kijelölt gettó nagy lesz, mert egypár kis zsidón kívül nem lesz már kit beköltöztetni, mert a keresztény hitfelekezetek, de főleg a katolikus egyház gyorstalpaló módjára tömeges kikeresztelkedést eszközölnek."³⁰ A rendőrfőkapitányság által folytatott vizsgálat szerint Szegeden 1944. március 19. és május 31. között 162 zsidót kereszteltek katolikussá, 20-at pedig protestánssá.³¹

Hamvas püspök és a szegedi lakosság *a zsidók gettóba tömörítésének következményeivel* először május elején ismerkedhetett meg. Ekkor kezdődött a délvidéki zsidóságnak az ország központjába való telepítése. A 2.266 főt átmenetileg Szegedre szállították, és közülük 881 főt (köztük nőket és gyermekeket is) a szálamigyár sertésóljaiban helyezték el.³² Hamvas püspök értesülvén a sertésólakba telepítésről, azonnal tiltakozott ez ellen a polgármester helyettesénél.³³ Ez a tiltakozás is szerepet játszott abban, hogy a konvertitákhoz szabad bejárással rendelkező Majtényi Béla pap hittanár május 10-i jelentésében már arról számolt be a püspöknek, hogy a "sertésaklokból való átköltöztetés most van folyamatban."³⁴ Majtényi Béla jelentése alapján Hamvas püspök május 11-én levélben számolt be a hercegprímásnak a szegedi táborbeli állapotokról, és levelét a következőkkel zárta: - "Megállapítható, hogy népünk, elvakult szélsőségesektől eltekintve, valamint katonáink és hatósági embereink is, bizonyos részvétellel, illetve szegyenkezéssel kísérik az intézkedéseket, és hallottam végrehajtó közegek köréből jövő nyilatkozatot, hogy csak az Isten meg ne verjen bennünket ezen embertelenségekért."

A zsidókat, köztük a konvertitákat ért gyalázatos tettekről szerzett tapasztalatok ellenére Hamvas püspök is, még megmaradt, a hercegprímás intelmeinek megfelelően a békés, csendes harcmodor mellett. "Hálás köszönettel vettem Főmagaságod... nagybecsű válaszát. (*A hercegprímás május 2-án keltezett leveléről van szó - P.J.*) Azok értelmében én magam is itt Szegeden csendes, békés beavatkozással törekszem elérni érdekükben a lehető enyhítéseket, és ezirányú felszólalásaim helyi hatóságainknál legalább elvben megértésre találtak. Most várom a gyakorlati eredményt."³⁵

Május 13-án a püspök levelet intézett a szegedi főispánhoz és a rendőrfőkapitány-helyetteshez, és levelében arra kérte őket, hogy a konvertitákat különítsék el a többi zsidótól, és biztosítsák számukra a szentmise hallgatását. A városi hatóságok teljesítették a püspök kívánságait.³⁶

A *szegedi zsidók gettóba költöztetése* május végén kezdődött és június 15-ig tartott. A *konvertitákat külön házakban, ún. fehér gettóban* (Kelemen u. 11.,

Horthy u. 2., Polgár u. 24.) helyezték el. Helyzetük minőségileg nem különbözött az izrealita vallású zsidókéétól. A zsúfoltság talán valamivel kisebb volt, és vallási kötelezettségeiknek is eleget tehettek. Meghatározott időpontban, csoportosan és kísérvél, megjelenhettek a keresztény templomokban a számukra tartott istentiszteleteken. Érintkezniük azonban sem menet, sem jövet nem volt szabad más keresztényekkel. A szegedi hatóságok azt is megengedték, hogy Majtényi Béla a fehér gettóba bejárjon, és az ott lévő katolikus konvertiták lelki ügyeivel foglalkozzon. Ezt az engedélyt Hamvas püspök és Sopsich János irodaigazgató is megkapta. Majtényi Béla arra is engedélyt kapott, hogy a kikeresztelésre jelentkezett, de még meg nem keresztelt, és ezért a zsidó gettóba került személyek oktatására és lelki fölkészítésére a zsidó gettóba is bemehessen.

Azt tehát a püspököknek nem sikerült elérnie, hogy a keresztelésre jelentkezett, de még a fölkészítés idejét töltő személyeket a "fehér gettóba" szállítsák. Ezt csak egyes személyeknek, kivételesen a családgyesítés érdekében engedélyezték. Például özv. Messinger Józsefné leányához, dr. Erdődi Józsefnéhez a keresztény zsidók házába vonulhatott, és ugyanezt az engedélyt megkapta özv. Deutsch Jakabné, aki együtt maradhatott leányával, dr. Winter Lajosnéval.³⁷

A budapesti zsidóságnak az ún. zsidó házakba való tömörítése a vidéki városokénál később kezdődött. Május végén történtek az első lépések, de a polgármester rendelete csak június 16-án jelent meg.³⁸ Másfajta korlátozások, atrocitások azonban már őket is érték. Pataki Arnold egyetemi tanár, lelkész, Hamvas püspök Sion intézetbeli tanártársa, május 20-án kelt levelében elpanaszolja a püspököknek a budapesti konvertiták sérelmeit: "... Hallottam nem egy esetről, hogy amikor csillaggal ruhájukon megjelentek nyilvános templomokban, a keresztény származásúak ilyen megjegyzéseket tettek: Hát ezek a mocskosok ide is betolakodnak?"³⁹

4. A GYŰJTŐTÁBOROKBA KONCENTRÁLÁS ÉS A HALÁLTÁBOROKBA SZÁLLÍTÁS

Május közepén Hamvas püspök már arról is értesítést kapott, hogy a *felvidéki zsidókat* gyűjtőtáborokba koncentrálják és elszállításukra készülnek. Május 16-i keltezéssel expressz levelet kapott Schwarz Pál budapesti lakostól. A "Mélyen tisztelt Barátom!" megszólítás és a tegező hangvétel a püspökhöz való közelebbi kapcsolatra utal. A levél írója kéri a püspök segítségét, hogy felesége szüleinek Kassáról való elszállítását akadályozza meg. Levelében utal arra, hogy a püspök egyszer már segített apósán, amikor közbenjárására iparigazolványt kapott. Levelét a következő szavakkal fejezi be: "Feleségem, aki 6 év óta minden nap misére megy és áldozik, szentül hisz abban, hogy Te Szent Atyám... most is jóságos és kegyes leszel és kinyújtod értük ismét jóságos kezedet." Hamvas püspök sürgősen írt Kassára Pfeiffer Miklós nagyprépostnak, akitől gyors, de lehangoló választ kapott: "Hasonló esetekben a saját és nálam súlyosabb személyiségek minden közbenjárása (akár itt, akár Budapesten) eddig teljesen eredménytelen volt. Telje-

sen kizártnak látom, hogy bármit is el lehetne intézni. A neveket mindamellet feljegyeztem magamnak: hátha tesz Isten most csodát."⁴⁰

A végső kétségbeesés szélén álló Deák Andor budapesti levélfíró május 31-i levelében *a katolikus egyház felelősségét* vetette föl: "...Van-e remény? Lehetséges az, hogy egy magát katolikusnak és minden történetek ellenére jó magyarnak valló ember semmi védelemben nem részesülhet egyháza részéről ... holott az egyház hatalma és súlya még a mai időkben is hatalom és súly? ... Hitem és az egyházam iránti bizalmam és velem együtt sok hívő hite, bizalma és élete forog kockán." A szokásosnál kissé keményebb hangvételre a püspök az átlagosnál részletesebb tájékoztatást adott: "... Értesítem, hogy a püspöki kar mindent megtett zsidó származású keresztényeink védelmére. Őminenciája szóbelileg és írásban is tárgyalta a m.kir. miniszterelnök úrral. Határozottan tiltakozott a sárga csillag viseltetése ellen... Nem hallgatta el, hogy a kiadott rendelkezések az isteni törvényekbe ütköznek. Ezenkívül egyenként is eljárta a püspökök saját megyéjükben a kiadott rendelkezések enyhítése érdekében. Az eredmény nem volt sok, a tárgyalások feltárt anyagából azonban azt a meggyőződést szereztem, hogy nincs ok kétségbe esni."⁴¹

Az előbbieken láttuk, hogy Hamvas püspök már májusban tudomást szerzett az ország egyes határterületein folyó *deportálásokról*. A szegedi V. csendőrkerületben június 16-ra tűzték ki a zsidók gyűjtőtáborokba való összpontosítását, és eredeti terv szerint június 21-től az elszállításukat.⁴² A szegedi zsidóság június 15-én este fél tízkor kapta meg az utasítást, hogy reggel 6 órára legyen készen az útra, mert kiűrtik a gettót.⁴³

Hamvas püspök fölhatalmazta papjait, hogy az életveszélyre vonatkozó kánon-jog alapján azokat a zsidókat, akik már korábban a "keresztség szentségét kérték", és akiknek a "házassága rendezetlen" volt, *a formai kellékek mellőzésével megkereszteljék, illetve házasságukat rendezzék*.⁴⁴

A szegedi gettó kiűrtésének hírére *Hamvas püspök fölhagyott a hercegprímás által ajánlott csendes taktikával*, mely gyakorlati eredményt úgysem hozott. Június 16-án reggel először is *drámai hangú levelet* írt a szegedi főispánhoz: "Megdöbbenve értesültem arról, hogy a szegedi gettó lakóit minden isteni és emberi jog félretételével még ma elszállítják. Az emberi szenvedések tengerében, melyet az elháríthatatlan elemi csapásként sújtó háború zúdított a világra, a faji gyűlölet okozta ezen újabb szenvedések özönét elhárítani próbálni keresztényi kötelesség, mely kötelességet elsősorban a püspök tartozik képviselni és teljesíteni. Isten előtt való felelősségem tudatában és lelkiismeretem szavára hallgatva emelem fel szavamat azon igazságtalanság ellen, mellyel a bírói ítélettel bűnösnek el nem ítélt, tehát ártatlan embereknek tömegét, szegedi lakókat tisztán faji származásuk miatt szabadságuktól, vagyonuktól megfosztva, bizonytalan végű deportálásnak kitesznek, és így magyar népünket is Isten és a világ ítélszéke előtt terhelik. Kétszeresen fájdalmasan érzem azoknak szenvedését, akiket a keresztség szentsége hűveimmé tett. Ezeknek megmentését megkísérelni az általános emberi kötelességen kívül

főpásztori kötelességem is.

Nagyon kérem Méltóságodat, hogy átérezve a mindnyájunkat kötelező örök erkölcsi törvények erejét, azt ami Méltóságodtól és a szegedi hatóságoktól telik, a szerencsétlenek megmentésére megtenni kegyeskedjék. Ami pedig a megkereszteltet illeti, azok számára mint főpásztoruk határozottan kérem és kívánom, hogy itt maradhassanak és minden további sanyargatástól mentesüljenek."⁴⁵

Június 16-án délelőtt tíz órakor a püspök következő szövegű *táviratát* továbbította a szegedi posta, Sztójay miniszterelnöknek címezve: "Istennek az örök bírónak színe előtt emelem fel szavamat a szegedi zsidóságnak, köztük sok kereszténynek megkezdett deportálása ellen."⁴⁶

A püspök még aznap felutazott Budapestre, és *személyesen vitte el* Endre László belügyi államtitkárhoz dr. Falta Marcell köztiszteletben álló szegedi orvosnak, egyetemi magántanárnak, Glattfelder püspök háziorvosának és feleségének mentesítési kérelmét. A következő támogató sorokat mellékelte a püspök Falta Marcell kérvényéhez: "Dr. Falta Marcell jónevű szegedi orvos, egyetemi magántanár, aki boldogult Glattfelder Gyula érsek-püspököt is kezelte, és a püspöknek gyakran szívesen látott vendége is volt, aki most 74 éves és 26 év óta keresztény, feleségével együtt a gettóba került. Ugyanakkor gyermekei mentesek a zsidókat sújtó intézkedések alól. Szíveskedjék államtitkár úr sürgőnyt küldeni Szeged város polgármesteréhez, hogy Falta Marcell és neje a gettóból kibocsáttassék."

Hasonló kéréssel fordult Hamvas püspök Endre Lászlóhoz Lőw Emánuel *szegedi főrabbi* érdekében is: "Lőw Emánuel, a zsidó hitközségnek 92 éves rabbi, 83 éves feleségével maradhasson gettóbeli szegedi lakásán, és ne szállíttassék sehová. Nevezett, fia az 1848 után kufsteini börtönt szenvedett Lőw Lipótnak. Ilyen öreg emberek mint ő nem kívánnak mást, minthogy meghalhassanak szülővárosukban. A református és evangélikus lelkészek fölkértek, hogy a kérelmet az ő nevükben is tolmácsoljam, és meg vagyok győződve, hogy ilyen kegyelmi gesztus igen jó hatást váltana ki közönségünkben."⁴⁷

A püspöknek nem sikerült Endre Lászlóhoz bebocsátást nyernie. A kérvényeket ugyan a belügyminisztériumban hagyta, de azok *eredményt nem hoztak*, mert Faltáékát és Lőwiéket is elszállították Szegedről.

A püspök Faltáék esetét (gyermekai mentességet élveztek) igyekezett általánosítani, ezért *a mentesítettek hozzátartozói érdekében* a következő kéréssel fordult Endre László államtitkárhoz: "Nagyon kíváncsatos volna egy olyan irányú rendelkezés kibocsájtása, hogy a gyermekek mentessége esetén a felmenők is mentesüljenek a zsidóellenes intézkedések alól. Az egész országban talán 5-600 újabb mentesülést jelentene a rendelkezés, mégis nagyban enyhítené a jelenleg érvényben lévő rendelkezések szigorát."⁴⁸ Eredmény azonban itt sincs.

Nagy aktivitást fejtett ki a püspök, régi ismerőse a konvertita dr. Balogh József fró, a Nouvelle Revue de Hongrie szerkesztőjének megmentése érdekében. Balogh József a pápai nuncius tanácsára először az esztergomi érseki birtokon akart elrejtőzni. Ehhez Hamvas püspök ajánlását kérte, mondván, hogy jó kapcso-

lata van a hercegprímással. Hamvas püspök azt tanácsolhatta neki, hogy jöjjön Szegedre. A közbenső lépcsőfokokat nem ismerjük, csak azt, hogy Balogh József a szegedi jezsuita rendházban rejtőzködött. A rendőrség azonban valamilyen módon fölfedezte és letartóztatta. A püspök június 23-án levelet írt Balogh József érdekében a szegedi hadtestparancsnok helyetteséhez, hogy a tartalékos főhadnagyi rangban lévő Balogh Józsefet, önkéntes jelentkezés alapján hívják be munkaszolgálatra és osszák be irodai munkára.⁴⁹ Nem tudjuk hogy mi lett a további sorsa Balogh Józsefnek, de azt igen, hogy a szegedi jezsuiták és katolikus kollégiumok 10 konvertitát rejtegettek, akiknek sikerült is megmenekülniük.⁵⁰

Hamvas püspök szerepét kissé túlértékelve, Lévai Jenő azt írja már idézett művében, Meszlényi Antal nyomán, hogy "Hamvasnak végül is 200 megkeresztelkedett zsidót sikerült közbenjárásával Szegeden visszatartani, s ezáltal a deportálás elől megmenekíteni."⁵¹

Valójában az történt, hogy a gyűjtőtáborba való költözés idején, június 23-án, a függőben lévő mentesítési ügyeket intéző ún. hármass bizottságnak Hamvas püspök lehangoló tárgyi tudásról tanúskodó, bravúros okfejtéssel bebizonyította, hogy a katolikus lét nem a kereszttel, hanem *a kereszttel való jelentkezéssel* kezdődik.⁵² Ez a pár hónapos idő a vegyes házasságok esetében sorsdöntő lehetett. Itt ugyanis az volt az alapelv, hogy azok mentesülhettek, ahol az egyik házastárs öskeresztény volt, a gyerekek 7 éves koruk előtt meg lettek kereszttelve és a mentesítést kérő házastárs 1944. március 22. előtt keresztény lett. Ez Hamvas püspök értelmezése szerint azt jelentette, hogy a házastárs kinyilvánította kereszttelési szándékát. Hamvas püspöknek a hercegprímáshoz küldött 1945 novemberi jelentése szerint ez az akció vonta maga után 200 konvertitának a deportálástól való megmenekülését Szegeden.⁵³

Hamvas püspök támogatta a Szent Kereszt Egyesületnek azt a kérését a szegedi hadtestparancsnoknál, hogy 100 konvertita munkaszolgálatost a püspöki birtokon foglalkoztassanak.⁵⁴ Az eredményről nincs tudomásunk.

Eközben Serédi bíboros is, látva tárgyalásai sikertelenségét és érezvén az egyházra nehezedő nyomást, megtenni készült azt a lépést, amit hónapokkal, sőt évekkel előbb meg kellett volna tennie - *a hívekhez intézett körlevélben nyilvánosan eltiltani a zsidóellenes intézkedéseket*. A körlevél elkészítéséhez a hercegprímás Grósz József kalocsai és Czapik Gyula egri érsek, valamint Shvoy Lajos székesfehérvári, Apor Vilmos győri és Hamvas Endre csanádi püspökök véleményét kérte ki.

Gergely Jenő *A püspöki kar és a konvertiták mentése* c. dokumentum-gyűjteményében azt írja, hogy Hamvas válaszát nem ismerjük.⁵⁵ Nyilvánvalóan elkallódhatott az Esztergomi Prímási Levéltárban Hamvas tervezete, ezért nem lelhető fel. Pedig Hamvas Endre június 20-án elküldte tervezetét Serédihez és a hercegprímás június 25-én kelt válaszában arról értesítette, hogy észrevételeit felhasználta.⁵⁶

Két dolog azonban kimaradt Serédi körleveléből⁵⁷, amely pedig Hamvas tervezetében nagy hangsúlyt kapott. Az *egyik a konvertiták ügye* melletti határozottabb

kiállítás. Hamvas a következőket írta erről a tervezetében: "Külön kötelességünknek tartjuk felszólalni Kedves Hívek a zsidószármazású keresztények ügyében! Mi a fajelméletet olyan formában, mintha volnának Istentől kiválasztott és Istentől elvetett fajok, és mintha bizonyos fajokkal együtt járna a lelkijobbulás lehetetlenségének átká, el nem fogadhatjuk, mert az Apostoli Szentszék ezt elítélte. Mi szerintünk, ha valaki megkeresztelkedett az keresztény, és megszűnt a zsidó közösség tagja lenni, ahelyett tagja lett Krisztus misztikus testének, melynek mi is tagjai vagyunk. Ha egyik tagnak valami fáj, az a másik tagnak is fáj. A zsidó származású keresztények szenvedése, kik között vannak nagyszámmal régi, kipróbált, sőt született keresztények, és kik közül az újabban megkereszteltek is általában komoly, jószándékkal jöttek közénk, nekünk fáj és szívből velük érzünk. Azt hittük, hogy legalább őket megmenthetjük, és erre irányult lankadatlan törekvésünk. Azt hittük, megmenthetjük ártatlan gyermekeiket és nevelhetünk belőlük jó híveket Krisztusnak, és most sem mondunk le a reményről, hogy megmenthetjük őket. A mindenható Úr Isten adjon nekik erőt nehéz sorsuk viselésében, és tegye, hogy a szenvedések kohójában megtisztulva és megacélozva mutassák az isteni kegyelem csodáját. Merítsenek vigasztalást Krisztus szenvedésének emlékéből és abból a tudatból, hogy akik vele szenvednek, vele megdicsőülnek."

A másik dolog ami nem került át Hamvas tervezetéből Serédi körlevelébe, az a *felelősség kérdése*. Ennek hiányát később joggal kifogásolta Kis György esperes plébános is, aki megírta, hogy egy fölszentelt papnak a megütése az egyházból való kiközösítést vonja maga után, de sajnos az egyház "nem élt azzal a jogával, hogy kiközösítsen olyan katolikusokat, akik tudva és akarva ártatlan zsidók szabadsága, testi épsége, élete, vagyona ellen vétettek."⁵⁸ Hamvas püspök tervezetében erről a következőket javasolta Serédinek: "Végül Kedves Híveink, felvetődik a felelősség kérdése? Ennek megállapítását az Örök Bíróra bízuk. Bizonyos azonban, hogy akik a zsidók ellen alkalmazott, fentebb kifogásolt kegyetlen rendszabályokat, akár szívből, akár nyíltan helyeslik, részesek a felelősségben. Külön súlyos felelősséget vállalnak Isten előtt, akik a rendelet végrehajtásában durvák és kegyetlenek voltak, vagy akik az elhurcoltak szenvedését gúnyolódással, csúfolódással növelik. Vagy azok számát feljelentésekkel szaporítják. Az irgalmas Isten mentesítse népünket, a Boldogasszony és Szent István népét a rettenetes felelősségtől és ne büntessen..."⁵⁹

A gettókból a gyűjtőtáborokba, majd koncentrációs táborokba való szállítások idején Hamvas püspök is egymás után kapta a *borzalmakról beszámoló és az egyházi vezetést tettekre ösztönző* leveleket. Székely Sándor a szombathelyi gettóból Moser János esperes plébános segítségével június 22-én újabb levelet írt Hamvasnak, és beszámolva a gettóbeli állapotokról, az elszállításról való rettegettségükről, a konvertiták megmentése érdekében ismételt cslekvésre ösztönzi az egyházi vezetést. "Az, hogy hat hét óta retken és salátán kívül mást nem vásárolhatunk a gettó egyetlen üzletében, az már szóra sem érdemes... Hogy napról napra, óráról-órára más és más vexaturákkal zaklatnak, egyszer az élelmiszerünket, máskor az ingeinket és ruháinkat szedik el, ezt is megszoktuk már. Beteljesedtek rajtunk az Írás

igéi: "Köntösömrre sorsot vetnek és ecettel itatnak", ... De mindezeket a gyötrelmeket elbírjuk, ha - itthagynak bennünket... Kegyelmes Püspök Atyám tudom, hogy a Nagyméltóságú Püspöki Kar minden lehetőt elkövet megmentésünk érdekében. De Horvátországban, Bulgáriában, Szlovákiában, Oláhországban, amely államok messze alatta maradtak Magyarország kultúrájának, ott a konvertiták még ma is háborítatlanul, zavartalanul élhetnek. Csak nálunk nem találnak érdemet, jogcímet, alapot a konvertiták megmentésére?" Levelét a következő mondatokkal fejezi be: "Nem is tudom, hogy ez a levelem eljut-e Nagyméltóságú Püspök Úr kezébe? Ha igen, utoljára könyörgöm: Tegyenek meg minden lehetőt a konvertiták megmentése érdekében."⁶⁰

Hasonló dolgokról számolt be Dr. Borocz Istvánné, született Hochfelder Ida is, június 26-án Tiszaörsön kelt levelében. Őt is Hamvas Endre keresztelte, és a Sion intézetében hét évig volt a tanítványa. Levelében leírta, hogy édesanyját már elvitték és most attól fél, hogy ő jön sorra, bár férje "őskeresztény" és ő maga kikeresztelkedett. Egy csendőr meg is fenyegette. Az egyházi vezetés közbelépését kéri: "Nem tud ezen a Püspöki Kar segíteni? Hisz ezzel már a keresztény családok nagy százalékát teszik szerencsétlenné! Ebbe talán csak beleszólhat már a Szent-szék is? Hisz ez ... a manapság oly sokat emlegetett szentségi házasságot taposná a sárba. Nagyon kérem és várom vigasztaló és feloldozó sorait, valamint sok-sok veszni induló keresztény család érdekében teendő lépéseit..."

De a zsidókkal - köztük a konvertitákkal - kapcsolatos borzalmakról Hamvas püspök Szegedről is hallott történeteket. Például azt, hogy a gettóból való kiköltözéskor a nőket csendőrök jelenlétében levetköztették és bábák, illetve orvosok által testi vizsgálatnak vetették alá, nem rejtegetnek-e aranyat vagy más drágaságokat. Hamvas püspök ez ellen a kabinetiroda főnökén, Ambrózy Gyulán keresztül, magánál Horthynál tiltakozott, június 25-én írott levelében.⁶¹

Értesült a püspök a szegedi gyűjtőtáborbeli állapotokról is, melyet a szegedi zsidóság 1945 tavaszán *Segítség!* címmel kiadott kiáltványa így jellemzett: "A férőhelyen, mely 2.000 személyre is szűken futotta 8.000-en osztoztak meg, elhelyezésük legelemibb szükségleteik kielégítését sem tette lehetővé. Táplálkozásról és ivóvízről, a betegek orvosi ellátásáról minden emberi érzést megcsúfoló módon történt gondoskodás. Természetes, hogy a halál tovább aratott, napi 8-10 áldozatát temetés helyett ismeretlen helyen ásták el."⁶²

Hamvas püspök értesülvén a *gyűjtőtáborbeli borzalmakról*, elhatározta, hogy fölkeresi a tábort és személyesen tiltakozik a kíméletlen bánásmód ellen, és személyes jelenlétével önt lelket a kétségbeesett emberekbe, főleg a megkeresztelt híveibe. A *Segítség!* c. kiáltvány így írja le Hamvas ezen cselekedetét: "A szörnyűségekről a szuronygyűrű ellenére is hírek szivárogtak ki. Hamvas Endre csanádi püspök megkísérelt bejutni, hogy egyházfői megjelenésével fejezze ki együttérzését a szenvedőkkel, és megpróbálja útját állni a megdöbbentő brutalitásoknak. Finta százados banditái fegyvert szegeztek az egyházfejedelem melléne és gyalázkodó szavakkal elűzték."⁶³

A szegedi események hatása alatt Hamvas püspök június 23-án levelet írt

Serédi esztergomi, Grösz kalocsai és Czapikegyri érsekekhez, és arra kérte őket, hogy tegyenek még egy próbálkozást a kormányzónál, ezzel talán sikerül *legalább a konvertitákat megmenteni a deportálástól*. Levelében azt is megemlíttette, hogy a francia érsekek ugyanezt megtették Petain köztársasági elnöknel. Czapikegyri Gyula válaszáat nem ismerjük, Grösz József kaphatónak mutatkozott az érsekek együttes föllépésre is, de eredménytelennek tartotta, mert a cenzúra következtében a közvélemény nem szerezne róla tudomást. Serédi Jusztinián pedig június 27-én kelt válaszában ismételten igyekezett megnyugtatóni Hamvas: "...Az illető helyen már jártam a püspöki kar nevében. Ennek megismétlése is eredménytelen volna, de nem is szükséges, ha a másik lépés megtörténik."⁶⁴ A másik lépésen Serédi bíboros nyilvánvalóan a pásztorlevél kibocsátását értette.

Az érsekek ösztönzése mellett Hamvas önálló lépéseket is tett. A szegedi zsidóság koncentrációs táborba szállításának megkezdésekor, június 25-én a Fogadalmi Templomban éppen papszentelés volt. A zsúfolásig megtöltött templomban a püspök szentbeszédében *megrázó erejű felhívást intézett* a kispapokhoz, de a hívők egész seregéhez is. Szentbeszédében a püspök világosan leszögezte, hogy a zsidókkal szemben elkövetett kegyetlenkedések "az újpogányság legsajátosabb gyümölcsei" és a kereszténységgel össze nem egyeztethetők: "Mert mi történik mostanában? A kereszténység nevében száz- és százezer embert megfosztanak tulajdonától, otthonától és deportálnak fajiságuk miatt, melyről nem tehetnek, olyan módon, mely a szenvedések özönét zúdítja rájuk, egészségüket és életüket bizonytalanságnak teszi ki, emberi méltóságukat pedig megalázza. Ezen százezrek között ártatlan gyermekek, védtelen nők, tehetetlen aggastyánok, szánsalom raméltó betegek vannak. Vannak közöttük évek óta, sőt születésük óta keresztények, tehát Krisztusban testvéreink. Házasársakat és családtagokat választanak el kíméletlenül, mert egyikük zsidó származású. Ki kell mondani hangosan, nehogy az emberek téves lelkiismeretre tegyenek szert: mindez a kereszténységgel össze nem egyeztethető."

A püspök szólt arról is - megelőzve a hercegprímást -, hogy *az egyház tett lépéseket az üldözöttek érdekében*, de csak kevés eredményt sikerült elérnie. "A kereszténység most vereséget szenvedett, mert püspökeink illetékes helyeken felszóltak az emberi jogok érdekében, amint az Egyház mindig felemelte szavát a szorongatottakért, és felszóltak különösen a zsidó származású keresztény híveikért, a kereszttség szentségének becsületéért, meghallgattatást azonban eddigelé csak kis mértékben nyertek."⁶⁵

Hamvas püspöknek a szentbeszédében elhangzott mondatai sokkal világosabbak, konkrétábbak és hangvételüket tekintve is határozottabbak, mint Serédi később született körlevele. A katolikus egyházat is egyértelműbben határolja el ezektől a gyalázatos dolgoktól. A püspöknek ezt a - szem és fültanúk visszaemlékezései szerint is - valóban megrázó szentbeszédét a püspökség sokszorosító gépén sokszorosították, megküldték a papságnak, egyházi szervezeteknek és a hívők között is terjesztették. A csendőrség nyomozói révén nemcsak a főispán kapott belőle,

hanem a főispán széljegyzete szerint, a belügyminisztériumba is elküldték.⁶⁶

Hamvas püspök tehát néhány nappal nemcsak megelőzte nyilvános állásfoglalásával Serédi bíborost, de *részen önállósította* is magát. A beszéd és a belőle készült sokszorosított szöveg azonban szintén *megkésített*. Amikor a szegedi hívők hallhatták, illetve olvashatták, a zsidókat már éppen vagonfrozták, vagy már el is hagyták Szegedet és útban voltak a koncentrációs táborok felé. Megkésétsége ellenére a püspöknek ez az első, széles nyilvánosságnak szánt állásfoglalása nagy port vert föl Szegeden. De Nádas Viktor a Magyar Szent Kereszt Egyesület ügyvezető elnöke is arról írt július 2-i levelében, hogy a beszéd mély tartalma nemcsak rá tett nagy hatást, hanem az egyesület egész vezetőségére.⁶⁷

A *budapesti zsidóknak ún. zsidó házakba* való összeköltöztetéséről szóló rendelet (június 16.) után budapesti konvertita ismerőseitől is egymás után kapta Hamvas a tragédiákról tudósító és segélykérő leveleket. Bérma keresztfiának, Szűcs Miklósnak édesanyjától szörnyű családi tragédiáról beszámoló levelet kapott: "...Öcsém és két nővérem szombatra virradó éjjel öngyilkosságot követett el. Mindhárman meghaltak, és most már a testvérek közül csak én vagyok ezen a világon... Kérem kegyelmes uram imádkozzék az én szerencsétlen testvéreim lelki üdvéért."⁶⁸

A június 28-án Budapesten keltezett névtelen levél írója, hangot adva a *konvertiták becsapottság érzetének*, minden eddiginél határozottabban vetette föl Hamvasnak a katolikus egyházi vezetés felelősségét: "...A klérus ebben az országban becsapta és megcsalta azokat az embereket, akik megkeresztelkedtek. Elhitették velük, és így velem is, hogy a keresztség felvételével keresztényekké válnak. Azt soha sem mondták, amit most az egyház támogat és szó nélkül tűr el, hogy csak megkeresztelkedett zsidókká válnak. Evvel sok tízezer ember lelki összeomlását idézték elő, és olyan csalódás áradatot indítottak el, amelyért a felelősséget vállalni kell. Azt soha senki nem hihette, hogy ebben az országban az egyház a fajmítosz szolgájává szegődik, és úgy alapjaiban mint ténykedéseivel ezt támogatja, vagy legalább is szót sem emel ez ellen. Nem érv az, hogy úgy emel szót, hogy mi erről nem tudunk. Egy meggyőződésért exponálnia kell tudnia az embernek magát, sőt meg kell halnia tudni érte... Hogy hiszik magukat Isten szolgáinak, ha emberüldözést támogatnak. Négy százezeren felüli embermennységet deportáltak..., és ez ellen senkinek egy vétőjoga sincs... Legalább a megkeresztelkedtek érdekében méltóztatassék most és azonnal intézkedni."⁶⁹

Ugyanezen a napon (június 30-án) Hamvas püspök még egy levelet kapott Budapestről, dr. Ervin Gábor zsidó származású pap hittanártól, aki levélben a *zsidószármazású papok szüleinek mentesítését* kérte. A levél írója beszámolt arról, hogy Witz Béla érseki helytartó és az apostoli nuncius támogatásával, széleskörű akció bontakozott ki, melyet a kultuszminisztériumban Mester államtitkár is támogat, de a belügyminiszter elzárkózik a kérés teljesítése elől. Kéri Hamvas közbenjárását a belügyminiszternél. Hamvas püspök még aznap írt Jaross belügyminiszternek, levelében kérte, ha valamennyi kivételezett szülője nem mentesíthető, akkor

legalább a papok és apácák szülei ne deportáltassanak. Azok a szülők, akik papot vagy apácát adtak az egyháznak, megérdemlik ezt.⁷⁰ A kérés szerencsésen el is intéződött.

Közben a nagy nyomásnak engedve, Serédi bíboros június 29-i keltezéssel kinyomatta *püspökkari körlevelét*. A kormány azonban lefoglaltatta és megtiltotta a felolvasását. Tárgyalások kezdődtek a kormány és a katolikus egyházi vezetés között. *A kormány ígéretet tett, hogy a budapesti zsidók elszállítását felfüggeszti, a konvertiták mindenképpen az országban maradnak, és a keresztény egyházi személyek hozzátartozói mentességet kapnak.*⁷¹ Ekkorra azonban a vidéki zsidóságot már elvitték. (A szegedi zsidókat is június 25-én, 27-én és 28-án, három szerelvénnyel elszállították.)

Ezt a problémát veti föl Hamvas püspök is a Serédi bíboroshoz küldött (július 15-én kelt) válaszlevelében, melyet válaszként írt a bíboros július 9-i és 10-i tájékoztató körlevelére: "Különösen megnyugtató a miniszterelnök úr azon ígérete, hogy a budapesti keresztény vallású zsidók az országból elszállíttatni nem fognak... Ámde mi történik a már elszállított vidékiekkel? Makói, szegedi stb. híveimet már elszállították. Ezeknek visszahozását kellene követelnünk, és azt is, hogy vidéken is szüntessék meg a zsidó származású keresztények deportálását, ahol ez még be nem fejeződött. És ha ilyen elrejtőzött keresztények akadnak, ne kísérjék őket csendőrökkel, és ne küldjék ki a deportáltak útján. A miniszterelnök úr túlzottnak tartja a kegyetlen és kíméletlen eljárásokról való híreket. De történhetik-e az otthonból való kihurcolás, utolsó ékszerből, jegygyűrűtől való megfosztás, 70-75 embernek egy vasúti kocsiba való zsúfolása, 4-5 napon át bezárva, élelmiszer, vízellátás nélkül való szállítása kegyetlenség nélkül? ... A miniszterelnök úr azt is írja, hogy a zsidószármazású keresztények továbbra is elkülönítve fognak lakni, vallásukat szabadon gyakorolhatják. De történhetik-e gondoskodás arról, hogy kenyérkereset után járhassanak? Ezekre voltam bátor felhívni Főmagasságod kegyes figyelmét, tekintve, hogy a tárgyalásokat még folytatni méltóztatik."⁷²

Valóban, bár a *budapesti zsidóság deportálását felfüggesztették*, a deportálás réme állandóan ott lebegett fejük fölött. Az egyházi vezetőknek a konvertiták érdekében való föllépései, majd Sztójay azon ígérete hatására, hogy a megkeresztelkedteket nem fogják az országból elszállítani, valóságos áttérési láz tört ki a budapesti zsidóság körében. Hosszú sorok álltak a plébániák előtt. A nyilasok belekötöttek a tömegbe, tömegverekedések törtek ki.⁷³

A kitérés-i lázban nagy szerepet játszott *Majtényi Béla* szegedi pap hittanár, aki a szegedi zsidók elszállítása után, Hamvas Endre engedélyével Budapestre utazott és a végveszélyben lévőkre engedélyezett, Szegeden is alkalmazott *gyorsított módszerrel végezte a kereszteléseket*. A zsidók tömeges kitérését fenntartással, sőt ellenszenvvel figyelő Budapesti Általános Érseki Helytartóság, és főleg annak vezetője, Witz Béla, megkérte Hamvast, hogy rendelje vissza Majtényi Bélát Budapestről.⁷⁴ Witz Bélának a keresztelkedési hullámot is igyekeztek mérsékelni az oktatásra, a várakozási időre vonatkozó és más rendelkezések kényszerű betartásával,

sőt a jelentkezés felfüggesztésével.

Hamvas püspökhöz tömegesen áramlottak a levelek budapesti ismerőseitől, melyben *keresztelkedésükhöz* a püspök közbenjárását kérték. Azonban a püspök érdemben nem tudott segíteni. Az egyik levélen széljegyzetként kézírásával a következő olvasható: "Megírtam, hogy nehéz beavatkozni még közbenjárás formájában is a budapesti érseki helytartói ügyekbe."⁷⁵

Különösen megszorodott a *Budapestről kapott levelek száma* július közepétől, amikor Lévai Jenő szerint Ambrózy Gyula kabinetirodai főnök agyában megszületett a *kormányzói mentesítés* gondolata.⁷⁶ A közbenjárást vagy érdemek tanúsítását kérő levelek közül kiemelném Sebestyén Andrásnak, a Szent Kereszt Egyesület igazgatójának és Begaváry Back Bernátnak, az ekkor Budapesten élő szegedi katolikus egyház mecénásának levelét. Sebestyén András a Magyar Keresztény Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottsági tagja, a Szent Kereszt Egyesület igazgatója a kormányzói mentesség elnyeréséhez augusztus 27-i levelében kérte Hamvas segítségét: "Elsősorban azon munkám alapján, melyet 1940 óta a Magyar Szent Kereszt Egyesületben karitatív téren végeztem és különösképpen, utolsó két évben a keresztény vallású munkaszolgálatosok érdekében. E kérelem alátámasztására kérem Nagyméltóságod kegyes pártfogását oly módon, hogy igazolná e tevékenységemet, hisz mint volt budapesti általános érseki helytartó Nagyméltóságod előtt munkám nem ismeretlen... Nem mertem volna kérelmemmel a Kormányzó Úr Őfőméltósága elé járulni, ha nem látnám azt, hogy a Zsidó Hitközség vezetői máris megkapták a mentességet szociális munkájuk alapján, úgy hogy azt hiszem akkor én is kérhetem, hisz a protestánsok és a hozzám hasonlók már csillagtalannok..."

A püspök augusztus 30-i levelében küldte a kért tanúsítványt: "Tanúsítom, hogy Sebestyén András úr azon években, mikor budapesti érseki általános helytartó voltam, tehát 1940-1944-ben, mint a Szent Kereszt Egyesület egyik vezető tagja, sokat fáradozott ezen egyesület valláserkölcsei, valamint szociális és karitatív céljainak érdekében. Ez utóbbi természetű működését, különösen a keresztény vallású munkaszolgálatosok érdekében fejtette ki, szabad idejét áldozva javukra. Működését, mint fent nevezett egyesület védnöke is figyelhettem, és így hazafias és vallásos magatartásáról meggyőződhettem."

Július közepén egyházi segítséget kért Begaváry Back Bernát is, és Hamvas püspök készségesen vállalta a közbenjárást. Back Bernát Szeged egyik legvagyonosabb polgára, a politikai élet prominens képviselője (Szeged volt felsőházi küldötte), a katolikus egyház bőkezű mecénása, katolikus társadalmi szervezetek aktív tagja volt, aki 1919-es ellenforradalmi érdemeiért belügyminiszteri mentesítést kapott. A zsidóság gettóba tömörítésekor Budapestre költözött. Július közepén azonban arról értesült, hogy ezt a kedvezményt meg akarják tőle vonni az utóbbi években játszott liberális ellenzéki politikai tevékenysége miatt. Július 17-én ezért levelet írt a szegedi püspöki hivatalban tevékenykedő barátjához (valószínűleg Raskó Sándor püspöki helynökről van szó - P.J.), melyben Hamvas püspök segítségét kérte: "Úgy érzem intervencióra Jaross miniszter úrnál vagy másnál volna

szükség, hogy ügyem kedvező fodulatot vegyen."

Hamvas - mint említettük - vállalta a közbenjárást. Július 23-án levelet intézett Ambrózy Gyulához és kérte, felsorolván Back Bernát érdemeit, hogy államfői kegyel biztosítsa eddig élvezett mentessége: "Ezek után érthető, ha mint főpásztor Back Bernát érdemeire való tekintettel, hön óhajtom és nagy tisztelettel kérem, hogy a nemzeti és katolikus ügy szolgálatában hozott áldozatait a Legmagasabb Helyen honorálják..." Ambrózy Gyula augusztus 4-i válaszában a kérés teljesítését közölte: "Van szerencsém Veled közölni, hogy Back Bernát szegedi lakosnak a Kormányó Úr Főméltóságához a zsidó rendeletek hatálya alól kegyelemből való mentesítése ügyében előterjesztett kegyelmi folyamodványt a kegyelemből mentesítésre előterjesztendő jegyzékébe való felvétel végett a magyar királyi miniszterelnök úrnak megküldöttem."⁷⁷

A püspök tehát mindenkiért közbenjárt és tanúskodott is. Egész vaskos doszsiét tesz ki Kepes Pálné, született Dénes Veronika családja érdekében való levelezése. A püspök minden követ megmozgatott mentesítésükért. Igaz az asszony kislány korában a püspöknek a Sion intézetben tanítványa és évekig "buzgó lelki gyermeke" volt.

A budapesti konvertiták mentesítése érdekében folytatott levelezése a püspöknek még október elején is tartott. A nyomok itt megszakadnak, pedig a budapesti konvertiták számára az igazi megpróbáltatások csak ezután, a Szálasi puccs után kezdődtek. Hamvas püspök ekkor már nem tudott segíteni, mert Budapesttől frontvonal választotta el.

5. ÖSSZEGZÉS

Hamvas püspök levelezésének áttekintéséből kitűnik, hogy a konvertiták a zsidóellenes rendelkezések idején is abban bíztak, amit már Pál apostol mondott, és amelyet a katolikus egyházi személyek később is számtalanszor idéztek nekik, hogy a kereszttelessel megszűnnek zsidók lenni. És jött számukra a *döbbenetes valóság, csak keresztény zsidók lettek*. A zsidók kiközösítették őket, mint árulókat, hitehagyottakat. Az állam pedig, mint a zsidótörvények és más rendelkezések mutatják, egy kalap alá vonta őket az izrealita zsidókkal. A katolikus egyházi vezetés, mely a természetjogtan alapján elvileg elítélte a zsidók üldözését, a konvertitákkal kapcsolatban Pál apostol tanítását ismételte, de a gyakorlatban Serédi bíboros "csendes, egyezkedő taktikája" érvényesült.

Hamvas püspök magatartását a konvertitákhoz fűződő korábbi kapcsolatai és általános emberi humanizmusa határozta meg. Kezdetben ugyan ő is, Serédi leveleinek hatására, a bíboros taktikájának hatása alatt állt. Remélte, és erre a hercegprímás biztatta is, hogy a csendes, nyilvánosságtól elzárt tárgyalások eredményt hozhatnak. Csak később, a drámai hangú segélykérő levelek és személyes tapasztalatai hatására erősödött fel a hangja, lépett a nyilvánosság elé elítélő nyilatkozataival, és tett konkrét gyakorlati lépéseket az üldözöttek érdekében. Erre igyekezett

Serédi bíborost is rávenni. Az egyes személyek segélykérő leveleit nem hagyta válasz nélkül, lelki vigasztalást mindenkinek nyújtott. Már az, hogy foglalkozott ügyükkel, hogy meghallgatta őket, hogy szólt hozzájuk, a kétségbeesés szélén állóknak már ez is megkönnyebbülést hozott. Személyes ismerősei, volt tanítványai, "lelki gyermekei" mentesítése érdekében minden követ megmozgatott, és nem rajta múltott, hogy mindez csak sovány eredményt hozott. Mindenesetre az a tény, hogy fölemelte szavát, hogy szólt, hogy cselekedett a nehéz helyzetben levőkért, Hamvas püspököt kora progresszív alakjai közé emeli.

JEGYZETEK

1. Biblia: Szent István Társulat kiadása; Budapest 1976, Szent Pál levele a Galatáknak (3, 27-28).
2. *Konvertiták a keresztény vallásra átkeresztelkedett zsidók.* A katolikus konvertiták száma a háború kezdetén már felülmúlta az ötvenezer főt, és létszámuk a kikeresztelkedések hatására tovább növekedett. A konvertiták 1939 nyarán a katolikus egyház közreműködésével megalakították érdekvédelmi szervezetüket, a *Magyar Szent Kereszt Egyesületet*. Lásd erről: Cavallier József (1947): A püspöki kar és a Magyar Szent Kereszt Egyesület embervédő munkája. In.: Meszlényi A. (szerk.): A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Szent István Társulat kiadása, Budapest; 448-468. old.
3. Lásd erről: Szenes Sándor (1986): Befejezetlen múlt. Budapest; Hetényi Varga Károly (1985): Akiket üldöztek az igazságért; Papi sorsok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában. Ecclesia, Budapest.
4. Lásd: Szegedi Új Nemzedék, 1944. március 31.
5. Szeged-Csanád Egyházmegye Püspöki Levéltára, továbbiakban: Püspöki Levéltár 1280/1945.
6. Püspöki Levéltár 2360/1945.
7. Püspöki Levéltár 2648/1945.
8. Püspöki Levéltár 1020/1944.
9. Püspöki Levéltár 1000/1944.
10. Püspöki Levéltár 1000/1944.
11. Lásd: Benoschovsky Ilona - Karsai Elek (szerk. 1960): Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 2. kötet. Magyar Izraeliták Országos Képviselői Kiadása, Budapest; 10-12. old. Továbbiakban: Vádirat.
12. Püspöki Levéltár 1000/1944.
13. Püspöki Levéltár 1000/1944.
14. Lásd: Gergely Jenő (1984): A Katolikus Püspöki Kar és a konvertiták mentése (Dokumentumok). Történelmi Szemle, 4; 597-599. old. és Meszlényi Antal im. 119-120. old.
15. Püspöki Levéltár 1000/1944.
16. Püspöki Levéltár 1000/1944.
17. Püspöki Levéltár 1000/1944.
18. Püspöki Levéltár 1000/1944.
19. Lásd: Vádirat 2. kötet 56-61. old.
20. Püspöki Levéltár 1000/1944.
21. Püspöki Levéltár 1000/1944.
22. Püspöki Levéltár 1000/1944.
23. Püspöki Levéltár 1000/1944.
24. Csongrád Megyei Levéltár, Polgármesteri Iratok 30786/1944; továbbiakban: Polgármesteri Iratok.
25. Püspöki Levéltár 1000/1944.
26. Püspöki Levéltár 1187/1944.
27. Polgármesteri Iratok 27010/1944.
28. Csongrád Megyei Levéltár, Főispáni Iratok 847/1944, továbbiakban: Főispáni Iratok.
29. Püspöki Levéltár 1187/1944.
30. Főispáni Iratok 461/1944.

31. Főispáni Iratok 461/1944.
32. Főispáni Iratok 847/1944.
33. Püspöki Levéltár 2360/1945.
34. Püspöki Levéltár 1000/1944.
35. Püspöki Levéltár 1000/1944.
36. Főispáni Iratok 456/1944.
37. Polgármesteri Iratok 26764/1944 és 26954/1944.
38. Lásd: Vádirat 2. kötet 113-119. és 203-222. old.
39. Püspöki Levéltár 1000/1944.
40. Püspöki Levéltár 1000/1944.
41. Püspöki Levéltár 1000/1944.
42. Lásd: Lévai Jenő (1948): Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka, 51-55. old.
43. A gettó kiürítése előtti éjszaka borzalmairól lásd Pál József (1986): Hamvas Endre a szegedi zsidók deportálása ellen. Szegedi Könyvtári Műhely, 1-2. 1-48. old.
44. Püspöki Levéltár 1000/1944.
45. Püspöki Levéltár 1000/1944.
46. Püspöki Levéltár 1000/1944.
47. Püspöki Levéltár 1000/1944.
48. Püspöki Levéltár 1000/1944.
49. Püspöki Levéltár 1000/1944. és 2360/1945.
50. Püspöki Levéltár 2360/1945.
51. Lévai: im. 147. old.
52. Az okfejtést lásd: Polgármesteri Iratok 36226/1944.
53. Püspöki Levéltár 2360/1945.
54. Püspöki Levéltár 1582/1944.
55. Lásd: Gergely Jenő im: 585. old.
56. Püspöki Levéltár 1000/1944.
57. A körlevél szövegét lásd: Gergely Jenő (1984): A püspöki kar tanácskozásai. Gondolat; 339-341. old.
58. Lásd: Szenes Sándor beszélgetése dr. Kis György esperes plébánossal; Kritika, 1983. 1. 16. old.
59. Püspöki Levéltár 1000/1944.
60. Püspöki Levéltár 1000/1944.
61. Püspöki Levéltár 1000/1944.
62. Püspöki Levéltár 616/1945.
63. Püspöki Levéltár 616/1945.
64. Püspöki Levéltár 1784/1944. és 2360/1945.
65. Főispáni Iratok 945/1944.
66. Főispáni Iratok 945/1944.
67. Püspöki Levéltár 1000/1944.
68. Püspöki Levéltár 1000/1944.
69. Püspöki Levéltár 1000/1944.
70. Püspöki Levéltár 1000/1944.
71. Lásd: Meszlényi A. im. 75-77. old.
72. Püspöki Levéltár 1000/1944.
73. Lásd: Lévai Jenő im. 253. old.
74. Majtényi budapesti ténykedéséről egész sor levél tanúskodik. Lásd: Püspöki Levéltár 1000/1944.
5. Püspöki Levéltár 1000/1944.
76. Lásd: Lévai Jenő im. 255-257. old.
77. Püspöki Levéltár 1000/1944.

BISHOP OF CSANÁD E. HAMVAS'S ACTIVITY FOR THE SAKE OF THE CONVERTS

József Pál

The study analyzes the activity of Csanád's Bishop Endre Hamvas to save the converts during the holocaust in Hungary. It produces evidence that the Catholic Church did not look on with folded arms but some institutes gave shelter to the persecuted and some of its leaders even stood for the interests of them first of all for those of the converts.

The converts believed that having been baptized they would not be Jews any more. In fact, the Jews considered them to be traitors, the state regarded them as Jews. The Catholic Church condemned their persecution, but Cardinal Serédi advocated a moderate line entering into negotiations with government officials. The episcopal corps had a radical wing, including the Bishop of Csanád Endre Hamvas, which sought definite actions. Beyond his humanism, he was influenced by his experiences being a teacher of religion at a convert young ladies' boarding school. He received most of the pleas from his former students. As the tactics of Cardinal Serédi proved ineffective, he tried to influence the Archbishop of Esztergom to assert himself. Hamvas publicly condemned the persecution and took some practical steps for the persecuted. Unfortunately his efforts were not successful, but he is remembered as one of the progressive figures of his time.

The study is relying on the documents of the archives of Szeged-Csanád Diocese, and Csongrad County as well as on other publications concerning this subject.

Translated by Cs. Keresztes Nagy

GAZDASÁGI TÁRSASÁGOK AZ ALFÖLDÖN

Nemes Nagy József* - Ruttkay Éva**

1. TÁRSASÁGALAKULÁSOK, PRIVATIZÁCIÓ

A gazdasági rendszerváltozás egyik leglátványosabb és legtömegesebb kísérőjelensége és hajtóereje a gazdaság szervezeti átalakulása. A korábbi időszak jellegadó gazdasági szervezetei, az állami vállalatok és szervezetek helyébe a gazdasági társaságok, a piacgazdaság alapvető formái lépnek.

E folyamatban az 1991. év vége - a kézirat lezárásának időpontja - *fordulópontot jelent*. Míg ezidáig a társasági formák törvényi lehetőségként voltak jelen a gazdaságban, addig 1992 folyamán a társaságokká alakulás jórészt törvényekben diktált, kötelező mechanizmussá válik, amely kiterjed az ezidáig csak részlegesen érintett agrárszférára is. Így a társasági forma - az egyéni vállalkozások és a fennmaradó szervezetek mellett - teljes egészében átfogja majd a gazdaságot. Ennek hatására vélhetően csökken majd az a települési és regionális polarizáltság is, amely a gazdasági társaságok elterjedtségében mindmáig kimutatható. Mindez természetesen korlátozza annak az elemzési, értelmezési lehetőségnek a relevanciáját is, miszerint a gazdasági társaságok sűrűsödése, strukturális jegyei egyes térségekben önmagukban is - függetlenül a hatékonysági kritériumoktól - a gazdasági megújulás, a dinamika jó jelzőinek minősülnek.¹ A mai regionális szerkezet azonban ugyanúgy meghagyja a maga lenyomatát a jövő regionális gazdasági folyamatain, miként a mai térséma is visszatükröz - még az alapjaiban változó körülmények között is - évtizedes előzményeket. A mai koncentrációs gócok jelentős előnnyel, egyebek között agglomeratív erőforrás-többletekkel lépnek a szervezeti letisztuló gazdasági versenypályára, s ebből következően, vélhetően tartósan a legdinamikusabb térségek maradnak. Az 1991. végi helyzetről készült elemzés ezért - aktuális információtartalmán túl - prognosztikus értékkel is rendelkezik.

A gazdaság szervezeti struktúrájának átalakulásában ma kétségtelenül *a privatizáció, az állami tulajdon lebontásának folyamata a legfontosabb hajtóerő*.²

A két folyamat - a szervezeti átalakulás, illetve a privatizáció - azonban távolról sem azonos. A társaságalapítást kísérheti tulajdonosváltás, az állam helyét magánszemélyek, társaságok, intézményi befektetők vehetik át, de végbemeget az átalakulás tényleges tulajdonoscseré nélkül is (jórészt azzal a céllal, hogy a megváltozott szervezeti keretekben indulhasson el egy későbbi szakaszban a privatizáció). Jellemzően nem privatizációs folyamat az új tevékenységre szerveződő ma

* Dr. Nemes Nagy József, a földrajztudomány kandidátusa, a Pénzügyminisztérium Gazdaságelemzési és Informatikai Intézetének osztályvezető-helyettese (Budapest)

** Dr. Ruttkay Éva, az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályának tudományos munkatársa (Budapest)

gántársaságok alapítása. Egyebek mellett a privatizációs elem hiánya különbözteti meg alapjában a mai folyamatától az 1982-1987 között robbanásszerűen kifejlődött kisvállalkozói szféra szervezeteit. A privatizáció elsősorban jogi személyiségű társaságokhoz kapcsolódik, míg a jogi személyiséggel nem rendelkező formák terjedése a gazdasági magántevékenység virulenciájára, a piaci kihívásokra, a jogi és gazdasági szabályozási (pl. adózási) feltételekhez való alkalmazkodás készségére és képességére utal.

A szervezeti mozgásokkal, a privatizációval leginkább érintett ágazati és tevékenységi kör mindmáig a tercier szektor, a kereskedelem, s a korszerű piacgazdaság infrastruktúráját képező tevékenységek (pénzügyek, menedzsment, marketing). Az átalakulási folyamatok eredményeként a gazdaság szervezeti jegyei közül leglátványosabban a méretstruktúrában következnek be változások. Mind a nagyszervezetek osztódása, mind az új vállalkozások a kisseervezetek számát növelik, a foglalkoztatottak létszámát tekintve is újjáépül a szervezeti piramis. Regionális fejlődési szempontból különös jelentőséggel bír egy másik következmény: a nagyvállalati szférában a társasági formába történő átalakulások nyomán szinte teljesen felszámolódik a telephelyi rendszer, amely az elmúlt időszakban bizonyíthatóan egyik fékje volt a perifériák intenzív fejlődésének. Főként a kis magántársaságok jellemző vonása a széles, diverzifikált tevékenységi kör, aminek következtében a gazdasági társaságok ágazati besorolása rendkívül bizonytalan, s a székhely válik az egyik legkeményebb, statisztikailag is értelmezhető szervezeti jellemzővé.

2. INFORMÁCIÓBÁZIS, MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

A hazai gazdaság regionális folyamatait firtató kutatók korábban sem voltak bővíben az érdemi és könnyen elemezhető területi gazdasági információknak, e tanulmány tárgya esetében pedig hangsúlyozottan ez a helyzet. A gazdasági társaságokról alig rendelkezünk nyilvános területi információkkal, megyei bontású adatok is csupán 1991. végén láttak napvilágot (az 1990. végi helyzetről tudósítva).³ A megyék statisztikai évkönyveinek csak egynegyede közöl a gazdasági szervezetekről egy-egy szervezetlistát, az ország egészére települési bontású - ily módon igény szerint aggregálható - adatokat eddig nem publikáltak. Ha mégis megpróbálkozunk ezen alapvető és távlatos jelentőségű folyamatok regionális elemzésével, akkor előbb rákényszerülünk a legalapvetőbb információk elsődleges összegyűjtésére, s csak ezután gondolhatunk a tartalmi kérdések vizsgálatára. Ez az erőfeszítés is csak a kíváncsok, az elméleti igényektől nagyon távol álló információs háttér létrehozását teszi lehetővé, korlátot állítva az elemzés mélysége és részletessége elé, bár - remélhetőleg a tanulmány ezt a következőkben megerősíti - az információkból a térszerkezet legfontosabb jellemzői ily módon is kirajzolódnak.

A tanulmányban elemzésre kerülő adatok a Céglőzlőnyőkbő 1991. december

31-ig közzétett társaság-alapítási információkra támaszkodnak. Az ott publikált cégbírószági közlemények alapján határoztuk meg - a társaságok székhelye szerint - a gazdasági társaságok számát, amelyet szervezeti forma szerint bontottunk meg.⁴

A közölt adatok bruttó jellegűek, a társaság-alapítások számát jelentik és nem tartalmazzák a megszűnéseket (ez az éves alakulásokhoz viszonyítva 10 % körülire tehető 1989-91 között). Természetesen így nincs mód a ténylegesen működő, illetve a fiktív és "alvó" szervezetek szétválasztására, miként a cégbejegyzés nélkül folyó gazdasági tevékenység értékelésére sem.

Az elemzés során öt társasági formát különböztettünk meg: a jogi személyiséggel rendelkező társaságok közül a korlátozott felelősségű társaságokat (kft), illetve a részvénytársaságokat (rt). A jogi személyiséggel nem rendelkező formák közül a betéti társaságok (bt), a gazdasági munkaközösségek és a ma még csekély számú közkereseti társaságok (együttesen gmk jelöléssel), valamint a jogi személy felelősségvállalásával működő gazdasági munkaközösségek (jgm) kerültek számbavételre. E formák közül tartósnak, perspektivikusnak a kft, az rt illetve a bt minősíthető (a társasági formák közötti átalakulások is ezek irányába mutatnak). A jogi szabályozás 1992-től már nem engedélyezi gmk alakulását, aminek helyébe a közkereseti társaság lép. Bár adatbázisunk tartalmazza, de már ma is a megalakultak töredékére csökkent (leginkább a közüzemi vállalatoknál maradt fenn) a nyolcvanas évek legelterjedtebb kisvállalkozási formája (a vgm) utódaként létrejött jgm-ek száma.

A vizsgálat kiemelt szempontja a területi közelítés, a megyék, a városkörzetek, a település-kategóriák összehasonlító elemzése a társaságok száma, sűrűsége (tíz-ezer lakosra vetített száma), a strukturális jegyek (domináns, jellegadó társasági formák), valamint az 1991. évi társaság-alakulási dinamika szerint. Mindezek alapján megpróbáljuk elhelyezni az Alföldet az országos folyamatokban, s bemutatjuk a nagyrégióon belüli tagoltságot, a települési (elsősorban városi) jellemzőket.

3. MAKROREGIONÁLIS ARÁNYOK: AZ ALFÖLD POZÍCIÓJA

1991. december 31-ig 63.010 gazdasági társaság megalakulását közzétették a Cégbírószámban. Ezek közel fele kft (30.427), számukat csak együttesen közelíti meg a két legelterjedtebb jogi személyiséggel nem rendelkező forma, a bt (11.118) és a gmk (13.869). Az adatforrás 3.784 jgm és 812 rt alakulásáról tudósít.

Az összes gazdasági társaság 38,4 %-a fővárosi székhelyű, a vidéki megyeszékhelyek 27,1 %-ukat, a nem megyeszékhely városok 21 %-ukat tömörítik, míg a községek 13,5 %-nak adnak helyet. Ezek az arányok egyértelműen jelzik a gazdasági társaságok kiemelkedő fővárosi és nagyvárosi koncentrációját. A főváros túlsúlya különösen a kft-k és az rt-k esetében kirívó (e két forma 42,5 %-a, illetve 51,6 %-a fővárosi székhelyű). Aligha vonható kétségbe az, hogy a gazdasági társaságok települése - más társadalmi és gazdasági jegyekben is megragadható -

az újjáéledő főváros-vidék dualizmus egyik alaptényezője.

Ha a gazdasági társaságok megyék közötti megoszlását vesszük szemügyre, akkor a települési determináltság, a városi vonzódás és a főváros-vidék kettősség mellé markáns regionalizmus is társul, ami a *nyugati és keleti országrész között figyelhető meg* (1. ábra).

Az ország népessége 28,6 %-ának lakóhelyet adó *hat alföldi megye* a gazdasági társaságok között népességarányához képest jóval alacsonyabb részarányt képvisel. Az összes *alföldi székhelyű gazdasági társaság* száma 11.759 (18,6 %-os részesedés az országon belül), amiből 5.457 a kft (17,9 %), 128 az rt (15,8 %), 2.688 a bt (19,0 %), 2.677 a gmk (19,3 %) és 789 a jgm (20,9 %). A részarányok azt is jelzik, hogy az Alföld - miként a vidék egésze is - éppen a perspektivikus és a legdinamikusabban terjedő társasági formák (kft, rt, bt) alapításában szorul háttérbe, az alföldi sűrűségi mutatók mindegyik társasági forma esetében alatta maradnak nemcsak az országos, hanem a vidéki átlagnak is (1. táblázat).

1. táblázat:

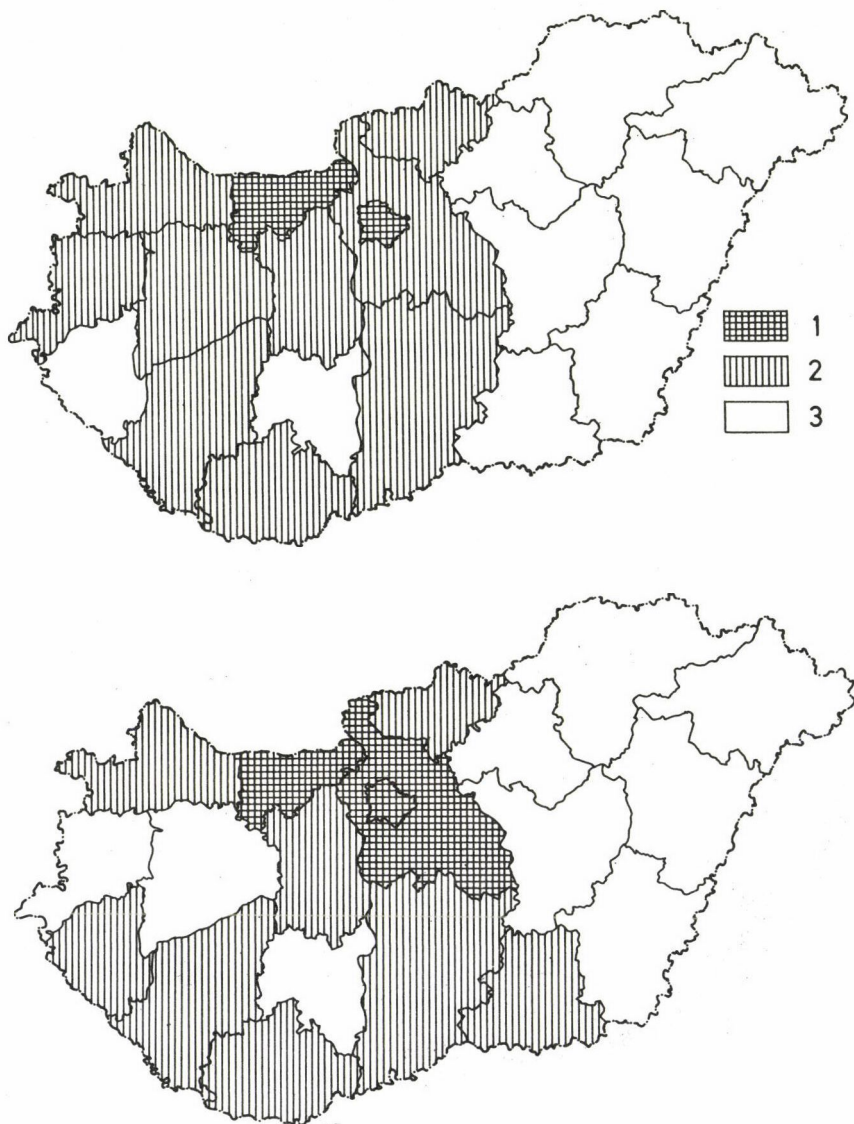
Az Alföld pozíciója az országon belül a gazdasági társaságok elterjedése alapján (1991. dec.)

Társasági formák	Gazdasági társaságok sűrűsége (társaság/10.000 lakos)			
	Ország	Budapest	Vidék	Alföld
Korlátolt fel. társ.	29,3	64,1	20,9	18,5
Részvénytársaság	0,8	2,1	0,5	0,4
Betéti társaság	13,6	23,2	11,3	9,1
Gazdasági munkaköz.	13,4	24,4	10,7	9,1
Jogi szem. gazd. mk.	3,6	6,2	3,0	2,7
Összes társaság	60,7	110,0	46,5	39,9

Hasonlóképp alulreprezentált az Alföld a külföldi tőkerészesedéssel alakult *vegyesvállalatok* között is. Az 1991. közepéig országosan alakult 8.770 vegyesvállalat⁵ közül 988 alföldi székhelyű, azaz csak minden kilencedik. A devizában befektetett tőkéből a térség 8,9 %-kal részesedett (ez a tőkevolumen meghaladja a 10 milliárd Ft-t).

Nem különül el ugyanakkor élesen az Alföld az ország más térségeitől az *1991. évi növekedési ütem* tekintetében. Egy év alatt közel megkétszereződött a társaságok száma, a legnagyobb dinamika a betéti társaságokra jellemző (számuk megnégyesződött), a kft-k száma több mint kétszeresére, a részvénytársaságoké pedig másfélszeresére nőtt. A nyolcvanas évekből ittmaradt gazdasági munkaközösségek gyarapodása már jóval lassúbb volt, a jgm-eké pedig leállt. Hasonló-

1. ábra. A Nyugat-Kelet dualizmus a gazdasági társaságok terjedésében

A gazdasági társaságok 10 ezer lakosra jutó száma;
1: országos átlag fölött,
2: vidéki átlag fölött,
3: vidéki átlag alatt.

képpen nem különül el az Alföld az országosan jellemző tendenciáktól abban sem, hogy a társaságok túlnyomó többsége (közel 90 %-a) itt is *városi székhelyű*.

Az Alföld összességében hátrányosnak, mindmáig elkésztetnek minősíthető jellemzői lényegében három nagyobb, egymással is összefüggő tényezőcsoportra vezethetők vissza:

- a térség még ma is *domináns agrárkarakterére* (jellemző vállalkozási forma itt a mezőgazdasági kistermelés), amely várhatóan csak 1992 folyamán kerül majd a szervezeti, tulajdoni átalakulás sodrába, és amelyet minden bizonnyal nagy társadalmi kisugárzású krízisjelenségek is kísérnek;
- a *nyolcvanas évek kisvállalkozási hullámára*, amely mint *közvetlen előzmény*, a rendszerváltozás indulásakor a starthelyzetet alapvetően befolyásoló szervezeti, gazdasági és egyéni mentális (a városi vállalkozói karaktert újrateremtő) hatását az Alföldön viszonylag kevésbé fejtette ki;⁶
- a *térség gazdasági innovációs potenciáljának relatív elmaradottságára, a ketleti peremhelyezetre, elmaradott és válságba került kiterjedt térségek jelenlétére*.

E három összekapcsolódó tényező prognosztizálhatóan a jövőbeni gazdasági megújulási folyamatokat is kedvezőtlenül befolyásolja. Belátható időtávon belül csak kiemelt preferenciák, nagy erőforrásokat mozgató regionális fejlesztési programok hatása emelheti a régiót, illetve a térség gazdasági szereplőit a valós felzárkózási esélyek közelébe.

4. MEGYÉK KÖZÖTTI ÉS KISTÉRSÉGI KÜLÖNBSÉGEK AZ ALFÖLDÖN

Ha a *hat alföldi megyében* a gazdasági társaságok abszolút számát, relatív sűrűségi (népességre vetített) mutatóit, szervezeti formák szerinti struktúráját, városok és falvak közötti eloszlását, települési elterjedtségét, a szervezet-alakulások dinamikáját mérlegre tesszük, akkor a különböző jelzőszámokból kiindulva - nem szigorú matematikai, hanem részben szubjektív értékeléssel - *megköckáztható a megyék csoportosítása, osztályokba sorolása a társasági forma térnyerése, a folyamat előrehaladottsága szempontjából*. E közelítésben e hat megye három csoportba sorolható:

- I. Bács-Kiskun megye,
- II. Hajdú-Bihar és Csongrád megye,
- III. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megye.

A gazdasági társaságok térnyerése egyértelműen *Bács-Kiskunban* haladt leginkább előre. E megyében alakult a legtöbb társaság, alföldi viszonylatban kiemelkedően magas a sűrűségi mutató (53 társaság jut tízezer lakosra). 1991 folyamán itt volt a legnagyobb a társaság-alakulások dinamikája, a megye településeinek há-

2. táblázat:
A gazdasági társaságok jellemzői az alföldi megyékben (1991. dec.)

	Gazdasági társ. száma			Gazd. társ. 10 ezer lakosra			Társ. székhely (%)			Települé- sek közül társasági székhely (%)
	összes	kft	bt	öss- szes	kft	bt	megye- szék- helyen	vá- ros- ban	köz- ség- ben	
Bács-Kiskun	2871	1368	715	53	25	13	36,9	42,0	21,1	73,2
Hajdú-Bihar	2298	951	664	42	17	12	72,6	20,4	7,0	57,0
Csongrád	1797	951	377	41	22	9	69,2	24,6	6,2	52,5
Jász-Nk-Sz.	1579	634	319	37	15	7	52,3	35,7	11,9	62,2
Békés	1389	623	365	34	15	9	40,0	45,6	14,4	64,9
Szabolcs-Sz-B.	1825	930	248	32	16	4	60,7	17,1	22,2	46,7
Alföld	11759	5457	2688	40	19	9	54,8	31,0	14,2	64,3

romnegyedében van már legalább egy bejegyzett társaság. Itt alakult a legtöbb vegyesvállalat is (1991 közepéig 308, összesen 2.3 milliárd Ft-os tőkerésszel).

A második csoportba sorolt két megyére az alföldi átlag feletti sűrűségi mutatók jellemzőek és kiemelkedő volt a múlt évi növekedési ütemük is (mintegy megkétszereződött a társaságok száma). Hajdú-Bihar közelíti meg leginkább a társaságok számát tekintve Bács-Kiskunt, Csongrád pedig abban kerül az élre, hogy itt a legnagyobb a jogi személyiségű társaságok aránya.

A harmadik kategóriába sorolt megyékben a legalapvetőbb mennyiségi paraméterek már jóval kedvezőtlenebb képet mutatnak, bár a különböző jellemzők nem mozognak együtt (ezért sincs kellő alap egy határozott rangsor felállítására). Szabolcs-Szatmár-Beregben legalacsonyabb a relatív sűrűségi mutató, s itt még nem érte el a társaságalapítási folyamat a települések felét. Jász-Nagykun-Szolnokban viszont az 1991. évre számított társaság-alakulási dinamika a legalacsonyabb, s itt a legkisebb a részarányuk a jogi személyiséggel rendelkező formáknak (kft, rt). A harmadik megyében, Békésben alakult a legkevesebb társaság.

Anélkül, hogy indokolatlan statisztikai részelemzésekbe bocsátkoznánk, a fentiekben túlmenően érdemes kiemelni a megyék néhány további sajátosságát.

Bács-Kiskun nemcsak összességében, hanem a részparaméterek tekintetében is kiemelkedik a hat megye közül, és említést érdemel az is, hogy itt a folyamat már egyértelműen túlnyúlik a városok körén. Hajdú-Bihar és Csongrád megye jellemzőit erősen determinálja a két kiemelkedő súlyú megyeszékhely (lásd erről a későbbiekben a kistérségi és települési elemzést), mindkét megyében jóval 90 % fölött van a városi székhelyű társaságok aránya. Szabolcs-Szatmár-Bereg kapcsán pedig épp ez az arány a legkisebb, s itt adódik elő az a paradox helyzet, hogy bár a megyében mind a városok, mind a községek sűrűségi mutatói mindkét településtípuson belül egyaránt relatíve kedvezőek, a megyei átlagot a nagy részarányt

képviselő községi szervezetek alacsonyra szoríttják (nyilvánvalóan a lakosság település-típusonkénti megoszlása miatt). A társaságok tízezer lakosra jutó átlaga a városokban 59, a községekben 12, miközben a megyében 32. Szemben például Hajdú-Biharral, ahol a városi érték 54, a községi 10, a megyei átlag pedig 42.

Jász-Nagykun-Szolnok kapcsán külön kiemelendő az a strukturális sajátosság, hogy itt jegyezték be - jórészt még 1989 folyamán - a legtöbb jgm-et, amelyek nagyvállalatokhoz kapcsolódnak. Ezek számbavétele jelentősen javítja mind a megye, mind néhány város (Szolnok, Martfű) adatait, de mivel túlnyomó többségük napjainkra a nagyvállalati átalakulások és krízishelyzetek következményeként már felszámolódott, sokkal inkább válságjegyként, semmint dinamika-hordozóként értékelhető magas arányuk.

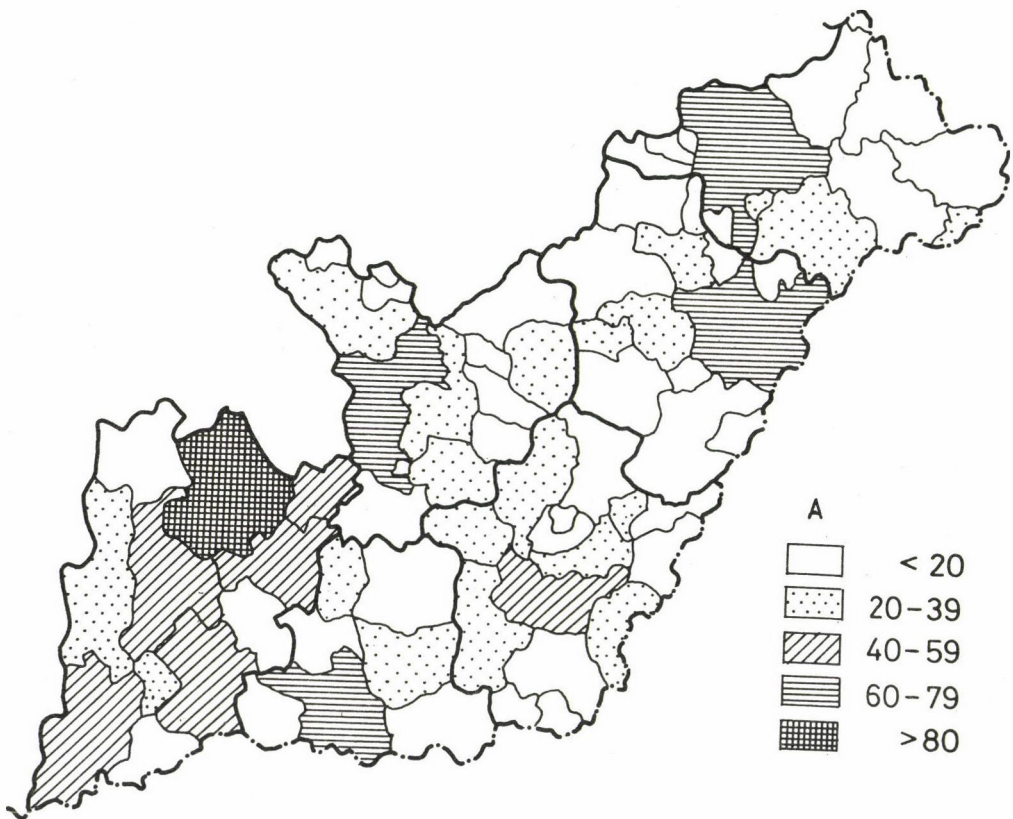
Békés megyében az egész terjedési folyamat szempontjából alapvető városokban alacsony a társaságok száma (csak 48 társaság jut tízezer lakosra, míg Bács-Kiskunban 78, s az országos átlagosnak számító Somogyban pedig 96, azaz éppen a békési adat kétszerese).

Ha a gazdasági társaságok elterjedése mögött valóságos pozitív folyamatokat feltételezünk, akkor a megyei szintű helyzetkép - szemben a korábbi, a térség egészét illető megállapításokkal - egyértelműen amellett érvel, hogy az Alföld gazdasági helyzetének, perspektíváinak értékelése nem állhat meg a nagyrégió szintjén, hiszen már a megyék közötti eltérések is sok elemükben markánsak. Figyelemre méltó az is, hogy az adott vizsgálat szempontjából egyértelműen válságtérségnek számító Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint a válságtérség "rangját" ugyancsak elérő Békés megyével azonos minőségi csoportba kerül Jász-Nagykun-Szolnok is.

A megyéken belüli kistérségi, városkörzeti differenciáltság erősen kötődik a település-szerkezethez, a városhierarchiához (2. ábra). A megyeszékhelyek körzetei az összes megyében kiemelkednek mind a gazdasági társaságok számát, mind a sűrűségüket tekintve. Bács-Kiskunt kivéve csak a megyeszékhelyek körzetei érik el az Alföld egészére számított átlagsűrűséget (40 társaság/tízezer lakos). Ugyancsak Bács-Kiskun, valamint Jász-Nagykun-Szolnok megyét kivéve a megyék városkörzeteinek többségében a nagyrégió átlagának felét (20 társaság/tízezer lakos) sem érik el az adatok. Nagyon alacsony sűrűségi értékkel rendelkező *összefüggő zónaként jelenik meg a beregi és a bihari térség, valamint az Alföld északi peremvidéke*, ahol harmad-ötödannyi gazdasági társaság jut tízezer lakosra, mint az országos átlag.

A körzeti jellemzők világosan jelzik azt is, hogy Bács-Kiskun nem pusztán a magas megyei átlag okán különül el a régió más térségeitől, hanem a folyamat érzékelhető decentralizáltsága következtében is. Baja körzetében a békéscsabai körzettel azonos szintre jutott a folyamat, de Kiskőrös, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas és Tiszakécske körzete is messze megelőzi a többi megye nem megyeszékhely központú körzeteit.

2. ábra. Városkörzeti különbségek az Alföldön a gazdasági társaságok elterjedésében (1991)

A: 10 ezer lakosra jutó gazdasági társaság

5. TELEPÜLÉSI JELLEMZŐK

Az alföldi városok mindegyikében van legalább egy gazdasági társaság⁷. Ez a helyzet már 1990 folyamán kialakult, de az egyes társasági formáknál jól megfigyelhető területi különbségek jöttek létre.

1990 decemberében még öt mai városban nem jeleznek a Cégközlönyök *kft-bejegyzéseket* (Hajdúdorog, Kunhegyes, Hajdúhadháztéglás valamint az azóta városi rangra emelt Nyíradony és Jászárokszállás). Viszont 1991 júliusában már mindegyik városban találhatunk kft-eket. Hasonlóképpen szinte teljeskörű a *gazdasági munkaközösségek* diffúziója a városok között (1991 végén csak négy városban nem volt ilyen társaság). Látványosan zajlott le a *betéti társaságok* terjedése (1990 végén még 16 városban, egy év múltán már csak Mezőberényben nem volt bt). A mára szinte teljesen visszaszoruló *jgm-eket* 43 városban jegyezték be 1989 és 1991 között.

Lassan terjednek a *részvénytársaságok* is: 1990 végén 25, ma 30 városban működik rt (3. ábra), ami arra utal, hogy csak a városhálózat elemeinek fele jutott el a komolyabb gazdasági erőt feltételező társasági formáig. Ebből a szempontból az Alföldön Debrecen emelkedik ki.

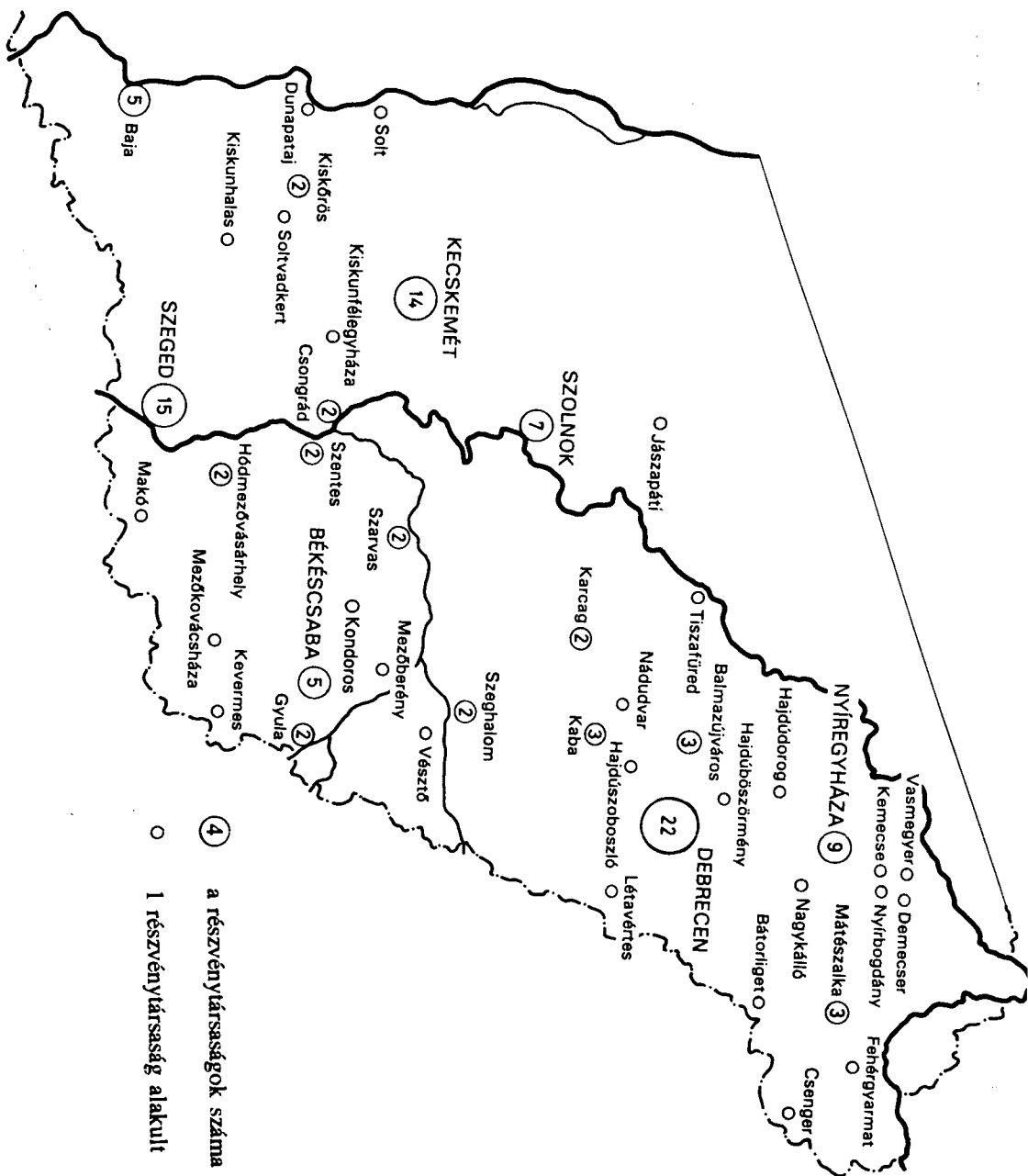
Az alföldi városok közül országos összevetésben a saját népesség-kategóriáján belül Kecskemét pozíciója a legelőkelőbb. A 100 ezer főnél népesebb városok közül itt a legmagasabb a dinamikusan fejlődő társasági formák sűrűsödése (kft 48, míg bt 30 társaság/tízezer lakos). Debrecen és Szeged ugyanekkor a legnépesebb városok rangsorának végefelé helyezkedik el.

Az 50-100 ezer fő közötti népességű városok között Szolnokot a kft-k sűrűségi mutatója alapján csak Tatabánya és Szombathely előzi meg, ellenben Hódmezővásárhely a népesség-kategória végén foglal helyet. A *30-50 ezer fős város csoportban* (18 város) Baját csak Szekszárd előzi meg a társaságok népességre vetített száma alapján, míg e csoportot ugyancsak egy alföldi település, Szentes zárja.

A kisebb lélekszámú települések között az alföldi városok jellemzően jóval kedvezőtlenebb helyzetűek, mint a dunántúliak, kivételként csupán Bács-Kiskunban levő két várost említhetünk: Kalocsát és Kiskőröst. Az 1991-ben és 1992-ben városi rangot kapott alföldi települések közül Derecske koncentrálna a legtöbb és Újfehértó a legkevesebb gazdasági társaságot (20 illetve 12 társaság/tízezer lakos). A nyugati és a keleti országrész közötti diszparitást nemcsak a regionális és megyei mutatók jelzik, hanem a "negatív póluson" mérhető olló is: a legalacsonyabb sűrűségimutatóval rendelkező dunántúli városban, Sárbogárdon a népességre vetített társaságszám több mint háromszorosa az Alföldön listázáró Hajdúdorogénak (20 illetve 6 társaság/tízezer lakos).

Ha a városok adatait nem az országos átlaghoz viszonyítjuk, hanem egymással *vetjük össze*, akkor megállapíthatjuk, hogy mind a társaságok számát, mind a sűrűségét tekintve nagy közöttük a szóródás (3. táblázat). A szervezetszám szerinti rangsort a megyeszékhelyek vezetik, ezernél jóval több társaságnak helyet adva,

3. ábra. Az 1989-1991 között alakult részvénytársaságok az Alföldön

3. táblázat
Gazdasági társaságok az Alföld városaiban 1991. végén

Város	Összes társaság	Kft	Gmk	Bt	Rt	Jgm	10 ezer főre jutó társaság
Debrecen	1685	692	357	534	22	80	71,5
Szeged	1247	662	194	293	15	83	71,3
Nyíregyháza	1100	551	349	148	9	43	96,5
Kecskemét	1058	498	206	306	14	34	102,7
Szolnok	826	335	209	158	7	117	105,9
Békéscsaba	557	247	98	152	5	55	81,9
Baja	394	172	92	99	5	26	101,0
Hódmezővásárhely	237	103	73	33	2	26	46,5
Kiskunhalas	224	94	80	36	1	13	74,9
Jászberény	193	79	30	45	-	39	66,6
Kiskunfélegyháza	182	76	40	40	1	25	53,2
Gyula	164	69	35	39	2	19	47,8
Orosháza	154	76	30	28	-	20	44,0
Kalocsa	124	48	39	28	-	9	67,4
Hajdúszoboszló	119	37	55	25	1	1	49,8
Kiskőrös	100	48	13	37	2	-	67,1
Hajdúböszörmény	99	37	30	25	1	6	31,9
Szarvas	84	32	23	25	2	2	44,4
Békés	81	29	17	27	-	8	36,7
Szentes	72	35	13	14	2	8	21,9
Karcag	71	30	29	9	2	1	29,8
Mátészalka	70	26	32	7	3	2	36,7
Törökszentmiklós	66	16	15	25	-	10	27,6
Tiszaújváros	64	30	11	12	-	11	54,7
Mezőtúr	60	27	18	6	-	9	28,9
Csongrád	56	30	4	4	2	16	28,0
Kisvárd	55	29	16	7	-	3	30,0
Gyomaendrőd	52	25	15	11	-	1	31,5
Makó	50	34	6	6	1	3	18,2
Nyírbátor	45	23	14	8	-	-	32,4
Püspökladány	45	11	30	4	-	-	27,4
Berettyóújfalu	45	18	13	11	-	3	26,8
Tiszafüred	38	16	10	10	1	1	26,6
Jánoshalma	36	22	9	5	-	-	35,3
Kiskunmajsa	33	24	6	3	-	-	27,5
Mezőkovácsháza	31	17	4	6	1	3	44,3
Kisújszállás	30	11	10	4	-	5	22,7
Hadúhadháztéglás	30	13	5	12	-	-	15,8
Hajdúnánás	30	20	8	2	-	-	16,0
Martfű	28	8	4	4	-	12	37,8

3. táblázat folytatása.

Tiszavasvári	27	7	8	4	-	8	18,9
Kunszentmiklós	26	11	5	9	-	1	30,2
Nagykálló	23	14	4	3	1	1	23,0
Bácsalmás	22	8	11	3	-	-	28,2
Csenger	21	11	4	5	1	-	40,4
Balmazújváros	21	6	5	7	-	3	11,7
Sarkad	20	7	6	7	-	-	18,2
Derecske	19	15	-	4	-	-	20,7
Nádudvar	19	11	2	3	1	2	21,8
Kistelek	18	12	1	5	-	-	23,1
Kunhegyes	18	4	7	3	-	4	20,2
Vásárosnamény	18	8	5	5	-	-	19,8
Kunszentmárton	17	9	-	6	-	2	14,4
Mezőberény	16	6	7	-	1	2	13,8
Túrkeve	16	8	4	4	-	-	15,1
Újfehértó	16	3	5	6	-	2	12,2
Fehérgyarmat	15	8	4	2	1	-	16,7
Jászárokszállás	14	6	4	1	-	3	16,1
Jászapáti	14	6	5	2	1	-	14,3
Mezőhegyes	13	7	2	4	-	-	18,3
Szeghalom	12	6	-	4	2	-	11,4
Mórahalom	11	5	1	5	-	-	20,0
Tiszalök	11	4	2	5	-	-	18,3
Nyíradony	11	4	3	3	-	1	15,7
Záhony	10	7	-	3	-	-	20,0
Battonya	7	3	2	2	-	-	9,5
Hajdúdorog	6	3	1	1	1	0	6,3
Biharkeresztes	5	2	2	1	-	-	11,6

miközben Battonyán, Hajdúdorogon és Biharkeresztesen tíz alatt van a bejegyzések száma.

A népességre vetített fajlagos rangsort Szolnok vezeti, a jgm-k nélküli értékeléskor azonban - miként azt már az előző, országos település-kategóriák szerinti összevetés is jelezte - Kecskemét kerül az élre. A két legdinamikusabb társasági forma (kft és bt) sűrűségi mutatójában is ez a megyeszékhely áll az első helyen. A megyeszékhelyekkel azonos pozíciót foglal el Baja, amely a kft-k népességre vetített rangsorában Kecskemét és Nyíregyháza mögött a harmadik, a betéti társaságok esetében pedig a második helyen áll.

A *hat megyeszékhelyet* - amelyek elkülönülnek a többi várostól - a nem jogi személyiségű társaságok jellegadó formái szerint két csoportra oszthatjuk. Szolnokon és Nyíregyházán még a gazdasági munkaközösségeké a vezető szerep, viszont Szeged, Debrecen, Békéscsaba és Kecskemét városokban ma már a betéti társaságok száma a legmagasabb. A két forma eltérő súlya a társas kisvállalkozás tradícióinak és tevékenységi struktúrájának eltérését is jelzi: a gazdasági munkaközösségek többsége termelő (ipari) jellegű és korábban alakult, míg a betéti társaságok

szolgáltató (elsősorban kereskedelmi) profilúak és újabb vállalkozások.

Amíg a városok mindegyikében működnek társaságok, addig a községek egyharmadát, mintegy 200 községet még nem értek el a szervezeti átalakulások. A *községi székhelyű társaságok száma* 1.680, ami azt jelenti, hogy az Alföld egészére számítva 14 társaság jut tízezer községi lakosra, egy-egy községre pedig átlagosan 3 társaság (természetesen jelentős szórással).

Egyértelműen városi jegyeket mutat két Bács-Kiskun megyei nagyközség, Lajosmizse és Soltvadkert. Előbbiben 55, utóbbiban pedig 45 társaság alakult (a városok között is a "jobbak" közé kerülnének). Említést érdemel még a megyéből Sükösd (28 cég) és Kecel (27), amelyeket más megyék községei közül egyedül Tiszafehérvár közelít meg (23 társaság). Jelentősebb koncentráció - tíznél több társaság - található Bács-Kiskun megyében további 17, Szabolcs-Szatmár-Beregben pedig 11 községben. Békésben csupán 5, Hajdú-Biharban 3, Jász-Nagykun-Szolnokban 2 községben haladja meg a társaságok száma a tízet, Csongrádban pedig egyben (Sándorfalván).

A községekben a társasági forma szerinti struktúra alapján nem különbözik a városokétól. Itt is a kft a domináns, s mögéje sorolódnak a betéti társaságok és a gazdasági munkaközösségek. Részvénytársaság 13 községben alakult (Kabán 3, míg egy Soltvadkertben, Dunapatajon, Létavértesen, Nyírbogdányban, Kemeccsén, Demecseren, Bátorligeten, Vasmegyeren, Kondoroson, Vésztőn és Kevermesen).

6. A SZERVEZETÁTALAKULÁS TÉRSÉGI HATÁSAI

Az előzőekben bemutatott helyzetkép s a mögöttes adatforrások alapján kockázatos dolog messzeható következtetéseket, tágabb összefüggéseket levonni az itt részleteiben nem érintett társadalmi és gazdasági jelenségekről. A vizsgálat során azonban az egyszerű adatelemzésen túl - a városokra vonatkozó adatbázist felhasználva - megpróbáltunk *statisztikai összefüggéseket* feltárni a gazdasági társaságok elterjedése és más társadalmi jellemzők között. Csak néhány fontosabb megállapításra térünk ki.

A vizsgálat - korrelációs elemzés - az alábbi kapcsolatokat igazolta:

- a gazdasági társaságok mai eloszlása és a nyolcvanas években létesült kisvállalkozások térszerkezete erősen korrelál egymással, tehát *bizonyítottan nagy a nyolcvanas évtizedben megindult folyamatok hatása*;
- a *térszerkezetet alapjaiban befolyásolja a városhierarchia*, a gazdasági társaságok sűrűségi mutatói szoros kapcsolatban vannak a településnagysággal, a település gazdasági erejével, a lakossági jövedelemszinttel, az infrastrukturális ellátottsággal s a városok népességvonzásával. A sűrűségi mutató szignifikánsan korrelál az adóköteles jövedelmekkel, a személygépkocsik számával, a nyolcvanas évtizedbeli migrációs mérleggel;
- a társaságok eloszlása és a *munkanélküliségi ráta* között -városkörzeti adato-

kat nézve - közepesen erős negatív korreláció van, azaz úgy tűnik, hogy a társaságok sűrűsödése tendenciájában enyhíti a munkanélküliséget.

A fenti három összefüggés közül az utolsóról érdemes bővebben szólni. A területi munkanélküliségi ráták időbeli változása az Alföldön azt mutatja, hogy ez a válságjelenség egyre nyilvánvalóbban veszít lokális karakteréből és szétterül az egész régióban. Az 1991. decemberi adatok szerint még a viszonylag jobb helyzetű Csongrádban is 8,3 %-os volt a munkanélküliségi ráta, Hajdú-Biharban 9.4 %, Békésben, Bács-Kiskunban és Jász-Nagykun-Szolnokban 11-13 % közötti, s kiugróan magas érték (16,4 %) jellemzi Szabocs-Szatmár-Bereg megyét.⁸ Ezek az adatok megerősítik a munkanélküliség és a gazdasági átalakulás előrehaladottsága (illetve megkésettisége) közötti kapcsolatot, hiszen a megyék szinte ugyanúgy csoportosulnak itt is, miként a társaságok jellemzői alapján. Természetesen szó *sincs automatizmusról*, amit Bács-Kiskun megye példája is igazol, amely a munkanélküliségi rátánál távolról sem mutatkozik kedvező helyzetűnek. Ez a tény arra hívja fel a figyelmet, hogy a gazdasági átalakulást a kezdeti, átmeneti időszakban erős krízisjelenségek kísérik. Bács-Kiskun megyét mai előnyös pozíciói azonban vélhetően a többi térségnél hamarabb juttatják el arra fordulópontra, amikor az új gazdasági rend már valóságos, érzékelhető dinamikát, és benne a munkanélküliség csökkenését is eredményezi.

A gazdasági megújulás és a válság közötti fenti összefüggés egyébként minden térségi relációban érvényes, aminek tükrében egyértelműnek látszik a főváros előnye a vidékkel, a Dunántúl az Alfölddel, a nagyvárosoké a falvakkal szemben. A feszültségek területi alakulásának elemzése azonban túlmutat jelen tanulmány keretein. Az inkább a tárgyhoz tartozik - s így kiemelésre érdemes -, hogy e folyamatok befolyásolására, pozitív irányú orientálására is csak akkor van mód, ha ismerjük őket és mozgatórugóikat. Amihez a hazai társadalom- és gazdaságstatisztika újjászervezése nélkülözhetetlen feltétel, a tények nélkül ugyanis könnyen irányítja a cselekvést az indulat, a prekonceptió és az ideológia, melyek a gazdaságban aligha adekvát eszközök.

JEGYZETEK

1. A maihoz hasonló átalakulási szakaszban a szervezetalakítás, illetve a perspektivikusabb formába történő átalakulás ténye - a mikroökonómiai hatékonysági ismérveket megelőző - kritériuma lehet a gazdasági dinamikának, írja Cséfalvay Zoltán és Nikodémus Antal: A tervtől a piacig. Valóság, 1991. 2. p. 11-21.
2. A privatizációs folyamatról lásd: Matolcsy Gy. (1991): Lábadozásunk éveit. Tulajdon Alapítvány - Privatizációs Kutatóintézet, Budapest, 316 p.
3. A gazdasági társaságokról megyei adatokat APEH információk alapján közöl a Gazdaságstatisztikai Évkönyv, KSH, 1990, pp. 32-33.
4. A céginformációk a tanulmányban elemzett jellemzők mellett lényegében még egy fontos, területileg is vizsgálatra érdemes információt tartalmaznak: a jogi személyiségű társaságok alapítási tőkeértékét (ezen adatok feldolgozása jelenleg folyik).
5. A vegyesvállalatokra vonatkozó adatokat lásd: Meskó A. (1991): Szaporodnak a vesz-teségesek (a külföldi érdekeltségű vállalatok működése). - Bankszemle, 6. pp. 19-33.

6. A nyolcvanas évek kisvállalkozásainak térszerkezetéről lásd: Nemes Nagy J. - Ruttkay É. (1989): A második gazdaság földrajza.- OT TGI, Budapest, 172 p.
7. 1992. január 1-én 69 városi jogállású település volt az Alföldön, az adatbázisban 68 város szerepel, a szétvált Hajdúhadház és Téglás adatait összegezve adjuk meg (Hajdúhadháztéglás).
8. A Munkaügyi Minisztérium adatai alapján.

COMPANIES ON THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

József Nemes Nagy - Éva Ruttkay

One of the most important elements of the Hungarian economic changes is the transformation of companies. Until the late 80s only state-owned companies and cooperatives existed which could be transformed into enterprises (like Ltd., Corporation etc.) according to the so called "Transformation Act" since 1987. The privatisation of the state-owned companies as well as the formation of the new enterprises shows some characteristic regional differences. These differences indicate a region's economic dinamism and its capability for innovation. According to an Act passed in 1991 all the state-owned companies and cooperatives have to be transformed into private enterprises.

Two thirds of the private enterprises formed till the end of 1991 are based in Budapest and some other big cities. Not only does the city structure cause regional differences, but underdeveloped infrastructure and slowness of innovation as well. The formation of private enterprises on the Great Hungarian Plain is lagging behind trends at the national level. There are four main reasons for this detrimental situation:

- Preavailing crisis in agriculture.
- The first wawe of small private enterprise formation was slack in this region.
- Few people have any marketing skills.
- The rate of unemployment is fairly high.

Translated by Cs. Keresztes Nagy

MAGÁNÜDÜLŐK A DÉL-ALFÖLDÖN

Csordás László*

1. AZ ÜDÜLŐTERÜLETEK KIALAKULÁSA

A *rekreáció*, mint az emberi erőt újratermelő, üdülési-pihenési, felfrissülési és ismeretszerzési tevékenység a mai kor emberének egyre szélesebb körben terjedő igénye. Ezen igények kialakulása összefüggést mutat a társadalmi tagozódással, a nemzetgazdaság fejlettségével, a szokásokkal, az egy főre jutó nemzeti jövedelem és az életszínvonal alakulásával (Berényi I. 1983). Az *üdülés-idegenforgalom iránti tömeges igény* általában messze megelőzi a rekreációs létesítményrendszer, a közlekedés, méginkább a lakossági infrastruktúra fejlettségét (Rétvári L. 1988). Az 1945 utáni gazdasági-társadalmi-politikai átalakulás, az 60-as évek elejétől az 70-es évek végéig tartó gazdasági növekedés, az iparban és a szolgáltatásban foglalkoztatottak számának és arányának jelentős mértékű emelkedése széles társadalmi bázist teremtett a belföldi üdülés számára Magyarországon is. Az igények egyre nagyobb részét nem vállalati (szakszervezeti) üdülőkben, hanem saját tulajdonú nyaralókban elégítették ki.

A *magánüdülő*, csakúgy mint a lakás, a kocsi, a telek nemcsak fogyasztásra (pihenésre) szolgál, hanem egyúttal *vagyontárgy* is. Az életszínvonal emelkedése, illetve ezzel szoros összefüggésben a háztáji rendszer kialakulása, majd a második gazdaság térhódítása (a kezdeti piaci viszonyok megjelenése) fontos szerepet játszott a bérből és fizetésből élők jövedelmének kiegészítésében, illetve abban, hogy többlet-, vagy anyagilag jobban elismert munkájukból származó jövedelmük egy részéből a saját lakóház megépítése után *üdülőt építsenek, vagy vegyenek*. A fentiek nyomán megszületett a közepesen "tehetősök-vagyonosok" rétege. Az 70-es évtizedben lakást, házat épített és gépkocsit vett, az 80-as évtizedben villát épített, devizát gyűjtött, második lakást vásárolt... (Matolcsy Gy. 1991).

Természetesen a Dél-Alföldön lévő magánüdülők tulajdonosai közül nem tudjuk, hogy kik tartoznak a fenti csoporthoz. Arra azonban már most érdemes rámutatni, hogy az 1988-as tiszazugi kérdőíves felmérésünkkor a válaszadók egyharmada a kereskedelemben és a vendéglátásban dolgozott, tehát abban a szférában, ahol - a mezőgazdaság mellett - a leginkább megvolt (és megvan ma is) a pótlólagos jövedelmek szerzésének a lehetősége.

A korábbi *villák, üdülők* - amelyek még a két világháború között épültek - általában a városok északi, nyugati, jobb levegőjű részéről fokozatosan a város testébe (belsejébe) kerültek át, körbeépítették őket. Funkciójuk és környezetük átalakult, így pihenésre, üdülésre ma már nem, vagy alig használják őket. Hason-

* Csordás László, az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete Kecskeméti Osztályának tudományos segédmunkatársa (Kecskemét)

lőképpen a korábbi *kertek (kertségek)* is a város lakóterületévé váltak, mint pl. Debrecenben a Vénkert, az Újkert és a Tócsóskert (Béres Cs. 1990). A villák és a magánüdülők egy része a Balaton partján, a Dunakanyarban és hegyvidékeinken államosítva lett, avagy gazdát cserélt, majd ezek a területek is fokozatosan be-, illetve kiépültek, sőt túlszűfoltakká váltak. A falvakból, a tanyákról a városokba költözők viszont igényelték a korábban "életterük" részét képező "viszonylag háborítatlan" természeti környezetet, a tiszta levegőt és vizet, esetleg a hobbykertben végzett munkát. Az üdülők iránti növekvő kereslettel nem tudott lépést tartani a kínálat, éppen ezért - valamint az idegenforgalom más területre való "terelése" miatt is - szükség volt újabb területeknek a rekreációba történő bevonására.

A 60-as években elsősorban a *szociálturizmus* keretei bővültek Magyarországon. A 60-as évek végétől azonban rendelet tiltotta meg, hogy üzemek, gyárak üdülőt építhessenek. Természetesen a 70-es és 80-as években is épültek vállalati üdülők, mivel a szakszervezet kinyitott egy kiskaput, ugyanis a vállalat helyett a *szakszervezet épített üdülőt a tagdíjából*. Lényegében ehhez az időszakhoz, az egyéni (magán) vállalkozásoknak a korábbiaknál nagyobb teret engedő új gazdasági mechanizmus időszakához köthetők az első, jelentősebb igényeket kielégítő *zártkerti és üdülőterületi parcellázások*.

Az *üdülőterületek* keletkezését tekintve két folyamat figyelhető meg:

- a nagyobb népességű települések környékén - azokhoz közel - *zártkerti övezetek* alakultak ki,
- a kedvező természeti adottságú helyeken (erdők, puszták, folyók, holtágak, termálvizek stb.) közelében *üdülőtelepek* jöttek létre.

Az *egyes települések zártkerti-, avagy üdülőövezetének nagysága* függ a település lélekszámától, az adott terület közlekedési, infrastrukturális stb. feltártságától is. Az egyéni tulajdon növekvő súlya miatt "éppen az üdülési funkció az, amelyben nálunk legerőteljesebben jelentkeznek az egyes társadalmi csoportok sajátos igényei, elképzelései" (Berényi I. 1983). Ugyanakkor a hétvégi háznak a szabadidő eltöltésében való szerepéről, tulajdonosaik köréről, megoszlásáról rendelkezünk a legkevesebb ismerettel (Beluszky P. 1982).

Az *egyes társadalmi csoportok rekreációs igénye más-más*. Hazai és külföldi szerzők (Albrecht 1980, Baumhackl és Zottl 1985, Benthieen 1981, Haimayer 1979, Hansely 1986, Martonné Erdős K. 1988, Preobrashenskij és Vedenin 1980, Rupert 1973) leírják, hogy a *városiak, az értelmiségiek, a vezető beosztásúak* jobban igénylik az üdülést, mint a természeti környezettel szorosabb kapcsolatban lévő *falusiak, vagy a fizikai foglalkozásúak*, illetve a lehetőség is inkább adott az előbbi csoport számára. A városiak közül a *tömbházakban* élők rekreációs igénye nagyobb, mint a *családi házakban* élőké. A Tisza-menti területeken 1988-ban és 1989-ben végzett, a Dél-Alföld üdülő-tulajdonosainak közel negyedéhez eljuttatott kérdőívünk tapasztalatait, a fentieknek részben ellentmondó megállapításait részletesen ismertetjük dolgozatunkban.

2. A VIZSGÁLAT CÉLJA, MÓDSZEREI, ADATFORRÁSOK

Tanulmányunk célja az, hogy a rendelkezésre álló adatforrások alapján vázoljuk a *magánüdülők és tulajdonosaik eloszlását, az üdülői térkapcsolatokat a Dél-Alföldön*, illetve az általunk kérdőíves felmérés során részletesen megvizsgált *Tisza-menti területeken*. Dolgozatunkban a következő kérdésekre keressük a választ:

- Hol helyezkednek el a magánüdülők és tényezőiket tekintve milyen típusaik alakultak ki?
- Milyen üdülési térkapcsolatok jellemzik az egyes megyéket?
- A megyeszékhelyek - mint a legnagyobb városok - milyen szerepet játszanak üdültulajdonos-kibocsátóként a Dél-Alföldön, saját megyéjükben, saját településükön?
- Mi jellemzi a Tisza-menti üdülőtelepek tulajdonosait és üdülőépületeit?

A fenti kérdések megoldásához a megyékben levő Földhivatalok és TÁKISZ-ok (TÁKISZ - Területi Államháztartási és Közigazgatási Információs Szolgálat, korábban TAKEH - Tanácsai Költségvetési és Elszámolási Hivatal) adatait használtuk fel, illetve hasonlítottuk össze. A két adatforrás adatai között településenként igen *jelentős eltérések is lehetnek*, pl. a Földhivatal nem tartja nyilván az *árterületeken felépített üdülőket*. Ezek a területek a vízügyi igazgatóságok tulajdonában és az önkormányzatok kezelésében vannak. Ugyancsak nem tartja nyilván üdülőként a *zártkertben lévő épületeket* sem. Az önkormányzatoknak (korábban a tanácsoknak) viszont érdeke (volt) a minél nagyobb adóbevétel, így a korábban felsorolt üdülési formákat (épületeket) is funkcióiknak megfelelően üdülőépületként vették nyilvántartásba, s küldték meg adataikat a TÁKISZ felé. Így lehetséges az, hogy az Alföldön 1990-ben a TÁKISZ szerint 202 településen 19.655, a Földhivatal szerint 163 településen 11.813 üdülő volt.

A TÁKISZ-nál több kapcsolódó adat is megtalálható (az üdülőépület helye, nagysága; a tulajdonos kora, állandó lakóhelye), s mindez számítógépen (mágneszalagon) - ami a Földhivatalnál sajnos még nem volt meg -, így vizsgálatunkban a TÁKISZ adatbázisát használtuk fel.

3. AZ ÜDÜLŐK TÍPUSAI AZ ALFÖLDÖN

Az üdülőépületek száma 1990-ben a vizsgált 4 megyében 13.098 db. Ennek közel fele (a két legnagyobb magyar folyó által is határolt) Bács-Kiskun megyében található (6.093 db). A másik három megyében 1.900-2.900 darabszámú üdülőépület tartottak nyilván.

A Dél-Alföldön az alábbi *üdülőtelep-típusok* figyelhetők meg:

- *folyóparti* (Tass, Békésszentandrás, Csongrád, Tiszapüspöki),

- *szikes tavak menti* (Dunapataj, Kunfehértó, Soltvadkert),
- *termálvizes fürdők környéki* (Kiskunmajsa, Gyula, Szentés, Cserkeszőlő, Karcag),
- *tóparti* (Tiszafüred, Abádszalók, Tiszaderzs, Tiszaörs),
- *zártkerti* (Szeged, Kecskemét, Szalkszentmárton),
- és *vegyes*: termálvizes és folyóparti (Lakitelek, Tiszakécske), zártkerti és folyóparti (Szolnok, Tiszaug), szikes tavi és termálvizes (Orosháza).

A viszonylag nagyobb számú üdülőépülettel rendelkező települések a folyók mentén (Baukó T. 1987) és a termálvizes fürdők környékén alakultak ki (1. ábra). Ezek a helyeken az üdülőtelepek kiépülése már nagyrészt befejeződött, így ott a Földhivatal és a TÁKISZ nyilvántartása nem, vagy alig tér el egymástól. A napjainkban épülő üdülőtelepek (mint pl. a Tisza-tó környéke, vagy új termálvizes fürdő, mint pl. Kiskunmajsa) esetében viszont igen jelentős eltérések vannak. (A Földhivatal nyilvántartásában az üdülőépületek alacsony és az üdülőtellek magas száma utal arra, hogy ezeken a helyeken az üdülőtelepek további bővülése várható.)

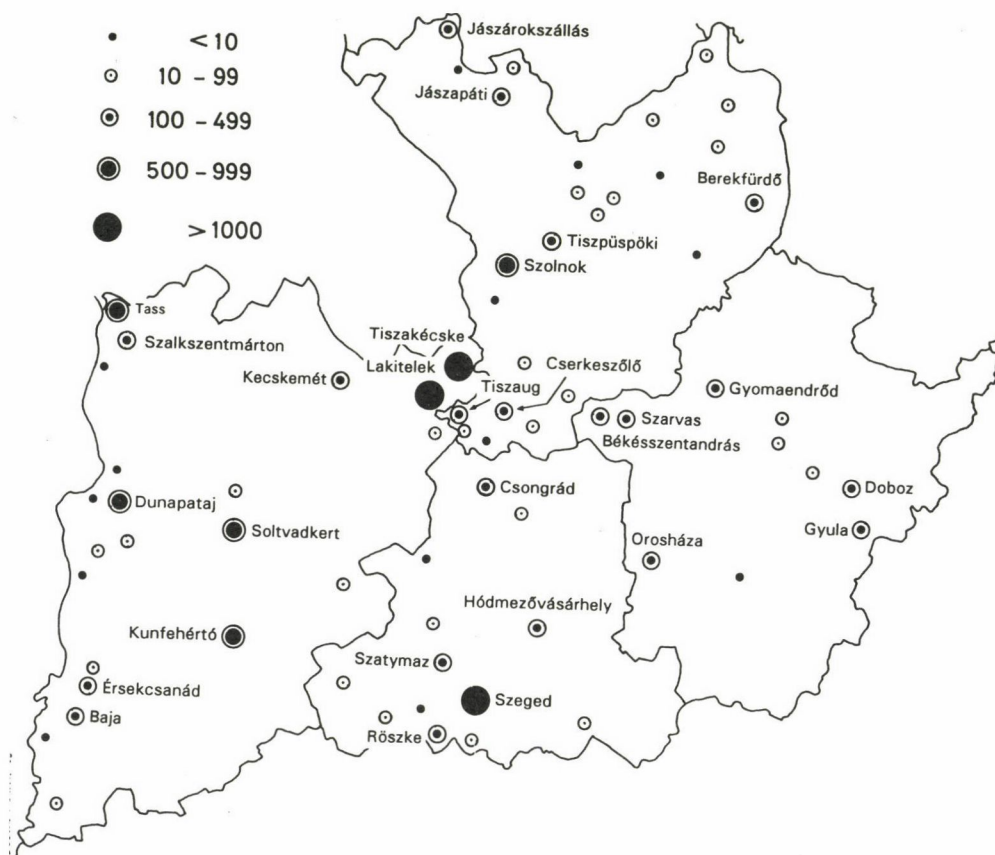
Az üdülőteleppel rendelkező települések száma megyénként 10 és 25 között változik. A megyék többségében az üdülőtelepülések 38-60 %-ában találunk 100-nál több üdülőépületet (Jász-Nagykun-Szolnok megyében viszont csak minden negyedik településen.) Bács-Kiskun megyére a nagyobb üdülőtelepek a jellemzőek. A megye összes üdülőinek több mint 96 %-a a 100-nál több üdülőépülettel rendelkező településeken található (Jász-Nagykun-Szolnok megyében a fenti arány csak 83 %.)

Az Alföldön 1978 és 1989 között felépült magánüdülők döntő része a Dél-Alföld megyéiben található. Megfigyelhető, hogy az időszak elején, 1981-ig stagnálás, illetve szolid fellendülés volt (2. ábra). A gazdasági visszaesés időszakában, az 1982-t követő néhány évben viszont erőteljesen csökkent az évenként épített üdülők száma az 1986-87-ben regisztrált ugrásszerű növekedésig (főleg Békés és Bács-Kiskun megyékben), azóta viszont újra folyamatosan csökkent. A részarányokat tekintve Bács-Kiskun megye részesedése fokozatosan csökkent (60% feletti értékről 50% alá), míg a másik három megyéé kissé nőtt.

4. ÜDÜLÉSI TÉRKAPCSOLATOK

Az egyes emberi alaptevékenységek vizsgálatakor alapvető a *jellemző térkapcsolatok* feltárása (pl. egy-egy vállalat dolgozói, egy kisvárosi gimnázium tanulói, egy nagyobb áruház vevői, egy-egy színház látogatói stb. honnan, mely településekből járnak be). A szabadidő-földrajzi vizsgálatokban pedig az üdülésnek, mint emberi alaptevékenységnek a térbeli alakulását, az ún. *üdülési térkapcsolatokat* mutatják be, honnan és mely településekről származnak az egyes üdülőtelepek

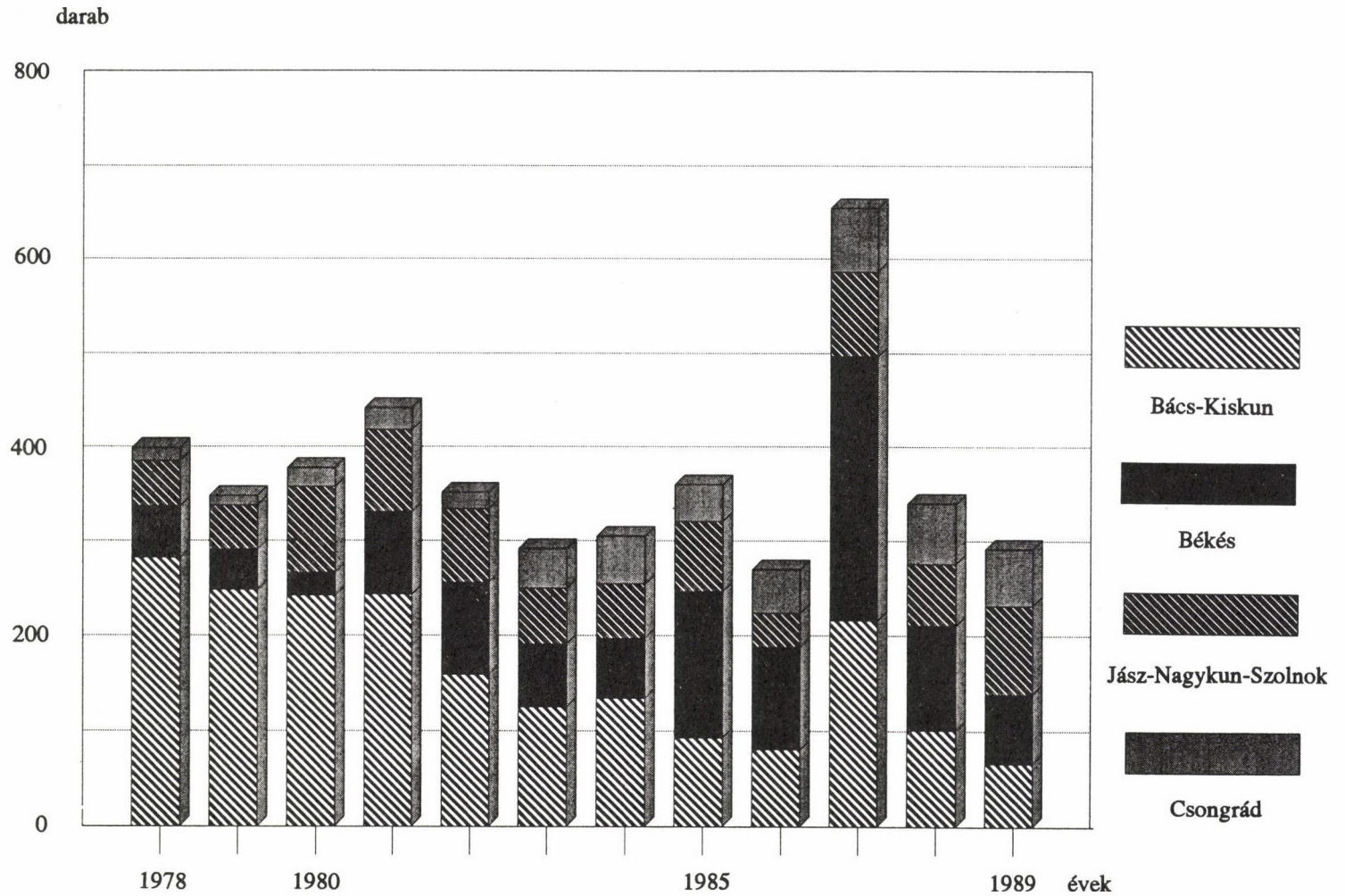
1. ábra. Az üdülőépületek számának alakulása a Dél-Alföldön

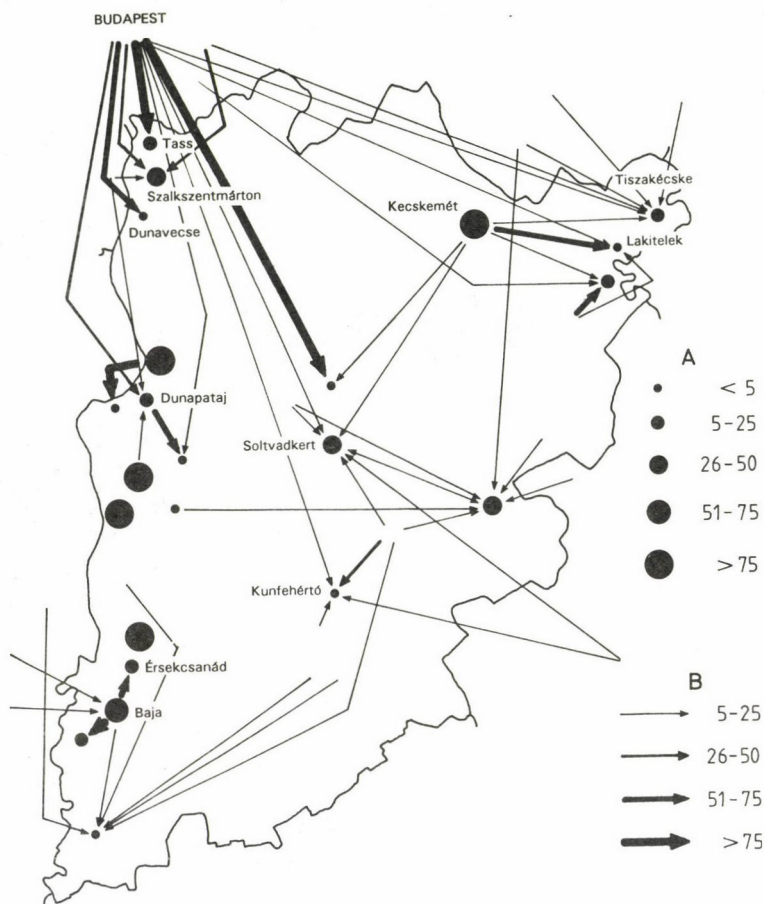
tulajdonosai (Jäger 1980), illetve az üdülőtelep környéki falvakat és városokat milyen gyakran és milyen célból keresik fel.

A Dél-Alföldön lévő több, mint 13.000 üdülő tulajdonosa általában *nem azon a településen* rendelkezik üdülővel, ahol az állandó lakóhelye van. Így hétvégeken, valamint a nyári szabadság idején ezeket az idegenforgalmilag frekvenciált helyeket a közeli és távolabbi környékből is igen sokan keresik fel. Köztük találjuk az üdülők tulajdonosait is. Tanulmányunkban településenként ábrázoljuk az egyes üdülőtelepekhez tartozó azon helyeket, ahol a tulajdonosok több mint 5 %-ának az állandó lakóhelye található. Ugyancsak ábrázoljuk azt is, hogy hány százalékot tesznek ki a helyben állandó lakással rendelkező üdülőtulajdonosok.

2. ábra. Az épített üdülők száma a Dél-Alföldön

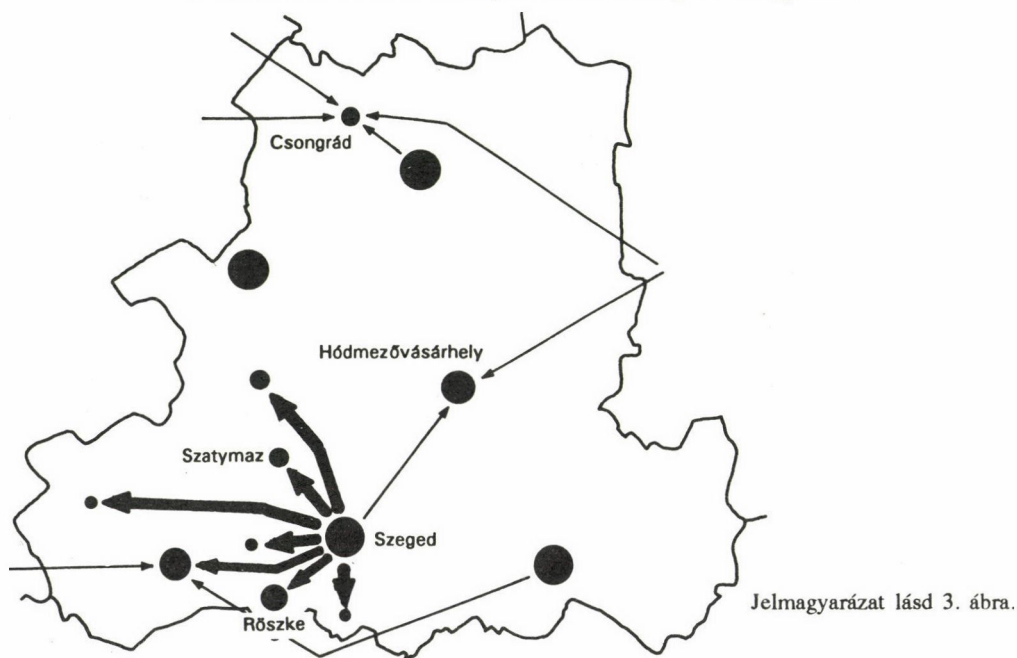
3. ábra. Az üdülési térkapcsolatok Bács-Kiskun megyében

A: helyiek aránya (%)
B: máshonnan jövők aránya (%)

Bács-Kiskun megye 6.093 üdülőjének döntő többsége (55 %-a) megyebeli lakosok tulajdonában van (3. ábra). Ezután Budapest és Pest megye következik, majd a Duna és a Tisza vonalától távolodva rendre csökken az egyes megyékben lakó tulajdonosok aránya, s a Dunántúl nyugati megyéiből (Vas és Zala) már sen-

5. ábra. Az üdülési térkapcsolatok Csongrád megyében

nincs üdülőtelep, így a békéscsabaiak aránya (Szegedhez hasonlóan) a megye szinte mindegyik településén jelentős. A megye délnyugati részén (Orosházán) a szegediek, Békésszentandrason, Gyomaendrődön és Szarvason a budapestiek aránya jelentősebb, mint Békés megyei átlaguk. A Békés megyei üdülőtelepek nagyobb része folyóparton található, a Körösök fűzik fel Gyulától Békésszentandrásig.

Csongrád megye 4 üdülőtelepülésén a tulajdonosok több, mint 75 %-a a saját lakóhelyén rendelkezik üdülővel (Szeged, Makó, Szentés, Pusztaszer). A megye többi üdülőtelepülésének zömében a szegedi tulajdonosok aránya 50-75 % (Szatymaz, Balástya, Rőszke), néhol a 100 %-ot is eléri (Ruzsa, Domaszék). Megjegyezzük, hogy a fenti települések korábban Szeged határához tartoztak (Csordás L. 1991/b). Csongrád város üdülőtelepén a szomszédos megyékben lakók (budapestiek, kiskunfélegyháziak, orosháziak) is megjelennek üdülő-tulajdonosként (5. ábra).

Jász-Nagykun-Szolnok megyében találjuk a legváltozatosabb képet. Igaz ugyan, hogy a megyebeliek az összes tulajdonos 45 %-át adják, de ez az arány elsősorban Szolnok város üdülői és -tulajdonosai miatt alakult ki (6. ábra). A megye 25 üdülőtelepüléséből csak háromban a legnagyobb a szolnokiak száma. A települések kétharmadában - 17 településen - a budapestiek száma meghaladja a szolnokiakét. Mivel ezen településeken kevesebb üdülőépület található, így a fővárosiak részaránya "csak" 18 %. A megye középső és nyugati részén - közvetlenül Szolnok környékén - a szolnokiak aránya a legjelentősebb (Szolnok 93 %, Tisza-

6. ábra. Az üdülési térkapcsolatok Jász-Nagykun-Szolnok megyében

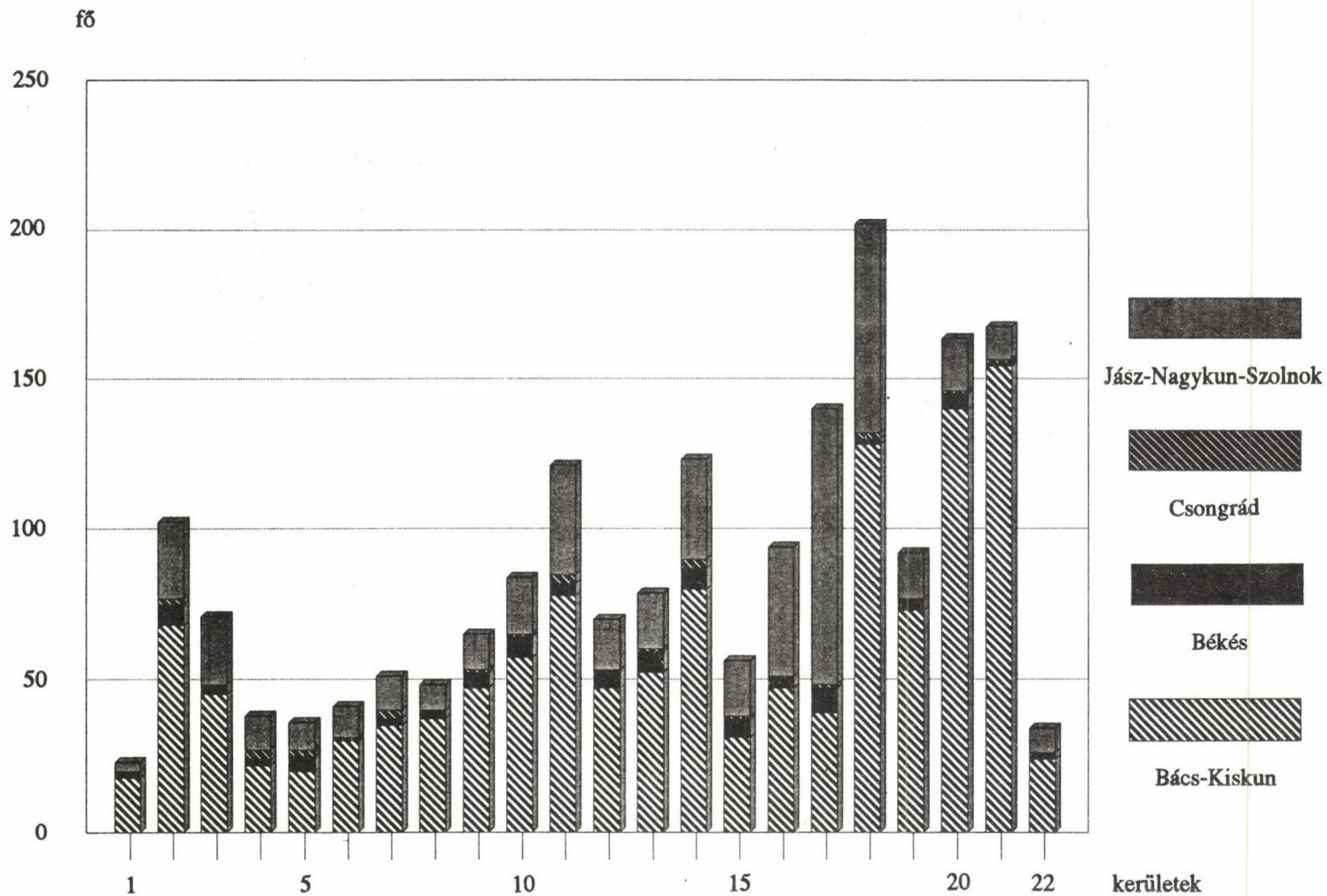

Jelmagyarázat lásd 3. ábra.

püspöki 49 %, Tószeg 100 %). A megye dél-nyugati részén - a Tiszazugban - a budapestiek és a Bács-Kiskun megyeiek (kecskeméti) aránya meghaladja a megyére jellemző átlagukat (Tiszaugon 57 % kecskeméti, Csépán 37 % budapesti, Cserkeszőlőn 15-17 % kecskeméti és budapesti, Tisasáson 20-20 % kecskeméti és budapesti tulajdonossal.) Ez a terület korábban - a Bács-Kiskun megyei Tisza menti üdülőttelepek kiépülése előtt - a kecskeméti tiszai fürdőhelye volt, mivel eddig - a tiszai hídfőig - járt a vonat a háború előtt.

Jász-Nagykun-Szolnok megye *keleti-északkeleti részén* a Hajdú-Bihar megyei tulajdonosok aránya nő meg (Tiszaórsőn és Tiszafüreden a debrecenieké, Kisújszálláson a hajdúszoboszlóiaké). A megye északi, észak-nyugati részén a már említett budapestiekén kívül elsősorban a Heves megyeiek (Eger, Gyöngyös, Hatvan) aránya emelkedik 15 %, a Jászság 3 üdülőttelepülésén pedig 50 % fölé. Ugyancsak ezen a területen jelentősebb a Gyál és Gödöllő (valamint Jászapáti-

7. ábra. A budapesti üdültulajdonosok száma a Dél-Alföld megyéiben

ban a Budapesten) állandó lakással rendelkező üdülőtulajdonosok száma. A viszonylag távolabb fekvő Salgótarján állandó lakosai a megye több pontján építettek, vagy vásároltak üdülőt. Arányuk Tiszaföldváron 32 %, Jászárokszálláson 27 %, Kunmadarason 10 % és Tiszaörsön 8 %.

Mindegyik megyében a megyebeli lakosság közül kerül ki az üdülőtulajdonosok nagyobb része (Csordás L. 1990/a). A *megyebeliek aránya* a Budapesthez és Pest megyéhez legközelebbi Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megyében csak 55 %, illetve 45 %, a távolabbi Békés illetve Csongrád megyében 88 %, illetve 94 %. Ezzel egyenes arányban csökken a főváros, illetve az agglomerációt is magába foglaló Pest megye részesedése. (Az előbbi két megyében együttes arányuk meghaladja a 30 %-ot.) A földrajzi elhelyezkedéssel is magyarázható, hogy Békés megyében a Dunántúl 5 megyéjéből, Csongrád megyében pedig a nyugati és északi megyékből senkinek sincs üdülője.

A Dél-Alföld üdülőinek 15 %-a (1.901 db) a *fővárosiak tulajdonában* van. Megfigyelhetjük, hogy a vizsgált területen lévő, budapesti állandó lakóhellyel rendelkező tulajdonosok üdülőinek kétharmada Bács-Kiskun megyében, negyede Jász-Nagykun-Szolnok megyében található. A Dél-Alföldön üdülővel rendelkező fővárosi tulajdonosok *kerületenkénti megoszlása* eltérő (7. ábra). A XVII. kerületet kivéve mindegyik kerületben a Bács-Kiskun megyei üdülőtulajdonosok száma a legmagasabb. A budai kerületekből kevesebb üdülőtulajdonos épített vagy vásárolt a Dél-Alföldön üdülőt. A főváros keleti és déli kerületeiből (XIV., XVII., XVIII., XX., XXI.) származó tulajdonosok aránya viszont jelentősen kiemelkedik. A XVII. kerületből közel 100 főnek Jász-Nagykun-Szolnok megyében, a XX. és a XXI. kerületből pedig közel 150-150 főnek Bács-Kiskun megyében van az üdülője. Az *elérhetőség* (mint idő- és költségtényező) tehát nagyon fontos szerepet játszott. (Feltételezhetően érdekes kapcsolatokra derülne fény, ha megvizsgálnánk ezeknek a budapestieknek a motivációit, vajon az Alföldről származott el a többségük?)

A nagyobb lélekszámú települések lakossága rekreációs igényeit elsősorban saját településén és annak környékén elégíti ki. Éppen ezért megvizsgáltuk azt is, hogy a *megyeszékhelyek* - mint a Dél-Alföld legnagyobb népességszámú települései - milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban. Dél-Alföldön az üdülőépületek 17 %-a a 3 megyeszékhelyen (Békéscsabán nincs üdülő) található, viszont ott él a több, mint 13.000 üdülő tulajdonosának 35 %-a. Budapesttel együtt a megyeszékhelyeken élők aránya eléri az 50 %-ot. Fentiekből következik, hogy a *megyeszékhelyek (a nagyvárosok) üdülőnépesség-kibocsátó helyek*, amelyek helyben (a megyeszékhelyeken) a felmerült igényeknek csak egy részét (kb. a felét) képesek kielégíteni.

A Dél-Alföldön az egyes megyeszékhelyeken lakó üdülőtulajdonosok 87-97 %-a *saját megyéjében* rendelkezik üdülővel (1. táblázat). A kecskemétiak 10 %-a a Tiszazugban, a szolnokiak 7 %-a a Bács-Kiskun megyei - Szolnok megyével határos - üdülőtelepeken épített vagy vett magának "második otthon". A Dél-Alföld megyeszékhelyein lévő 2.332 üdülőből 2.137-nek a tulajdonosa az adott me-

1. táblázat:
A megyeszékhelyeken lakó üdülőtulajdonosok üdülőinek megoszlása
a Dél-Alföld megyéiben (%)

Megyék	Kecskemét	Békéscsaba	Szeged	Szolnok
Bács-Kiskun	88,8	0,4	10,9	7,3
Békés	0,6	97,0	1,5	0,4
Csongrád	0,3	1,8	87,2	0,4
Jász-Nagykun-Szolnok	10,3	0,9	0,4	91,8

gyeszékhelyen rendelkezik állandó lakással (2. táblázat). A Szolnokon és Szegeden élő üdülőtulajdonosok döntő részének saját lakóhelyén található a nyaralója, hétvégi háza.

Megfigyelhető tehát, amíg a Csongrád megyében lévő üdülők tulajdonosainak háromnegyede a megyeszékhelyen rendelkezik állandó lakóhellyel, addig Bács-Kiskunban csak 17 %-uk. A kecskeméti és a szolnoki üdülőtulajdonosok a megyéjükben lévő üdülőtelepek nyolcadán (3-3 településen), a szegedi és a békéscsabai tu-

2. táblázat:
A Dél-Alföldön lévő üdülőknek a megyeszékhelyeken élő tulajdonosai

Megyeszékhely	A megyeszékhelyen élő üdülőtulajdonosok száma (fő)	Közülük a helyben levő üdülők tulajdonosainak száma (fő)	aránya (%)
Békéscsaba	570	0	0
Kecskemét	1 167	126	10,7
Szeged	1 939	1 236	63,0
Szolnok	959	775	80,8

lajdonosok az üdülőtelepülések felében (7, ill. 6 településen) vannak abszolút többségben. A megyeszékhelyi állandó lakóhelyű tulajdonosoknak a megyeszékhelyen kívüli szerepét fontosnak tartjuk, hiszen tulajdonosként a közeli és távolabbi településeken (sőt megyékben) is megjelennek. Megállapítható, hogy a szegedi és a békéscsabai állandó lakóhelyű tulajdonosok aránya a megyeszékhelyen kívül saját megyéjükben is igen jelentős (3. táblázat).

3. táblázat:

A megyeszékhelyen kívüli üdülőépületek tulajdonosaiból a megyeszékhelyen élők száma és aránya

Megye	A megyeszékhelyen kívüli üdülőépületek száma (fő)	Tulajdonosaikból a megye- székhelyen élők száma (fő)	aránya (%)
Bács-Kiskun	5 965	910	15,2
Békés	1 917	53	28,8
Csongrád	992	455	45,8
Jász-Nagykun-Szolnok	1 992	106	5,3

5. A TULAJDONOSOK ÉLETKORA ÉS AZ ÜDÜLŐÉPÜLETEK NAGYSÁGA

Az üdültulajdonosok többsége az *idős munkaképes korosztály*hoz tartozik, 40 és 60 év közötti. A Dél-Alföldön lévő üdülőtelepek közül csak két Bács-Kiskun megyei településen haladja meg a 60 évesnél idősebb korú tulajdonosok aránya az 50 %-ot (Kalocsa 54 %, Szakmár 68 %). A 100 főnél több üdültulajdonossal rendelkező települések kétharmadában a 60 év felettiek aránya 25-50 % közötti, míg a 40 év alatti üdültulajdonosok aránya csak Tiszaugon nagyobb 25 %-nál (28 %), máshol 10-25 %. Megyéenként 1-3 helyen még a 10 %-ot sem éri el a fiatal munkaképeskorúak aránya (Kecskemét; Szarvas, Orosháza; Szatmáz; Cserkeszőlő, Karcag-Berekfürdő, Szolnok). Ezen települések egy részén a betegségét (reumáját) termálvízzel kezelő - tehát valószínűleg idősebb - korosztály épített vagy vásárolt nagyobb arányban üdült. Az idős munkaképes korosztály az, amely zömében fiatal korában, a 70-es években, illetve gyermekeik felnevelése után a 80-as években tudott pénzt áldozni üdülőre is.

A *tulajdonosok életkorának* vizsgálata azt mutatja, hogy a 40 év alatti tulajdonosok aránya megyéenként 12-14 % között váltakozik, tehát átlagosan minden hetedik-nyolcadik tulajdonos fiatalabb 40 évesnél. A 60 év feletti korosztály esetében már nagyobb (6 %) a megyék közötti különbség. A Jász-Nagykun-Szolnok és a Csongrád megyei üdültulajdonosok több mint harmada nyugdíjas korú.

Az üdülőépületek *hasznos - adózott - területe* a 100-nál több üdülőépülettel rendelkező 29 településen hasonló képet mutat. A települések harmadában a 30 m² alatti üdülők teszik ki az összes üdülő több, mint háromnegyedét. Tíz településen az épületek 50-75 %-ának a területe 30 m² alatt található. Igen *elenyésző a 60 m² feletti üdülők aránya*, amely csak Cserkeszőlőn, Karcagon és Röszkén haladja meg a 10 %-ot. Bács-Kiskun megye 3 településén (Baján, Kecskeméten és Szalkszentmártonban) egyetlen üdülőként nyilvántartott épület nagysága sem éri el a fenti kategóriahatárt. A *nappjainkban kialakuló* - ma még 100 üdülőépülettel nem rendelkező - *üdülőtelepeken* viszont jelentősen megnő a 60 m² feletti üdülők aránya

(Kiskunmajsa 83 %, Tiszafüred 29 %, Abádszalók 28 %). Az üdüléshelyek nagyságát megyénként vizsgálva szembetűnő, hogy Csongrád megyében (elsősorban a szegedi "zártkerti" üdülők miatt) a 30 m² alatti üdüléshelyek aránya 74 %, míg a másik három megyében csak 56-57 %. Igen magas Csongrád megyében a fenti kategóriahatáron belül a 20 m² alatti üdüléshelyek aránya (27 %).

6. AZ ÜDÜLŐTULAJDONOSOK NÉHÁNY TÁRSADALMI JELLEMZŐJE

A magánüdülők tulajdonosainak társadalomföldrajzi vizsgálatát is elvégeztük kérdőívek segítségével *1988-ban a Tiszazug, 1989-ben pedig a Bács-Kiskun megyei Tisza-szakasz településein*. Kérdőívünkre a cserkeszőlői tulajdonosok fele, a kerkendombiak harmada, a tiszakécskeiek és tiszalpäriak negyede, a lakitelkiek ötöde válaszolt. (Cserkeszőlőn és Tiszakécske-Kerkendombon a felmérés évében a telek-spekulációk miatt rendőrségi vizsgálat is folyt.)

Dolgozatunkban a felmérés két fő *kérdéskörével* foglalkozunk:

- az üdülőtulajdonosok családi, foglalkozási stb. viszonyai,
- az üdülés színtere: az üdüléshelyek jellemzői, infrastrukturális helyzetük.

6.1. Az üdülők és tulajdonosaik jellemzői a Tiszazugban

A Tiszazugban a cserkeszőlői tulajdonosok döntő többsége idős, nyugdíjas korú. A fiatalabb korosztály elsősorban nem itt épített üdülőt (nincs égető szüksége az idősebbek reumáját gyógyító gyógyvízre), illetve még nem volt anyagi lehetőség nyaraló építésére, avagy vételére. Mind az életkor, mind az iskolai végzettség tekintetében ezen az üdülőtelepen markáns különbségek figyelhetők meg. Az idősebb, az alacsonyabb iskolai végzettségű és a viszonylag közelebb (30-50 km távolságra) lakó tulajdonosok a fürdőhöz közeli utcákban rendelkeznek üdülőkkel; míg a kissé fiatalabb, magasabb iskolai végzettségű és inkább távolabbról jövők (100-150 km-ről) a fürdőtől távolabb és nemrég kialakított részen építettek maguknak nyaralót.

A tulajdonosok kétharmada városban lakik. A válaszadók mögött viszonylag erős gazdasági bázis áll: 73 %-uk rendelkezett gépkocsival és 2 vagy 3 szobás családi házzal. A tanácsi bérlakásban lakók aránya alig haladja meg a 10 %-ot. A tulajdonosok körülbelül fele nevezte magát fizikai, illetve másik fele szellemi foglalkozásúnak. A falusi tulajdonosok harmada a mezőgazdaságban, másik kétharmada a kereskedelem-vendéglátás területén dolgozott. Az aktív korú üdülőtulajdonosok 9 %-a a magánszektorban kereste kenyerét már 1988-ban is.

Az üdülők több, mint felében csak a család üdül, míg 10 %-ukat a tulajdonoson kívül mások (barátok, ismerősök) is igénybe veszik. A fizetővendéglátás céljára szolgál 5 %-uk, de úgy, hogy a tulajdonos nem is üdül ott egész évben; az

üdülők 7-8 %-a csak *pénzbefektetésként* (holt tőkeként) funkcionál.

Az üdülők *szobaszáma* 1 és 5 között váltakozik, a korábban épített üdülőkben alacsonyabb, míg a később épültekben magasabb. Az épületek többsége kétszobás és 3-5 férőhelyes. *Konyha vagy főzőfülke* csaknem minden üdülőben megtalálható, csakúgy mint *terasz és WC*. Viszonylag kevesebb üdülőben van *fürdőszoba* (65 %), amit általában a szabadban épített zuhanyzófülke helyettesít. A nyaralók alig több, mint feléhez tartozik előszoba, negyedéhez pedig kamra. Garázs és pince csak a 80-as években épített üdülőkben található. *Vezetékes víz és villany* 90 %-ukban van, 60 %-uk téliesített, háromnegyedük téglából épült. A *szennyvízcsatorna* hiányzik, körülbelül kétharmadukban szennyvíznekna található. A korábban kialakított területen több farostlemezből összeállított épület, illetve néhány utcában az ERDÉRT által készített faház található (10-10 %).

Az üdülő környékének *infrastrukturális viszonyaira adott válaszokból* kitűnik, hogy az elektromos- és a vízellátást jónak, a tömegközlekedési viszonyokat, az élelmiszerellátást, a közbiztonságot, a köztisztaságot és a közterület rendjét, a strand parkosítottságát megfelelőnek, míg az üdülők körüli út minőségét és a csatornázottságot rossznak tartják a tulajdonosok. Az utak többsége nem szilárd burkolatú, az utcák egy részénél még a járda is hiányzik. A szennyvízcsatorna-hálózat (a tiszazugi falvak közül egyedül itt!) kiépítése a belterület fürdő körüli részén a legelőrehaladottabb, néhány üdülő már a helyi rendszer részét képezi. A tulajdonosok többsége (kétharmada) az üdülő környékével összességében elégedett és nem is adná el. Ez egyrészt meglepő, mert az infrastrukturális viszonyokra adott válaszokból nem ez következne, másrészt érthető, hiszen az emberek többsége a *gyógyvíz* miatt jön ide és ez jóval fontosabb a többi - bár igen lényeges - tényezőnél.

6.2. A Tisza-menti üdültulajdonosok néhány népesedési adata

A Bács-Kiskun megyei Tisza-szakasz üdülőtelepein 1989-ben végzett felmérésünkkel arra is rákérdeztünk, hogy az üdülő vétele óta milyen változások történtek a tulajdonos és házastársa családi-, foglalkozási-, vagyoni- stb. viszonyaiban. A tulajdonosok nagyobb része idős munkaképes vagy nyugdíjas korú. Az üdülővel rendelkező *családok átlagos gyerekszám*a kettő, igaz ugyan, hogy a tőserdeieknél az egyke is hasonlóan gyakori. Kevés a háromnál több gyermeket nevelő család, sőt Tiszaalpáron és Kerekdombon nincs is. A gyermektelenek aránya átlagosan 10-15 %, legmagasabb Kerekdombon (24 %).

A válaszadók tizede más településen lakik, mint az üdülő (vagy telek) vásárlása idején. 11-23 %-uk a településen belül változtatott utcát, illetve lakást. Így a *vizsgált üdülőnépesség nagyobb része korábbi lakóhelyén (és lakásában) él*.

A férfiak átlagos *iskolai végzettsége* Lakitelken és Tiszaalpáron a legmagasabb, mivel harmaduk főiskolát vagy egyetemet, másik harmaduk érettségít (is) adó gim-

náziumot vagy szakközépiskolát végzett. Tiszakécskén az utóbbiak aránya csak 20 %. Szakmunkás képesítéssel Tiszaalpáron és Kerekdombon a felmért üdülőtulajdonosok kb. ötöde rendelkezik. A csak 8 általánost végzettek aránya Kerekdombon a legmagasabb (23 %). Az üdülő(telek) vételének időpontjához képest csökkent a 8 általánossal rendelkezők és az érettségizettek száma, változatlan maradt a szakmunkásoké, ugyanakkor nőtt a felsőfokú végzettségűeké. A feleségeknél szintén megfigyelhető az alacsonyabb iskolai végzettségűek számának csökkenése és körükben igen magas az érettségizettek aránya (harmada-fele).

Az *aktív keresők aránya* - a férjeknél és feleségeknél egyaránt - csökkent, ezzel párhuzamosan emelkedett a nyugdíjasok száma. A felmérésben szereplő férjek több, mint fele *szellemi foglalkozásának* nevezte magát. Lakitelken különösen magas ez az arány (közel kétharmad), viszont Kerekdombon éppen fordítva, a fizikaiak száma kétszer nagyobb. Amíg a *szellemi foglalkozású feleségek* aránya Tiszaalpáron tízszeresen haladja meg a fizikaiakét, addig Kerekdombon arányuk közel egyforma. A férjek többsége ma már a *tercier szférában* dolgozik, elsősorban a közigazgatás, illetve más közösségi szolgáltatások területén. Az ipar és építőipar 20-30 %-ukat foglalkoztatja. A feleségek fele, vagy több, mint fele szintén a szolgáltatások területén dolgozik, nagyobb részük az egészségügy, a kultúra és az oktatás területén (Töserdőben harmaduk, Tiszakécskén negyedük). A kereskedelemben dolgozók aránya Kerekdombon a legmagasabb (20 %).

Láthatjuk tehát, hogy a tulajdonosok és házastársaik *az országos átlagot meghaladó iskolai végzettséggel rendelkeznek, többségük szellemi foglalkozású*. A szolgáltatások területén dolgozik közel 50 %-uk, az iparban foglalkoztatottak aránya csak az országos átlag harmada-fele. A tulajdonosok és házastársaik munkahelyeinek fele-háromnegyede *az állami* (a legmagasabb arány Lakitelken van), 9-18 %-a a *szövetkezeti szektorban* található. Az állami szférában dolgozók aránya csökkent, a távozók többsége a magánszektorba áramlott. A magánszektorban foglalkoztatottak aránya még csak 10 % alatti, de számuk az üdülő vétele óta már mintegy kétszeresére nőtt. Ma még igen elenyésző (1 % alatti) a vegyesvállalatnál dolgozók aránya.

Tanulságos áttekinteni *eredeti lakáskörülményeiket* is. A tulajdonosok 37-60 %-a családi házban él. Igen magas a lakótelepi lakásokban élők aránya a lakitelkiek között, hiszen itt a legtöbb a kecskeméti tulajdonos. A válaszadók 70-85 %-a kétszobás, vagy nagyobb lakásban lakik. A kétszobások aránya Tiszakécske kivételével mindenütt a legmagasabb. Kerekdombon 10 % fölötti azon tulajdonosok aránya, akik egyszobás lakásban élnek. Általánosnak tekinthető tendencia, hogy a családok jobb anyagi körülmények közé kerültek az üdülő vétele óta (nőtt a többszobás lakások száma). Ezt alátámasztja az is, hogy a *gépkocsival rendelkezők* aránya 63-68 %-ról, 72-82 %-ra, a zártkerttel rendelkezők aránya 12-20 %-ról 21-31 %-ra emelkedett. A tiszakécskei üdülőket pl. a válaszadók közel háromnegyede csak gépkocsival keresi fel, a másik három helyen is ez az arány 53-66 % közötti. A tiszakécskei üdültulajdonosok általában a másik 2-3 üdülőtelepet kere-

sik fel fürdőzési és időnként vásárlási célból. Ráadásul ezek egy vasúti, illetve autóbusz útvonalon vannak. A fentiekén kívül a viszonylag távolabb fekvő Kecskemétre, Cserkeszőlőre, Tiszakürtre és Szolnokra is járnak többen gépkocsival.

Az *állandó lakóhely és az üdülő közti utazási távolságot* megvizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy Lakitelek és Tiszaalpár közeli üdülési hely (német kifejezéssel élve: "Naherholungsort"), azaz az üdülőtulajdonosok 65 %-a 30 km-en belül él. A tiszakécskei és kerekdombi tulajdonosok viszont messzebb laknak, a 80 km-nél távolabbról jövők aránya 30 % fölé emelkedik.

6.3. Az üdülőépületek jellemzői a Tisza-menti településeken

Az *épületek nagysága* a mindenkor OÉSZ (Országos Építésügyi Szabvány) előírásainak megfelelően alakult. Így a *később épült* üdülők nagyobbak, komfortosabbak, több szoba van bennük. Közöttük általában kevesebb a fából épült, bár kétségtelen tény, hogy azok is esztétikailag szépen beilleszthetők a környezetbe. Az előírások tartalmazták azt is, hogy hol kellett emeletes, nyereg- illetve sátor-tetős üdülőt építeni. Egy-egy később, a többitől eltérő feltételek mellett épített nyaraló azonban jelentősen csökkentheti a környezet összhangját.

Az üdülőépületek 78-87 %-a 20-50 m² közötti *alapterületű*, nagyobb részük kétszobás. Csupán Tiszaalpáron magasabb az egyszobások aránya a többinél. Szobánként átlagosan 2 férőhely található. Az üdülők majd mindegyikében van *konyha* - a régebbieken, illetve a kisebbekben - *főzőfülke*. *Fürdőszoba és WC* - gyakran egy helyiségben - az épületek 70-90 %-ában van. Az üdülők 1-5 %-ban két fürdőszoba, 5-10 %-ában két WC is található. Ezek tulajdonosai közül kerül ki a nyaralójukat - elsősorban a nyári időszakban - kiadók köre. Sok üdülőépülethez tartozik terasz (70-90 %-ukhoz), néhol kettő is. Előszoba csak minden második, kamra és pince átlagosan minden ötödik, míg garázs minden tizedik-huszedik üdülőben található.

Szinte mindegyik üdülőtelken van *vezetékes víz*, néhol fűrott kút is. Villany az üdülők felében-kétharmadában a telek vásárlásakor már rendelkezésre állt. Az üdülők a *szennyvízcsatorna hálózathoz* nincsenek bekapcsolva - még ott sem, ahol erre lenne lehetőség -, jellemző a szennyvízszikkasztás, s a jövőben is bizonyára ez marad. Az üdülők némelyikében *vezetékes gáz* is található (Tiszaalpáron 1988-ban, Tiszakécskén 1989-ben, Lakitelek-Törsdön 1990-ben építették ki a gázvezetéket az üdülőterületre). A nyaralókat főleg a nyári időszakban veszik igénybe, a *téliestettek* aránya csak 34-40 %, s ezek azok, amelyek később épültek. Az épületek falazatának anyaga elsősorban tégl (57-63 %), de jellemző még a kő is.

Az infrastrukturális ellátás színvonaláról az egyes üdülőteréségekben érdekeltek megítélése erőteljesen különbözik. Legkevésbé elégedettek a szennyvíz-csatornázottsággal, mivelhogy ez nincs egyik területen sem. A közterület rendezettségé, a

köztisztaság, az útminőség stb., tehát elsősorban a nem vonalas infrastruktúra az, amellyel "csak" elégedettek. A legfontosabb dolgok (víz, villany, élelmiszer, közlekedés, strand) - csakúgy mint Cserkeszőlőn - általában megfelelnek az üdülők elvárásainak, a tulajdonosok 67-85 %-a fejezte ki elégedettségét velük kapcsolatban.

A tulajdonosok 45-62 %-a semmilyen körülmények között nem adná el üdülőjét, míg 31-42 %-uk az eladást fontolgatja. Csak Kerekdombon emelkedik az értékesíteni szándékozók aránya 5 % fölé, de itt a legkevesebb az is, aki mindenáron megtartja (45 %). Az üdülők 47-60 %-át hétvégi és tartós üdülésre használják, minden negyedik-ötödiket pedig csak hétvégén keresik fel. Az idősebb korúak közül sokan - főleg tavasszal és ősszel - kiköltöznek, arányuk Kerekdombon és Lakitelken 10 % fölé emelkedik. Mivel az ellátás színvonala télen jóval elmarad a nyáritól és jobban ellátott város is csak távolabb van, így az üdülőterületen az *állandó ittlakás nem terjedt el* (de az infrastrukturális kiépítettség foka, az épületek felszereltsége stb. sem teszi ezt lehetővé). A terület ilyenformán nem tekinthető szuburbán jellegű üdülőterésnek.

A vizsgálat bebizonyította, hogy üdülőtelepeink a tulajdonosok és az épületek főbb jellemzői szerint is különböznek egymástól, így egységes sémát nem lehet rájuk alkalmazni. Például nem minden üdülőtulajdonos rendelkezik gépkocsival (többek között azért sem, mivel egészen a legutóbbi időig csak készpénzért lehetett kapni, lakást vagy üdülőt viszont építhettek hitelből is). A városiak, a szellemi foglalkozásúak, a szolgáltatások területén dolgozók aránya stb. sem egyforma a közeli üdülőterületeken, még ilyen kis távolságon belül sem.

7. ÖSSZEGZÉS

A Dél-Alföldön található, a tanulmányunkban részletesen bemutatott üdülőterületek (és magánüdülők) a kialakulásukra ható természeti és társadalmi tényezők következtében eltérnek egymástól. Az üdülőtelepek többsége száznál kevesebb épülettel rendelkezik, ám itt csak az összes üdülő 9 %-a található. Az üdülőtulajdonosok többségének életkora 40 és 60 év között van. Az üdülőépületek döntő része 30 m² alatti hasznos területtel rendelkezik.

Minden megyében *a megyebeli lakosság közül kerül ki az üdülőtulajdonosok nagyobb része*. Azonban a budapesti és a Pest megyei lakosok együttes aránya Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megyében eléri a 30 %-ot. *A megyeszékhelyeken és a fővárosban él a Dél-Alföldön lévő üdülők tulajdonosainak közel fele*. A megyeszékhelyek lakói (Békéscsaba kivételével) elsősorban saját lakóhelyükön rendelkeznek üdülővel. Tehát a megyeszékhelyek nemcsak jelentős üdülőtulajdonos-kibocsátó helyek, hanem lakosságuk jelentős részének az állandó lakóhelyen biztosítottak üdülőtelket, lehetővé téve számukra a "második otthonok" kialakítását.

Az *üdülői térkapcsolatok* Csongrád és Békés megye "zárttságát" és a másik két megye "nyitottságát" mutatják. Az egyes üdülőtelepek elsősorban a határoló folyók mentén kapcsolódnak a szomszéd megyékben kialakult hasonló jellegű üdülési térségekhez.

Mivel az állam a szabadidő eltöltéséhez, a nyaraláshoz a feltételeket a magyar lakosság egészének nem tudta biztosítani (kevés volt a vállalati, szakszervezeti üdülőkben a hely), így a magánüdülők nagyon fontos szerepet játszottak az egyéni (és különösen a családi) üdülési igények kielégítésében. Ezáltal nagyobb lehetőségük lett a saját üdülővel nem rendelkezőknek, hogy szakszervezeti beutalóval néhány hetet üdüljenek. A piacgazdaságra való áttéréssel, a szakszervezeti üdültetés visszaszorulásával a magánüdülők szerepe várhatóan felértékelődik a rekreációs igények kielégítésében. Persze kérdéses, hogy a jelenlegi tulajdonosok hányad része tudja megtartani üdülőjét, illetve a lakosság mekkora része lesz képes kifizetni a pihenés, nyaralás megemelkedő költségeit.

IRODALOM

- ALBRECHT, W. (1980): Untersuchungen zur Naherholung in Siedlungszentren des Mecklenburgischen Binnenlandes. - *Geographie-Rekreation-Territorium*, 1. pp. 151-160.
- BAUKÓ T. (1987): Az Alföld üdülési-idegenforgalmi helyzetéről. - *Alföldi Tanulmányok*, pp. 307-325.
- BAUMHACKL, H. - ZOTTL, B. (1985): Freizeitwohnsitze der Wiener. - *Geographischer Jahresbericht aus Österreich*, pp. 25-69.
- BELUSZKY P. (1982): Egy alig ismert településszerkezeti elem - a kertség. - *Földrajzi Értesítő*, pp. 325-328.
- BENTHIEEN, B. (1981): Theorie und Praxis der Rekreationsgeographie: dargestellt in einem Modell. - *Wiss. Zeitschrift der EMAU-Greifswald*, pp. 43-48.
- BERÉNYI I.: (1983) A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata. - *Földrajzi Értesítő*, pp. 37-47.
- BÉRES CS. (1990): Falu a nagyvárosban (A kertes, családi házas övezetek urbanizációjának szociológiai kérdései - Debrecen példáján). - *Alföldi Társadalom*, pp. 139-151.
- CSATÁRI B. - CSORDÁS L. (1991): Tanya és rekreáció az Alföldön. - In.: Rakonczai J. (szerk.): *Az Alföld jelene és jövője*. Tisza-klub füzetek, I. pp. 31-34.
- CSORDÁS L. (1991): Die Entstehung von Privatferienhäusern und deren geographische Typen in der Ungarischen Tiefebene. - *Acta Geographica Debrecina 1989-90*, pp. 157-164.
- CSORDÁS L. (1991): A magánüdülők vizsgálata a Dél-Alföldön. - In.: Lengyel I. (szerk.): *A lakosági pénzügyek legfontosabb sajátosságai a Dél-Alföldön*. MTA RKK (Békéscsaba), pp. 205-243.
- HAIMAYER, P. (1979): Freizeitwohnsitze in Österreich. - *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Raumplanung*, 6. pp. 221-246.
- HANSELY, H.-J. (1986): Zweitwohnungen in der Länderregion Ost. - *Der Aufbau*, 2. pp. 114-117.
- JÄGER, H.U. (1980): Die Veränderungen der Erholungsbedingungen in der Stadt-Umland-Region Leipzig. - *Geographie-Rekreation-Territorium*, 4. pp. 75-78.
- MARTONNÉ ERDŐS K. (1988): Szociálgeográfiai vizsgálatok Miskolc rekreációs övezetében - *Terrületi Kutatások*, 8. pp. 41-60.
- MATOLCSY GY. (1991): A magyar tőkefelhalmozás. - *Valóság*, 1. pp. 1-13.
- PREOBRASHENSKIJ, V. S. - VEDENIN, J. A. (1980): Zu gegenwärtigem Stand und Perspektiven der Entwicklung der Rekreationsgeographie in der UdSSR. - *Geographie-Rekreation-Territorium*, 1. pp. 32-38.
- RÉTVÁRI L. (1988): *A természeti erőforrások összehangolt hasznosításának földrajzi értelmezése és értékelése*. - Akadémiai doktori értekezés tézisei, p. 23.
- RUPPERT, K. (1973): Der Zweitwohnsitz im Freizeitraum. - *Berichte zur Raumforschung und Raumplanung*, 4. pp. 3-8.

SECOND HOMES IN THE SOUTHERN REGION OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

László Csordás

Economic development between the middle 60s and the early 80s provided the funds and generated the demands necessary to second home development in Hungary. These vacation-homes had recreational functions and they were also investments since there was no other possibility to invest private savings. In the 70s the steps toward wealth of an "ordinary" Hungarian family were the following: freehold flat/home, car, second home.

Two parallel processes can be observed:

- Hobby garden areas emerged around the bigger settlements,
- Second home developments occurred in suitable places (eg. along rivers, thermal sources etc.).

The study is based on questionnaires, and analyzes of the types of private second homes according to their size, their owners occupation, age and education. The study comes to the conclusion that most of the second homes in this region developed along rivers, and they are rather small (30m²). Most of the owners live in towns in the county where their second homes can be found.

Translated by Cs. Keresztes Nagy

GONDOLATOK A MEGYE TERÜLET- FEJLESZTÉSI SZEREPEÉRŐL

Csefkó Ferenc*

A tanulmány annak vizsgálatára vállalkozik, hogy milyen - túlnyomórészt objektív - körülmények befolyásolják (befolyásolhatják) *a megyét érintő területfejlesztési, vagy pontosabban: a területi fejlődést befolyásoló, azt elősegítő tevékenységet*. A feltételes mód használata azért (is) indokolt, mivel a felvetett gondolatok elsősorban a jövőt illető olyan elképzelések kidolgozásához nyújthatnak támpontokat, melyek bekövetkezése túlnyomórészt nem a megyei önkormányzaton (annak szervein és vezetőin múlik), hanem azon (ha nem is kizárólagosan, amire a későbbiek során hozunk példákat), hogy *a hatalom központi letéteményesei* - avagy a központi hatalom letéteményesei - miként határoznak a címben megjelölt két "alapintézményről", *magáról a megyéről, s a területfejlesztési tevékenységről*.¹

A bevezető megjegyzések között szeretném föl hívni a figyelmet arra, miszerint ebben a témában fölmerülő alapvető kérdések sorsa szinte kizárólagosan a központi hatalmi súlypontokon múlik, legalábbis egészen addig, amíg az önkormányzatok valóban nem lesznek képesek "sajátos hatalmi ágként", a központi hatalom területi ellenpontjaiként megjelenni, érdekvédelmi tevékenységet folytatni, föllépni alkotmányos garanciákkal körülbástyázott jogaik megvalósításáért és azok védelmében.² Ennek fontosságát húzza alá az is, hogy a rendszerváltást követő két esztendő alatt az állam túlzó központosítási törekvéseinek lehettünk tanúi. Centrális alárendeltségű szervek garmadája épült ki, s az eredeti alkotmányos, illetve az önkormányzati törvényben rögzítettekhez képest jóval tágabb hatásköröket kapva virul, terjeszkedik a köztársasági megbízotti intézmény. Főként ez utóbbi érdemel jelentős figyelmet, már csak azért is, mert az elmúlt hónapokban kormányzati berkekben mintha fölerősödtek volna azok az irányzatok, melyek szerint a területfejlesztést is a KMB-khez kell telepíteni.³ (E gondolatok nem a megye-KMB mellett/ellen történő állásfoglalást jelentenek, csupán egy tendencia és szándék jelzését.)

A témakörrel kapcsolatos empirikus kutatásokat 1991-ben Jász-Nagykun-Szolnok megyében végeztem. A vizsgálatok ugyan egy megyében folytak, de a fő tendenciák, a tapasztalatok és következtetések valószínűleg érvényesek az Alföld többi megyéjére is, hiszen olyan problémákról van szó, amelyek felmerültek az ország más térségeiben is. Másrészt az időszerű kérdések gyakorlati és elméleti elemzése, a megyék helyzetével, illetve a területfejlesztés törvényi szabályozásával való foglalkozás túlmutat a napi aktualitásokon. Meggyőződésem, hogy jelenleg bármilyen megoldás csak részmegoldás lehet, s magában hordozza az ideiglenes-

* Dr. Csefkó Ferenc, az MTA Regionális Kutatások Központja ügyvezető igazgatója (Pécs)

séget, nemcsak az érvényes szabályozás önellentmondásai miatt, hanem mivel a társadalom és gazdaság átalakulásának folyamata, képlekenysége újra és újra felveti a központi és helyi hatalom megosztásának alapvető kérdéseit. Ezért mai gondjaink megoldására tett kísérletek eredményei, tapasztalatai, a "körbejárt" gondolatok és javaslatok melletti pro/kontra érvek a probléma megoldásának folyamatában a későbbiekben is felhasználhatók, s remélhetőleg építeni lehet jelenlegi vívódásaink "termékeire" is.

1. A TERÜLETI SZINT SZEREPÉRŐL

A dolgozat keretei csak azt teszik lehetővé, hogy a nemzetközi és történeti tapasztalatokkal röviden, egy-két gondolat erejéig foglalkozzak. Az első kiinduló tétel az, hogy *nincsenek mindenütt egységesen és mechanikusan alkalmazható, ún. "kaptafa" megoldások*. Az adott ország területi-államszervezeti rendjéhez képest korszakonként is eltérő szabályozásokat figyelhetünk meg, attól is függően, hogy egy-, két-, illetve háromszintű állami-önkormányzati rendszerről van-e szó. Talán általánosítható az is, hogy a jogi szabályozásban mindenütt (valamilyen formában) *megjelenik a tervezés, a területfejlesztés, s a területi szint is*, az ehhez szükséges különböző erősségű koordinációs hatáskörökkel.⁴

Az is adaptálható, hogy a két (központi és területi) szint *pontosan és világosan meghatározott és körülírt keretek között* jár el. Ugyanakkor rögzítik a párhuzamos, a megosztott feladatellátást, a kizárólagos hatásköröket, a közös munkavégzést, a szintek közötti szerződéses kapcsolatokat, a koordinációt és a kooperációt stb. Sok helyütt egyik oldalról az ellenőrzést, másik oldalról pedig a különböző szintű (helyi-regionális-nemzeti) tervezésben való részvételt, közreműködést, az elkülönített, diszkrecionális funkciókat hangsúlyozzák, de érintik a két szint közötti interakciókat, az igazgatási-politikai-képviselési, illetve állami (prefektus) rendszert stb., *két alapelvet* minden esetben tiszteletben tartva: *a nem hierarchikus viszonyokat a két szint között, illetve a települési önkormányzatok jogainak garanciális védelmét*.

Ami a hazai viszonyokat illeti, a *megye koronként lényegesen különböző szerepet* töltött be Magyarországon, s így a közigazgatás történetében is: volt olyan időszak, amikor az országos politika meghatározó tényezője, máskor pedig a központi akarat szolgái továbbvivője. Ami az elmúlt évtizedeket illeti, a megye nem volt jobb, rosszabb, másabb, mint maga az állam, annak paternalista, redistributív funkcióival együtt. Kár lenne azonban elfeledni azt, hogy már a harmadik tanács-törvénytől kezdődően, amely a jog nyelvén először rögzítette az "önkormányzati jelleget" (1971-ben), *fokozatosan változott a területi szint szerepe, funkciója* (s hatásköre is).

Mivé fejlődhetett volna ez a tendencia? A kérdés költői. Ami tény, hogy a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban - de főként a választási küzdel-

mekben - meglehetősen kemény sortűzekkel lövöldözték a megyét az akkori ellenzéki pártok: az MDF elsősorban a decentralizált szervezetre helyezte a hangsúlyt; az SZDSZ a pártállam védőbástyájának tekintette; a FIDESZ álláspontja ugyan markánsan nem volt körvonalazható, de ő viszont a megyei jogú városok irányába "kötelezte el magát". Hogy aztán mindezeket "tetézve", a helyhatósági választások eredményei, a párttalan (párton kívüli) vidéki, települési önkormányzatok, a politizálás színterei tekintetében (is) kettészakadt Magyarország, s az, hogy a megyék, a megyei közgyűlések "nem éppen pártelkötelezettek", vagy, hogy mind az apparátus, mind a vezetők körében nem kevesen voltak a régi rendszerben is (jórészt tanácsai) vezetők, *mennyiben hat ki a megyék központi politikai megítélésére*, kérdéses. Az azonban nem, hogy a megyék e változások egyik "nagy vesztese".

Kormányzati berkekben folyik *a területfejlesztési (terület- és településfejlesztési?) törvény* előkészítése. Az eddig megszületett koncepciók, tervezetek többsége egyrésztől részletesen elemzi, vázolja a területfejlesztési (regionális) politika összetevőit, foglalkozik az intézmény- és eszközrendszerrel stb., de *nyitva hagyja a területi szint sorsát*.

Az egyik variáció újabb dekoncentrált szervek létrehozásával számol. Ezzel nem tudok egyetérteni, s azzal sem, hogy KMB-s hivatalokhoz telepítődjenek a területfejlesztéshez kapcsolódó hatáskörök. Ugyanis nem csak arról lenne szó ez utóbbi esetben, hogy alapfunkciójához képest igencsak eltérő feladatokat látna el a KMB, de arról is, hogy mindkét esetben előbb-utóbb létrejönne egy másik "állami-megye", hatáskörökkel, eszközökkel, garanciákkal, infrastruktúrával, pénzzel stb. - s kérdés, *mi lehet a funkciója ebben az esetben az önkormányzati megyének? Hogyan alakulna a területi képviselői szint?* Az előző esetben létrejönne egy újabb - ki tudja hányadik - dekoncentrált szerv, hivatallal, apparátussal, bürokráciával stb., míg a másodiknál a KMB-k "híznának" még nagyobbra. (Tény, másfajta elképzelések is felszínre kerültek, de eme kettő az, amely a legerőteljesebb irányzatnak tűnik.)

Akár lesz területfejlesztési (településfejlesztési) törvény, akár nem, s bármilyen eszköz- és intézményrendszereket is építenek ki, "az élet" valószínűleg hosszabb-rövidebb időn belül kikényszerít valamilyen középszintet, már csak azért is, mert az esélyegyenlőtlenségek egyre jobban kiéleződnek, egyes térségek rohamosan leszakadnak, ezeket a területi különbségeket így-úgy, de valahogy mérsékelni, befolyásolni kell. Másrészt vannak olyan funkciók és mindig is lesznek, amelyek nem láthatók el a települések közigazgatási határain belül, hiszen hozadécai vagy éppen káros hatásai jóval túlmutatnak az egyes településeken, és ezek a közösségi és egyéb szolgáltatások pedig *igénylik a települések közötti térségi koordinációt, az állami szerepvállalást*.⁵

2. A MEGYEI ÖNKORMÁNYZATOK TERÜLETFEJLESZTÉSI FELADATAI

A megyei önkormányzat terület-, illetve településfejlesztési szerepének, jelenlegi feladatainak számbavétele során ha röviden is, de érinteni kell az *önkormányzati és a hatásköri törvény* vonatkozó alaprendelkezéseit. A megyei önkormányzatok az elmúlt egy esztendőben megpróbálták gazdagítani, tartalommal megtölteni ezeket a törvényi kereteket. Kérdés persze, hogy tükröződnek-e és hogyan tevékenységükben azon sajátosságok, a megyén belüli markánsan megmutatkozó érdekelkülönülések, amelyek pl. Jász-Nagykun-Szolnok megyé⁶ településszerkezet, településhálózati és sok egyéb - részben ezen alapuló - szempontból megkülönbözteti Csongrádtól, Békéstől avagy éppen Szabolcs-Szatmár-Bereg megyétől?

A megyében folytatott empirikus kutatások során a megkérdezett *települési képviselők, polgármesterek, jegyzők* túlnyomó része egyébként elismerte azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a megyei önkormányzat - erre szakosodott szerveinek munkatársai - végeztek a vállalkozások menedzselése, térségi programok kialakítása, bank létrehozása, gáz- és telefonhálózat fejlesztése, innovációs központok kialakítása, nemzetközi kapcsolatok ápolása stb. terén. De ezek még kezdeti lépések, mint ahogy a létrehozott szervezetek, irodák "hozadékai" is csak hosszabb távon lesznek majd érezhetőek számukra - vélték sokan.

Rátérve a törvényi szabályozásra, először is szembetűnő, hogy az *önkormányzati törvényben a "területfejlesztés" (az ehhez kapcsolódó jogosítványokkal) nem szerepel.* A belügyminiszter feladatainak meghatározásakor ugyanakkor azt írja a törvény, hogy ő (ti. a belügyminiszter) "összehangolja a megyei önkormányzatok működésével összefüggő fejlesztés, tervezés és gazdálkodás feladatait." Ebből tehát az következik, hogy ilyen funkciói vannak a megyének. A másik, némiképp "rejtett" jogosítványa (?), feladata a megyének az *érdekvédelem.* Ugyanakkor kifejezetten ebben a törvényben nem, hanem csupán az indoklásában találunk utalást a települési érdekképviselőre. A harmadik, talán eddig nem elegendő hangsúlyt kapott normaszöveg, amely szerint a helyi önkormányzás joga a választópolgárok közösségét illeti meg, tehát a törvényalkotó ilyen "közösségnek" tekintette magát a megyét is. Ha pedig ez így igaz, akkor kell, hogy legyenek "megyei ügyek", hogy megjelenjen a *megyei érdek* is.⁷

A szubszidiárius önkormányzatként megfogalmazott önkormányzati egységeknek az ismert ellátási-szolgáltatói, intézményfenntartói feladatai vannak, illetőleg minden olyan jog megilleti, ami a településeket, azonban az ő érdekeiket nem sértheti (tiltó szabály), továbbá el kell látni azon feladatokat is, amit a települések nem tudnak, vagy nem akarnak, valamint amit számára a törvény megállapít. A települési önkormányzatokkal *mellérendeltségi, partneri viszonyban* lévő megyei önkormányzatok csak közös érdekelttség alapján járhatnak el. Azonban előfordulhatnak jelentős érdeksérelmek, érdekellentétek is, amelyek megoldási módzatai ma még kidolgozatlanok.⁸ A folyamatos kapcsolattartást, az együttműködést nemcsak a megyei közgyűlés, de a kölcsönös képviselő is biztosíthatja. Igaz, ezzel

"kölcsonösen nem élnek" - ebben a megyében sem.

A jogi eszközöket tekintve - a törvény értelmében - *azonosak a megye jogai a településekével*: pl. rendeletet alkothat, népszavazást írhat ki. Álláspontom szerint azonban néhány esetben csak lényeges megszorító rendelkezések mellett élhet ezekkel a jogokkal a megye - pl. adót nem vethet ki, csak működése körében bocsáthat ki rendeleteket. Másrészt gyakorlati szempontok alapján is vitathatónak tartom a megyei népszavazás kiírásának lehetőségét.

Az önkormányzati törvény szerint *a megye szabadon vállalhat olyan közfeladatokat, amelyek gyakorlása nem sérti a megye által képviselt községek és városok érdekeit*. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a területfejlesztési hatáskörök nem "utaltattak" más szerv hatáskörébe, ebből következik, hogy *a megye elvileg - közfeladatnak minősítvén - eljárhat ezekben az ügyekben*. Nyilvánvaló azonban, hogy (mivel ott az a szűkítő rendelkezés, miszerint ne sértse a községek, városok érdekeit), csak velük koordinálva, egyeztetve léphet ebben az esetben is.

A hatásköri törvénynek az ipari és kereskedelmi igazgatást szabályozó része akként rendelkezik, hogy a fővárosi, megyei és megyei jogú városi önkormányzat közgyűlése *a területfejlesztési koncepció* alapján készítteti el a külön jogszabályban meghatározott energiaellátási tanulmányt saját területére. E paragrafus elemzése annak a következtetésnek a levonását engedi meg, hogy a megyének van területfejlesztési koncepciója, illetőleg *kell, hogy legyen*, hiszen az energiellátási terveket erre alapozva kell elkészíttetnie a megyének.⁹

A következő, ehhez hasonló tényleges, tehát *aktivitást igénylő feladatkör* az idegenforgalomnál jelenik meg, amikor is: a fővárosi, megyei önkormányzat *összehangolja* az idegenforgalom területi érdekeit az országos érdekekkel, *gondoskodik* az idegenforgalmi érdekek feltárásáról, bemutatásáról, propagálásáról, valamint *véleményt nyilvánít* a kiemelt üdülőkörzetek fejlesztési koncepciójáról, programjáról, *összehangolja* az idegenforgalom helyi fejlesztését és *elemzi* a terület idegenforgalmának alakulását.

E törvény egy külön címben foglalkozik a *környezetvédelmi és területfejlesztési igazgatással*. Ezen belül miközben a rendezési tervek elfogadása - különböző egyeztetési eljárások mellett - a települési önkormányzat hatáskörébe tartozik, addig a településfejlesztéssel és *településrendezéssel*, továbbá a környezet épített és természetes elemei *védelmének* - kivéve a műemlékvédelmi hatósági és egyéb külön jogszabályban meghatározott feladatokat - összehangolásával kapcsolatos feladatokat saját működési területén a települési önkormányzat, míg, ha azok a megye egész területére vagy legalább egy részére kiterjednek, akkor a megyei önkormányzat látja

Érdekességként említtem meg, hogy ugyan a törvény eme fejezetének a címében a "környezetvédelem és területfejlesztés" szerepel, addig az e körbe tartozó rendelkezések között a "területfejlesztés" kifejezés egyáltalán nem jelenik meg. Tartalmilag pedig az építésügy, s külön a rendezési tervek, kártalanítás, telekkialakítás, -használat, műemlékvédelem, a településfejlesztés (a már említett módon),

valamint a környezet- és természetvédelem önkormányzatokat, illetőleg más, centrális alárendeltségű szerveket érintő hatáskörök szerepelnek.

A jelenlegi törvényi szintű normák a megyei önkormányzatok számára tehát az előzőekben vázoltak szerinti lehetőségeket és kötelezettségeket írják elő. Ezek *módosulhatnak* a már említésre került terület- és településfejlesztési törvény előírásai szerint, és *bővíülhetnek* a települési önkormányzatok felhatalmazása alapján, s részletezendők a megyei önkormányzat szervezeti és működési szabályzatában, illetve más rendelkezéseiben. A valóságban vékony az a "jogi mezsgye" ahol "tevékenykedhet" a megye, szűk a felhatalmazások köre, vigyázni kell a települési érdekek elsődlegességére, arra, nehogy hatáskör-túllépés történjen stb. Vizsgálódásaim során kitűnt, hogy maguk a munkatársak is bizonytalanok nem egy esetben: nem is magukban, tudásukban, hanem inkább a "küldetés értelmében". Nem tudják, hogy "ki, mikor koppint a fejükre fölülről" (pl. KMB hivatal), vagy mikor vonja kétségbe munkájuk, intézkedéseik, elképzeléseik jogosságát bármelyik képviselő, valamelyik település, vagy "akárki".

3. A TÉRSÉGI ÉRDEKEK MEGJELENÉSE ÉS INTÉZMÉNYESÜLÉSE

Visszatekintve az önkormányzatok megalakulásáig terjedő időszakra, megállapítható, hogy a képviselőtestületek túlnyomó többsége - főleg kezdetben (az alföldi megyékben is) - *idegenkedett a társulásoktól, mindennemű szövetkezéstől, együttműködéstől*. Pedig az önkormányzati törvény széles körű lehetőségeket vázol föl, amelyek egy része a lakossági szükséglet-kielégítésre, az infrastruktúra-fejlesztésre, beruházásokra, vállalkozások koordinálására, körzeti ellátási szolgáltatások fejlesztésére stb. a település- és területfejlesztést érintően jöhetnek volna létre. Nyilvánvalóan ez a magatartás azon is alapul/t/, amit a társadalmi rendszer, a központosítás jelentett számtalan községnek, azok a konkrét negatív tapasztalatok, amelyek közreműködtek (az akkori Szolnok megyében is) már a 80-as évek közepén a közös tanácsok felbomlásához, szétválásához (lásd. Bermuda-háromszög, a Jászság egyes térségei).

A megyei önkormányzatok szempontjából, úgyis mint kezdeményező, összehangoló, úgyis mint "társult fél", különös jelentősége lehet a *társulásoknak*, elsősorban azoknak, amelyek tartalmukban is komplexek, a résztvevőket tekintve pedig a megye településeinek egészét vagy túlnyomó részét magukba foglalják. Pl. társulások a területi feladatok hatékonyabb, célszerűbb megoldására, a körzeti jellegű szolgáltatások szervezésére. E társulási forma kiteljesedése eredményezhet egy ellátási-szolgáltatási kvázi középszintet. A társulás feladatainak meghatározó része a település- és területfejlesztés terén jelentkezik. Ilyen pl. a területfejlesztési szolgáltatások, a rendezési tervek karbantartása, módosítása, egyeztetések végrehajtása, döntéselőkészítés, kisebb tervezési munkák elvégzése, építészeti értékek felmérése, javaslatok műemlékvédelmi kérdésekben, véleményezés és szaktanácsadás beruházási, építési programokról, pályázati, fejlesztési elképzelésekről stb.

Az általános jellegű munkák mellett *egy-egy ágazati feladatkör ellátására* is vállalkozhat a társulás. Így pl. a vízgazdálkodás, vízvédelem, csatorna- és vízmű, az ezeket érintő javaslatok, elemzések megtétele, szaktanácsadás, az üzemeltetőkkel kiéptendő együttműködések segítése; az útfelügyelettel, utak fenntartásával, az ezzel kapcsolatos karbantartásokkal összefüggő szakértői feladatok, az utak, hidak műszaki vizsgálata, környezetvédelem, építészeti-műszaki igazgatási ügyek, s a költségvetési-gazdálkodási feladatok segítése (beszámolók, költségtervek készítése, önkormányzati vagyon felmérése, modellszámítások stb.)

Másutt is, de talán éppen Jász-Nagykun-Szolnok megyében fogalmazódnak meg igen markánsan a *megyén belüli kistérségi érdekek*. Az ezeket összefogó szövetkezők ugyan egymáshoz képest is eltérő szervezettséggel, hatáskörrel és feladatkörrel jöttek létre, de működnek, s részben "kereszteznek", vagy legalábbis érintik a megye jelenlegi (és későbbi) feladatát.¹⁰

Példaként álljon itt a *Jászsági Önkormányzatok Érdekképviselői Szövetségének* alapszabályából egy-két - a megyéhez való kapcsolódás szempontjából fontos kitétel. Az első mindjárt az, hogy önmagát "érdekképviselői szövetségnek" deklarálja. Ezáltal az érdekképviselő szemszögéből kiszakadt egy rész a megyéből. S bár *a szövetség nem jogi személy*, egyes rendelkezései (pl. előkészítés, javaslat-tétel, kezdeményezés, érdekegyeztetés, véleményezés, összehangolás) hasonlítanak mindazon feladatokhoz, amelyek egyik része a területfejlesztés körébe tartozik, másik része pedig törvényi rendelkezések folytán hárul a megyére. Tény, a szövetség "önkorlátozza" magát, amikor rögzíti, hogy "a képviselt önkormányzatok helyett és nevükben megállapodásokat nem köthet, kötelezettséget nem vállalhat".

A szövetség *célkitűzései* között olyanok szerepelnek, amelyeket általában is meghatároznak maguk számára a települési érdekszövetségek pl. állásfoglalás a különböző feladat- és hatáskör megállapításánál, költségvetési elosztási kérdéseknél, közreműködés jogalkotási, jogszabályelőkészítési munkákban, a jászsági önkormányzatok közötti információs rendszer és véleménycseré kialakítása, valamint, s ezt szó szerint idézem: "a szövetség *érdekközvetítő és érdekvédő tevékenységet* folytat az érintett önkormányzatok képviseletében *regionális és országos szinten*".

A fentiekén túlmenően van azonban egy olyan átfogó feladatkör, amely még közvetlenebbül kapcsolódik a megye jelenlegi - illetőleg elvileg elképzelhető - feladataihoz, ez az érintett terület (Jászság) *alapellátási, szolgáltatási, fejlesztési célkitűzéseinek*, s a nem önkormányzati szervek együttműködésének *összehangolása, a területfejlesztési tevékenység koordinálása*. Ezeken belül: összehangolja az egészségügyi ellátás, kórház, rendelőintézet működési és fenntartási feladatait, a telefonhálózat fejlesztésének lehetőségeit, a közlekedés javítását, a foglalkoztatási gondok enyhítését, a gáz- és ivóvízhálózat fejlesztési és a környezetvédelmi feladatokat, az idegenforgalom koordinálását és szervezését.

Nem folytatom a példák sorát, csupán azért foglalkoztam e kistérségi szövetséggel viszonylag hosszasan, mivel vállalt feladatai közül nem egy megtalálható a megyeiek között is, ami megköveteli a megyei önkormányzat és a szövetség közöt-

ti részletes egyeztetéseket. A másik megjegyzésem, hogy amennyiben az egész megye ilyen jól körülhatárolható kistérségi szervezetekbe is tömörült érdekszövetségek szerint szerveződik, úgy ennek kihatással kell/ene lenni a megyei közgyűlés hivatalának működtetésére, a megyei közgyűlés választására, a képviselőre, annak szervezetére stb. is.

Másik megjegyzésem a települések érdekeinek megjelenítéséhez kapcsolódik. Ismereteim szerint ebben a megyében indult el (nagy viharokat kiváltva) egy olyan kezdeményezés, amely a megyei közgyűlés összetételének, egész választási rendjének újragondolását veti föl. Nem kevés számú - *a közgyűlésben képvisellel nem rendelkező* - önkormányzat ugyanis kinyilvánította, hogy *érdekképviselői szövetséget* alapítanak. Szövetségük célja a testület működésének figyelemmel kísérése abból a szempontból, hogy a megyei közgyűlés valamennyi település érdekeit képviseli-e, vagy csak a konkrét képvisellel rendelkezőkét? A szövetség létrehozását azért látták szükségesnek, mert "az általuk képviselt településen élő mintegy 100 ezer Jász-Nagykun-Szolnok megyei polgár érdeke a megyei közgyűlésben nem érvényesül". Az "árnyékközgyűlés" tudomásunk szerint él, működik, ülésezik.¹¹

4. A MEGYE ÉS A MEGYEI VÁROS KAPCSOLATA

A területi érdekek megjelenítésének, s így módon a megyei szerep meghatározásának igen lényeges - mondhatnám: meghatározó területe a *megye és a megyei jogú város* közötti kapcsolatok alakulása. Ismert az ugyanis, hogy az önkormányzati törvény kivette a megye testéből az annak székhelyét jelentő megyeközpontot, pontosabban minden olyan várost, amelynek lakossága eléri az 50.000-es lélekszámot. A megyeközpont megyei jogának - a város önállóságán túl - igazából az lenne a célja, hogy gazdaságosabban, hatékonyabban működtessen intézményeket, valósítson meg területi funkciókat, azaz kiváltsa bizonyos vonatkozásban a megyét, s ne a megyei funkciót kettőzze meg egy olyan megszorítással, amit a törvény ad, miszerint a megyei jogú város képviselőtestülete a város területére vonatkoztatva kap "megyei jogot".

Kutatási tapasztalataim azt igazolják, hogy a nagyvárosok és a megye közötti kapcsolatra inkább jellemző az *egymás mellett, egymásról alig-alig tudva*, az egymás ténykedését éppen hogy figyelembe vevő tevékenység, s igen-igen döcögve halad a megfelelő munkamegosztás, munkakapcsolat kialakítása. A közeljövő egyik fontos feladata lehet (ott, ahol ez nem történt meg), a tervszerű, korrekt feladatmegosztáson alapuló kapcsolatrendszer kidolgozása, beleértve ebbe természetesen az intézmények, szolgáltatások kérdéseit, és a tervezési, valamint ezzel összefüggő koordinációs, szakmai feladatokat is.¹²

5. A MEGYEI ÖNKORMÁNYZAT KAPCSOLATRENDSZERE

A megyére vonatkozó, témánkhöz kapcsolódó legfontosabb tevékenységi körök az alábbiakban vázolhatók röviden. (Itt most nem foglalkozom az önkormányzati törvényben rögzített intézményfenntartó, szolgáltatási stb. feladatokkal.) Elsőként jelzem (bár nem egyértelműek) *a központi szervekkel való kapcsolatokat, s ezen belül a települési érdekek közvetítését, képviselétét* stb. Erre ugyanis az önkormányzati törvény értelmében általános jelleggel az országos szövetségek kaptak felhatalmazást, s így a megye csak a megyei önkormányzatok szövetségén át, tehát közvetetten léphet föl (figyelemmel persze itt is a tanulmányunkban jelzett táji, térségi érdekszövetségek munkájára). Annak azonban nincs akadálya, hogy petíciós, felterjesztési, közös fellépéseken alapuló jogával éljen a megye az önkormányzatokat közvetlenül, konkrétan érintő ügyekben, ezek között pl. az egész megyét vagy annak egy részét érintő gazdasági, társadalmi problémák, térségfejlesztési programok tekintetében.

Másik lényeges kérdés *a települési önkormányzatokkal való kapcsolatok, az információ-áramoltatásban való közreműködés, szakmai segítségnyújtás, esetenkénti közreműködés egy-egy olyan konkrét területfejlesztési, települési probléma (pl. környezetvédelem, vízgazdálkodás) megoldásában, amely túlmutat az adott önkormányzat közigazgatási határain.*

A társulásokkal, szövetségekkel fennálló kapcsolatok fontosságáról már szoltam. Itt csak annyival egészítem ki a korábbiakat, hogy ezek várhatóan akkor lesznek eredményesek, ha konkrét fejlesztések, szolgáltatások terén realizálódnak. Itt a megye esetlegesen bizonyos "közvetítői szerepet" is betölthetne a különböző gazdasági-szolgáltató szervek és a települési önkormányzatok között, amennyiben az előbbiek nagyobb térségre fejtenek ki tevékenységet, s ilyen feladatok elvégzésére az önkormányzatok megbízzák.

A megyében lévő, működő *civil szerveződések, egyesületek* vonatkozásában a kapcsolatok elsősorban a folyamatos információáramoltatást, egymás tevékenységének megismerését, esetleges konfliktusok megoldását, a lakossági kapcsolatok erősítését, adott ügyekben közös fellépést, s - bár ez manapság kétséges (!) - az országos politika formálásában való részvételt jelenthetnek.

Itt említünk meg két igen sajátos, a jog nyelvére nehezen átültethető kapcsolati rendszert. Az egyik a pártok, pontosabban szólva *a pártok megyei szervezeteivel, a másik a megye országgyűlési képviselőivel* kialakítandó viszonyok. Ha van (vagy megfogalmazható) megyei érdek, úgy ennek meg kell/ene jelennie a megyei politikában is (ha van ilyen).¹³ A kérdés azonban sokkal bonyolultabb, mintsem hogy ilyen egyszerűen kialakítható és működtethető lenne ez a kapcsolati rendszer (többpárti parlament, egyéni és listás képviselők, kormánypártok és ellenzékiek fönt és lent meglévő különbségei stb.). Arra azonban lehetne kísérletet tenni, hogy bizonyos rendszerességgel "leüljenek egy asztalhoz". Az persze más kérdés, hogy a megye hívó szavára megteszik-e?

El nem hanyagolható a *nemzetközi kapcsolatok főlvállalása*, "terítése", a megye "gazdasági állapotának" feltérképezése, a gazdasági (s a potenciális vállalkozói kör) információkkal történő ellátása, s ebben (e körben) a különböző *regionális és megyei szerveződésszerű kamarák, szövetségek* egymással és egyéb szervezetekkel történő kapcsolatainak kiépítése.

Hogy a röviden áttekintett tevékenységi körök milyen konkrét területeken, s milyen egészen konkrét cselekedetekben realizálódhatnak, nyilvánvalóan csak a helyi (települési), térségi sajátosságoktól, az adott járszági, kunsági, tiszazugi stb. természeti, földrajzi környezettől, gazdasági, pénzügyi lehetőségektől stb. függnék. S a szándéktól, továbbá hogy van-e erkölcsi tőke, vállalkozói kedv, erő, akarat ahhoz, hogy mindezek (vagy legalább egy részük) megvalósuljanak.

6. JAVASLATOK A MEGYE KOORDINÁCIÓS SZEREPÉRE

Az előző részekben adott fejtegetések alapján (de tőlük függetlenül, avagy kiegészítve, bővítve), a megyei közgyűlésnek érdemes lenne alaposan áttekinteni a hosszabb-rövidebb időszak alatt megvalósítandó-megvalósítható feladatait, s megvizsgálni, *milyen eszközök, milyen szervezeti, módszertani megoldások* révén válhat a megye a területi fejlődést előmozdító egyik meghatározó tényezővé. Az alábbiakban ehhez kívánok néhány olyan további szempontot megfogalmazni (összegezve egyben a tanulmányban frottakat), amelyeket az elképzelések kidolgozásánál figyelembe lehet venni.

Bár tudjuk, hogy nem is oly régen került elfogadásra a megyei közgyűlések *szervezeti és működési szabályzata*, mégis azt javaslom: érdemes lenne áttekinteni, megvizsgálni, hogy az elmúlt egy esztendő tapasztalatai mit jelentenek e vonatkozásban, kell-e esetleg módosítani, bővíteni, változtatni, súlypontokat áthelyezni stb. Nyilvánvalóan ez érintené a hivatal szervezeti-működési rendjét, az általa ellátott/ellátandó funkciókat is. Célszerű lenne meghatározni bizonyos prioritásokat, egyben különböző feltételek melletti *cselekvési alternatívát főlvázolni*, s talán a mostanihoz képest markánsabban megfogalmazni azon (esetleg szabadon vállalt) feladatokat, amelyeket a megyei közgyűlés a maga számára kötelezőnek minősít.

Általánosan megkövetelhető elvként fogalmazható meg, hogy olyan hatékony szervezeti megoldások kerüljenek kidolgozásra, amelyek segítik a megyei közgyűlés kompetenciájában az *érdekegyeztetést, érekvédelmet, olyan érdekegyeztetési mechanizmusok működtetését*, amelyek - a megfelelő nyilvánosság biztosítása mellett - lehetővé teszik a különböző érdekek megjelenítését, és így a konszenzusok megteremtését. (Érdemes lenne pl. megfontolni, hogy miként lehetne nem csak tanácskozási, de érdemi beleszólási jogot is biztosítani *a képvisellel nem rendelkező településeknek*.)

A képviseleti rendszer egészének átstrukturálását is érintheti, ha a megyei közgyűlés - részben megtartva ugyan jelenlegi képviseleti jellegét (amire kötelezi

az önkormányzati törvény is), de - olyan szervezeti kereteket alakít ki, ahol a megye jól elkülönült-elkülöníthető *térségi szerveződései* kapnának helyet. Ez működhetne kvázi második kamaraként, vagy speciális bizottságként - nyilvánvalóan megadva számukra a megfelelő érdekkifejezési jogokat is. Az sem kizárt, hogy a megyei közgyűlés egy, a régi végrehajtó bizottságra emlékeztető *általános hatáskörű bizottságot* hozzon létre, amelyben helyet kapnának pl. a jelenlegi bizottsági vezetők és a térségsszövetségek képviselői.¹⁴ Ha ez a *második kamara* létrejönne (akár "laza", de rendszeresen tanácskozó, tanácsadó, javaslattevő fórumként) úgy ebben képvisellel rendelkezhetnének a megyében lévő (korábban említett) különböző civil szervezetek, érdekképviselői szervek, kamarák is. Persze ha ilyen nem is alakul, az ezekkel való kapcsolatrendszer kialakítása akkor is indokolt (pl. konzultatív tanács, egyesületek megyei fóruma, vállalkozói képviselőtestület, kamarák, szakmai szerveződések, érdekvédelmi szervezetek fórumai).

A *megyei jogú várossal való kapcsolatok* legfontosabb területei a megye oldaláról - különös tekintettel a képviselőtestületre, s az előbbieken vázolt fórumokra - úgyszintén az SZMSZ-be (esetleg annak mellékletébe) kíváncsok.¹⁵ A különböző állami szervekkel, elsősorban a *KMB-ekkel és a dekoncentrált szervekkel* való kapcsolatok alakításakor a megyének kezdeményeznie kellene együttműködési megállapodások kötését, nyilvánvalóan olyan konkrét területen, ahol kapcsolódási pontok találhatók. (Pl. munkaerőközvetítés, foglalkoztatáspolitikai, munkanélküliség, de a környezetvédelem, az iskolaügy stb. terén is.)

A megye számára csak az egyik eszköz lehet maga a *rendeletalkotás*. Emellett ajánlásokkal, állásfoglalásokkal, a tapasztalatok írásos közreadásával, "minta-szabályokkal", esetgyűjteményekkel, főlhívásokkal, nyilatkozatokkal, jogszabálymagyarázatokkal, módszertani útmutatókkal, konfliktus-kezelési javaslatokkal stb. fejthet ki a települések számára is hasznosítható tevékenységet.

A területfejlesztési tevékenység egyik legfontosabb részét képezik a *vállalkozói, menedzselési feladatok*. Ez nem csupán koordinációs tevékenységet jelent, de azt is, hogy maga az önkormányzat is piacra lép, tulajdonával, javaival vállalkozik, üzleti tevékenységet folytat - végső soron azonban *nem saját maga, hanem a megye települései, térségei fejlődése érdekében*. Az ezzel kapcsolatos alapkérdések úgyszintén újragondolandók.¹⁶ Ha és amennyiben az önkormányzatok ezt igénylik, s ehhez csatlakoznak a megyében lévő más állami, gazdálkodó, vállalkozó szervek is, úgy egy átfogó, *komplex információs rendszer kiépítése és működtetése*, valamint a területi fejlődést előmozdító mélyebb *elemzések, tudományos kutatások koordinálása*, gondozása is helyet kaphat a megyei feladatok között. (Igaz, ez némi "összeütközést" jelent a TÁKISZ-okkal.)

Alulról építkező, az adott települések és térségek sajátosságaira, elképzeléseire támaszkodó *területfejlesztési koncepció* készítésére van szükség. E "szakszereplős" folyamatban olyan *érdekegyeztetésen alapuló mechanizmusok* kiépítése indokolt, ahol valamennyi érdekcsoport megtalálja helyét, lehetősége van álláspontja kifejtésére, annak a döntésekben való tükröztetésére. Ebbe a folyamatba be kell vonni

az egész vállalkozói szférát, befektetési társaságokat, alapítványokat, szellemi műhelyeket, egyszóval minden olyan szervezetet, amely érdekelt lehet a területi fejlődésben. Ez a tevékenység (mellérendeltségen alapuló) koordinációt igényel, amely ugyan az érdeazonosságra épít, de alkalmas az érdekkonfliktusok föltárására és föloldására is. Ugyanis *érdekkonfliktusok sokasága keletkezhet* egy ilyen eljárás során pl. a megye egésze és valamely térség, térségek, települések, a lakosság meghatározott csoportja és az előzőek, érdekszervezetek, illetőleg a felsoroltak, ágazatok és térségek stb. között - nem beszélve a politikai jellegű érdekkonfliktusokról.

A megye területi fejlődését szolgáló tevékenységek végül is a települési önkormányzatok, vagy inkább *a helyi társadalmak felhatalmazásán* kell, hogy alapuljanak. A célok és cselekvési programok úgy legyenek konkrétak, hogy egyben mutassanak rá a stratégiai irányokra, a (helyi) társadalom képes legyen a befogadásukra és igenlésükre, segítsék elő a társadalmi-politikai konszenzus megteremtését. S ha ebben a zaklatott, lassan "mindenki háborúja mindenki ellen" világban e téren a megyének csak egy kicsit sikerül valamit tennie, akkor ez a munka nem volt hiábavaló.

7. UTÓIRAT

A tanulmány végső változatának készítésekor került a kezembe az a kormányrendelet-tervezet, amely a köztársasági megbízottak egyes feladatait kívánja szabályozni - olvasatomban oly mértékben bővíteni -, amely lehet, hogy véglegesen eldönti a területi szint, a megye jövőjét, s mindazon kérdések túlnyomó részét is, amelyeket az előzőekben vázoltam.¹⁷ Kommentár nélkül engedtessek meg a következőket citálni a tervezetből:

- "A köztársasági megbízott a régió illetékességi területén közreműködik a belügyminiszter településfejlesztéssel kapcsolatos térségi koordinációs feladatainak ellátásában. Ennek során az érintett ágazati szervek, önkormányzatok, önkormányzati érdekképviselői szervek, más gazdálkodó szervezetek részvételével szakmai egyeztetést szervezhet az önkormányzatokat érintő ágazatfejlesztési programok előkészítése, megvalósítása érdekében."

- "A köztársasági megbízott a helyi önkormányzat kérésére: szakmai segítséget nyújt a társulások, közös intézmények létrehozásához; egyeztető tárgyalást hívhat össze a vitás kérdések rendezése érdekében; módszertani segítséget adhat."

- "A köztársasági megbízott közreműködik a külön jogszabályok által, a belügyminiszterhez telepített regionális és területi alapok kezelésében."

A fentiek abban az álláspontomban erősítenek meg, hogy a kormány folytatja centralizációs törekvéseit. Egyben teljesen elbizonytalanodtam, hogy mi lesz a megyék sorsa, vagy inkább fogalmazzunk így: mi lesz a területi (önkormányzati?) középszinttel? Úgy tűnik, hogy a kérdést nem úgy kell föltenni, ahogyan azt 1991.

végén egy Harkányban rendezett konferencián megfogalmazták, miszerint Európába megy-e a megye, hanem úgy, hogy *Magyarországon marad-e a megye?*

JEGYZETEK

1. S hogy a Parlamentet (annak koalíciós pártjait) avagy a Kormányt milyen mértékben lehet befolyásolni döntéseik meghozatalában, igencsak kérdéses. Az 1990-es választások után ugyanis a hatpárti országgyűlés, s a gyakorlatilag (a "konstruktív bizalmatlansági indítvány" jóvoltából) elmozdíthatatlan kormány olyan döntési mechanizmust valósított meg, ahol és amelybe a társadalom más jelentős érdekképviselői, érdekcsoportosulásai vajmi kevés beleszólási lehetőséget kaptak.
2. Ehhez persze maguknak a dezintegrált, szétesett, magukba fordult, "egymás ellen is acsarkodó" önkormányzatoknak kellene összefogni.
3. Ugyan ki tudja befolyásolni és milyen irányba a jogalkotást olyan történelmi helyzetben, amikor a jog mintha (és megint) túlságosan is szolgálóleány szerepet töltene be a politika kvázi-uralmának alárendelve ...
4. Tény, hogy a második szint igen sok helyütt specializált szereppel bír, s ehhez képest állapítanak meg számára hatásköröket.
5. Bár lehet, hogy ma ez a gondolat eretneknek hat, azt is el tudom képzelni, miszerint sor kerülhetne egy kísérletre, egy modell "ideiglenes" bevezetésére, míg másutt egy másfajta szisztémán alapulóra, amelyek tapasztalatai megfelelő támpontokat adhatnának a törvényhozónak történelmi léptékű döntései meghozatalakor.
6. A megye nevének nem is olyan régen történt megváltoztatása egyébként önmagában is kifejezi a kistérségi érdekkülönbségeket.
7. Az persze más kérdés, hogy a megyei közgyűlés létrehozása viszont nem a választópolgárok közösségét illeti - de erről majd később.
8. Két ilyen konkrét Jász-Nagykun-Szolnok megyei esetet említek: az egyik a vízművállalat ügye, a másik az üdülők tulajdonlási kérdései.
9. Viszont tudjuk azt is, hogy ilyen koncepciók léteztek ugyan az elmúlt évtizedekben, de ma nincsenek, s ahhoz, hogy ilyen készüljön, felhatalmazást és eszközöket kellene, hogy kapjon a megye, pl. nemcsak a települési önkormányzatok, de más szervek irányába is történő koordinációra.
10. Hozzáteszük, hogy amikor vizsgálataink során a térségi és megyei identitásra kérdeztünk rá, a megkérdezettek többsége a táji, kistérségi kötődést helyezte előtérbe.
11. A megoldás azonban valószínűleg nem ez, hanem egyrészt az önkormányzati törvény rendelkezéseinek olyan módosítása (átmenetileg a megyei önkormányzat SZMSZ-ének), ami alkalmas a probléma megoldására.
12. Ismereteim szerint az előzőhöz hasonló "intenzitású" kapcsolat-nélküliség jellemzi a köztársasági megbízott, illetve annak hivatala közötti viszonyt is.
13. A "település ügyének" megfelelően a "megye ügyét".
14. Természetesen alaposan megfontolandó a megyei közgyűléshez és a más bizottságokhoz való kapcsolatok szabályozása ebben az esetben.
15. Bár az együttműködés, feladatmegosztás és -elhatárolás egy, a Bács-Kiskun Megyei Közgyűlés és Kecskemét város közötti megállapodáshoz hasonló, de annál talán valamivel konkrétabb megállapodás keretében is rögzíthető lenne.
16. Pl. a tulajdonnal való rendelkezés, befektetők felkutatása, társaságok alapítása az infrastruktúra fejlesztése érdekében, önkormányzati vállalkozások indítása, vállalkozások segítése, preferenciák nyújtása, banktevékenység ösztönzése, általában pedig a megyei önkormányzat gazdasági alapjainak bővítése.
17. Kormányrendelet tervezet a köztársasági megbízottak egyes feladatainak és munkakörének módosulásáról. 1991. december.
18. A tanulmány szerzője e helyütt jelzi, hogy az Alföldön végzett kutatások felhasználásával készült a területi szint, a területi fejlődés, s a megye területfejlesztésben betöltött - vállalható szerepéről egy átfogó, a legáltalánosabb összefüggéseket tartalmazó elméleti munka, amely a Társadalomkutatás c. folyóiratban 1992-ben jelenik meg.

THOUGHTS ABOUT THE ROLE OF THE COUNTIES IN SPATIAL DEVELOPMENT

Ferenc Csefkó

The study investigates the conditions influencing the counties' activity in regional development. Until 1990 the county councils financed, directed and controlled the local councils. The new Act on Self-Governments reduced the counties' role radically. Now the county self-governments have equal rights with the local self-governments. Apart from some institutions of regional importance (eg. hospital, library) counties only coordinate and organize on behalf of the local self-governments. They cannot distribute financial resources any longer. One of the most important roles at the county level is to coordinate projects beyond the scope of local jurisdictions or concerning more settlements (eg. environment protection, domestic water supply, sewage treatment etc).

A new national Act affecting Settlements and Regional Development is being discussed. The proposals are not free of party politics. The government is seeking the establishment of regional governmental organs which would dispose of distributable resources. According to its proposals the county as the regional representative of the local self-governments would have nothing to do with regional development. This means that there would be no chance to enforce local interests and the resources of regional development would be centralized again. Although the county would have capabilities to develop and implement a regional development plan relying on consensus.

Translated by Cs. Keresztes Nagy

A HELYI KORMÁNYZATOK GAZDÁLKODÁSÁNAK NÉHÁNY REGIONÁLIS SZEMPONTJA

Lengyel Imre*

1. BEVEZETÉS

1990 igen fontos fordulópontot jelent a települések életében, mivel a tavaszi parlamenti választások utáni legitim központi hatalom mellett/szemben ősszel a helyi hatalom fő letéteményesei, az önkormányzatok is létrejöttek. A helyi választásokat megelőzte augusztusban az új önkormányzati törvény elfogadása, amely egyrészt megteremtette az önkormányzatok működésének keretfeltételeit, másrészt megszüntette a tanácsrendszert. A közigazgatás és az önkormányzás új alapelvei döntő módon a tervgazdaság tagadásán és a decentralizáció szükségességén alapulnak. A tervgazdaságok egyik legfőbb jellemzője a centralizált tervezés és irányítás volt, a központi kormányzat a GDP nagy részét újraosztotta saját érdekei és elképzelései szerint, az anyagi javaknak ez a redisztribúciója biztosította többek között a központi szervezetek és intézmények hatalmát és befolyását. Magyarországon még a 80-as évek végén is az állami költségvetés részesedése a GDP-ből igen magas, 63-65 %-os volt. A területi (megyei, városi és községi) kormányzatok a GDP 12-13 %-ával rendelkeztek, amelynek mintegy a fele származott közvetlenül az állami költségvetéstől.

Természetesen a nagyméretű és centralizált állami költségvetés létéből még nem következik az, hogy szükség van egy erőteljes decentralizációs folyamatra.¹ Viszont Magyarországon a 60-as és a 70-es évek reformtörekvéseinek kudarca - illetve több fejlődő ország példája (Bennett 1989) - azt mutatja, ha a központi intézmények és szervezetek hatalma és befolyása megmarad, akkor képesek leállítani, vagy legalábbis lelassítani az érdekeiket alapvetően sértő piaci folyamatokat. Úgy vélem, hogy hazánkban nem elég a politikai és gazdasági elit cseréje, hanem *szükség van a politikai döntési folyamatok, a gazdaság és a közigazgatás decentralizációjára* is. Ez elengedhetetlen ahhoz, hogy az emberek felismerjék mind az érdekeiket, mind a felelősségüket, megszűnjön az államtól való erős függés és előbb-utóbb demokratikus társadalom jöjjön létre. A decentralizáció ebben az értelemben egy olyan (permanens) folyamatot jelent, amikor a döntések és a végrehajtásukhoz szükséges anyagi források a kompetens szintre kerülnek (és ez a szint több esetben nem a települési önkormányzat).

Dolgozatomban a közigazgatás decentralizációjának kulcskérdésével, *a helyi*

* Dr. Lengyel Imre, az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete Békéscsabai Osztályának tudományos munkatársa (Békéscsaba)

*kormányzatok gazdálkodásának szabályozásával és pénzügyi kondícióival foglalkozók.*² Nem a változások elméleti magyarázatára teszek kísérletet, hanem tények és adatok segítségével a gyakorlati működés sajátosságait, a valóságot próbálom bemutatni. A meghatározó jellegzetességek mellett kitérek a tanácsok/önkormányzatok költségvetésében megfigyelhető regionális és település-típusonkénti jellegzetességekre és folyamatokra is, mégpedig *az Alföld és településeinek szempontjából.*³ A települések intézményei és infrastruktúrájának főbb elemei hosszabb időszak alatt épültek ki, átalakításuk éveket és nagy anyagi forrásokat igényel, ezért a múltban gyökerező egyenlőtlenségek és feszültségek sokáig fennmaradnak. Ahhoz, hogy a jelenlegi helyzetet reálisan meg tudjuk ítélni és a regionális különbségek valós tartalmát megérthessük, szükség van a közelmúlt történéseinek alapos ismeretére, az egyenlőtlenségek kiváltó okainak elemzésére, a területi folyamatok felvázolására is.

A helyi kormányzatok gazdálkodását az 1970-től 1991-ig terjedő időszakban vizsgáljuk Magyarországon. Ez az időszak a helyi kormányzatok pénzügyi szabályozását tekintve *három eltérő sajátosságokkal* jellemezhető (elsősorban az előző időszak kritikájára épülő) szakaszra osztható:

- az 1970 és 1985 közöttire, amikor a központi irányítás őrzi ugyan a pozícióit, de nem lép fel a helyi kormányzatok önálló kezdeményezései ellen, ha azok betartják a "játékszabályokat",
- az 1986 és 1989 közöttire, amikor a központ elbizonytalanodik, hatalma meggyengül, a helyi tanácsok nyíltan fellépnek érdekeik védelmében, a redisztribúció során normatív elemek is megjelennek,
- az 1990-től kezdődőre, amikor elkezdődik az átmenet a tanácsrendszerből az új típusú öngazgatás felé.

A tanulmányban megvizsgáljuk, hogy az Alföld (pontosabban helyi kormányzatainak) anyagi helyzete a többi régióhoz viszonyítva miként minősíthető az egyes időszakokban, a bekövetkezett változások előnyöseknek, avagy inkább hátrányosaknak tűnnek? A válságok mindig területi átrendeződéssel járnak együtt, vannak kiemelkedő és vannak leszakadó térségek, az Alföldre melyik tendencia és mennyiben jellemző? A fenti kérdések boncolgatása mellett a két évtized alatt bekövetkezett változásoknak és a jelenlegi helyzetnek az ismertetésével be szeretném mutatni a tervgazdaságból a piaczgazdaságba történő átmenetet a helyi kormányzatok esetében. Ez az átmenet véleményem szerint egy hosszú és rendkívül összetett folyamat, amiben az önkormányzatok létrehozása csak egy újabb (igaz, hogy kiemelkedő fontosságú) lépés. Természetesen rövid áttekintésemben ennek a bonyolult témakörnek csak a legfontosabb tényezői bemutatására vállalkozhatok.

2. A REDISZTRIBÚCIÓ SAJÁTOSÁGAI A HELYI TANÁCSOKNÁL 1970 ÉS 1985 KÖZÖTT

Ebben az időszakban Magyarországon a közigazgatásra a centralizáltság és a települések közötti merev hierarchia volt a jellemző. A redisztribúciót tekintve a helyi kormányzatok két szintjét különíthetjük el: a megyei tanácsokat és a helyi tanácsokat (amelyekhez több település is tartozhat). A megyei tanács irányította, felügyelte és ellenőrizte az adott megyében levő helyi tanácsokat. Megjegyzem, hogy az 1971-ben elfogadott OTK (Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió) a településeket egy 11 szintű hierarchiában helyezte el funkcióik és szerepük, "modernizációs fontosságuk" szerint. A település által a hierarchiában elfoglalt előkelő hely nagyobb esélyt adott a helyi tanácsnak a *terv- és szabályozó-alkukban* a központi és megyei támogatások megszerzésére.

A megyei és a helyi tanácsok által felhasználható pénzüsszegeket ötéves tervekben rögzítették (IV: 1971-75; V: 1976-80; VI: 1981-85 között). A megyei tanácsok tervdokumentációi mindegyik helyi tanács tervezett költségvetésének, bevételének és kiadásának főbb tételeit előírták (pl. mennyit költhet oktatásra, orvosi szolgáltatásra stb.). A megyei tanácsnak is volt külön terve a neki közvetlenül alárendelt intézmények (pl. megyei kórház, színház, középiskolák stb.) költségvetéséről. A helyi tanácsok közül csak a városok készítették részletes terveket. Amíg 1970 előtt központból jövő direkt utasítások is előfordultak, addig 1970 után már csak elvétele (és bizottsági döntésekké varázsolva), mivel az ötéves tervdokumentáció volt az a "törvény", amely a központi szervezetek és a különböző tanácsok mozgásterét, anyagi lehetőségeit előírta.

A tanácsok költségvetésének megtervezése a népgazdasági tervezés egyik részterülete volt, *ezen időszak tanácsi redisztribúciójának főbb jellemzői* a következők (Vági 1982, Bogár 1986, Gulácsi 1985, Gulácsi és Juhász 1986):⁴

1. A megyei és a helyi tanácsoknak szánt pénzüsszeg nagysága a tervezett (megálmodott) GDP ágazatok és országos szervezetek közötti újrafelosztása során konkretizálódott (a "tanácsi lobby" általában a "maradékot" kapta, mivel háttérbe szorult az ipari, mezőgazdasági stb. lobbykkal szemben). Ez azt jelentette, hogy a további tervezés során a központi szervezetek ezt a kiadásokra szánt pénzüsszeget osztották el különböző elvek és szempontok (főleg naturális mutatók) szerint a megyei tanácsok között. Előbb arról folyt az alkudozás, hogy egy megye "mennyit költhet" (azaz mit fejleszthet) és csak később tervezték meg, hogy "miből költhet": a tervezett kiadásokhoz rendelték a forrásokat.

2. A tervezés másfél-két évig tartott, egyeztetések, alkuk sorozata zajlott le az egyes minisztériumok és a tervezésért felelős Országos Tervhivatal és Pénzügyminisztérium között (időnként az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium is az első vonalba került), valamint a központi szervezetek és a megyék között. A tervezés során kiindulópontnak kellett tekinteni a politikai vezetés néhány "(fő csapás-)irányelvét" (pl. hány lakás épüljön az adott ötéves tervidőszakban). A megyei tanácsok alárendelt helyzetben voltak a központi tervező szervezetekkel szemben,

szintű a helyi tanácsok a megyékkel szemben. Az alárendeltség azt jelentette, hogy az alsóbb szintű tanácsok jelezheték észrevételeiket, de a döntéseket érdemben befolyásolni nem tudták. Politikai súlyánál fogva csak a fővárosi tanács tudott nyomást gyakorolni a központi tervezőkre, illetve a megyeszékhelyek (és a nagyvállalatokkal rendelkező települések) a megyei tanácsokra. A helyi tanácsok pénzügyi kapcsolatát a vállalatokkal és a lakossággal központilag szabályozták (pl. a VKH - Városi és Községi Hozzájárulás - mértékét, ami a bérköltség néhány %-a volt és a nyereségből kellett fizetni).

3. Mereven különválasztották mind a tervezés, mind a későbbi felhasználás során a *működésre* (és fenntartásra), valamint a *fejlesztésekre* (beruházásokra) adott pénzüsségeket. Mindegyik helyi tanács *két pénzalappal* rendelkezett: működési alappal és fejlesztési alappal. Az egyik pénzalapból nem lehetett a másikhoz tartozó számlát kifizetni (az átcsoportosításhoz nehezen járultak hozzá). A kétféle pénzalap nagyságát eltérő módon állapították meg: a tanácsai intézmények fenntartására szánt működési pénzalapot a megelőző évek adataiból és bizonyos normatívákból kiindulva szinte mechanikusan számították ki ("bázis számítás"), a fejlesztési pénzalap nagysága pedig egyedi alkuk során (sokszor zárt ajtók mögött) dőlt el.

4. A megyei tanácsok között vetélkedés folyt azért, hogy a fejlesztésre szánt országos pénzekből minél többet megszerezzenek. A *fejlesztéseknek több előnye* volt: elsősorban javíthattak az igencsak alacsony színvonalú infrastruktúrán (ha el tudtak fogadtatni olyan fejlesztést, amire valóban szükség volt), másodsorban az új beruházások után a későbbiekben automatikusan járt a működési kiadás (ami nagyobb lehetőséget adott a működési pénzalapon belüli átcsoportosításokra), harmadsorban munkát tudtak adni a megyei vállalatoknak (pl. lakásépítéseknel) és végül, de nem utolsósorban a tanácsai vezetésnek és apparátusának hatalma, befolyása megnőtt. Megyén belül is nagy volt a vetélkedés, de a megyeszékhelyek mellett csak néhány városnak volt esélye komolyabb fejlesztésekre. A tervgazdaságban jellemző volt a termelő beruházások költségeinek alultervezése (ekkor nagyobb volt az esély a beruházás elfogadtatására), a legjobb esetben a lakótelepet felhúzták ugyan, viszont többször a tanácsai pénzekből "követő jelleggel", utólag építették fel az óvodákat, iskolákat, orvosi rendelőket stb., azaz egy nagyobb ipari beruházás további tanácsai pénzeket is "odavonzott".

Miután a működési és fejlesztési kiadások tervezett nagyságát helyi tanácsonként kiszámolták, csak azután rendelték ezekhez a pénzalapokhoz a *forrásokat* ("Miből is lehet mindezt kifizetni?"). Ezen időszakban Magyarországon a helyi tanácsoknak nem volt vagyona (az állami vagyont csak kezelték), az állampolgárok nem fizettek sem jövedelemadót, sem vagyonadót (illetve nem volt számottevő). A helyi tanács nem vethetett ki helyi adókat (sem vállalatokra, sem magánszemélyekre), igaz, hogy a rendszer logikájából adódóan a munkabérek nem tartalmazták sem a lakásköltségeket, sem a közösségi szolgáltatások díjait (ingyenes volt az oktatás, az egészségügy stb., olcsó a tömegközlekedés, az energia, a víz stb.), sem a helyi adók fedezetét.

A helyi tanácsok *működési pénzalapjának* forrása harmad-felerészben a tanács intézményeinek bevételeiből származott, a többi pedig állami támogatás volt. A megyei tanácsnak módjában állt a "megváltozott körülményekre tekintettel" növelni, avagy csökkenteni a megelőző időszakhoz viszonyítva az állami támogatás összegét ennél a pénzalapnál is. Ez a lehetőség a helyi tanácsokat teljesen függő helyzetbe hozta és kiszolgáltatatta a megyei vezetésnek.

A *fejlesztési pénzalap bevételi forrásai* a következők voltak (a tételes szabályozás gyakran változott):

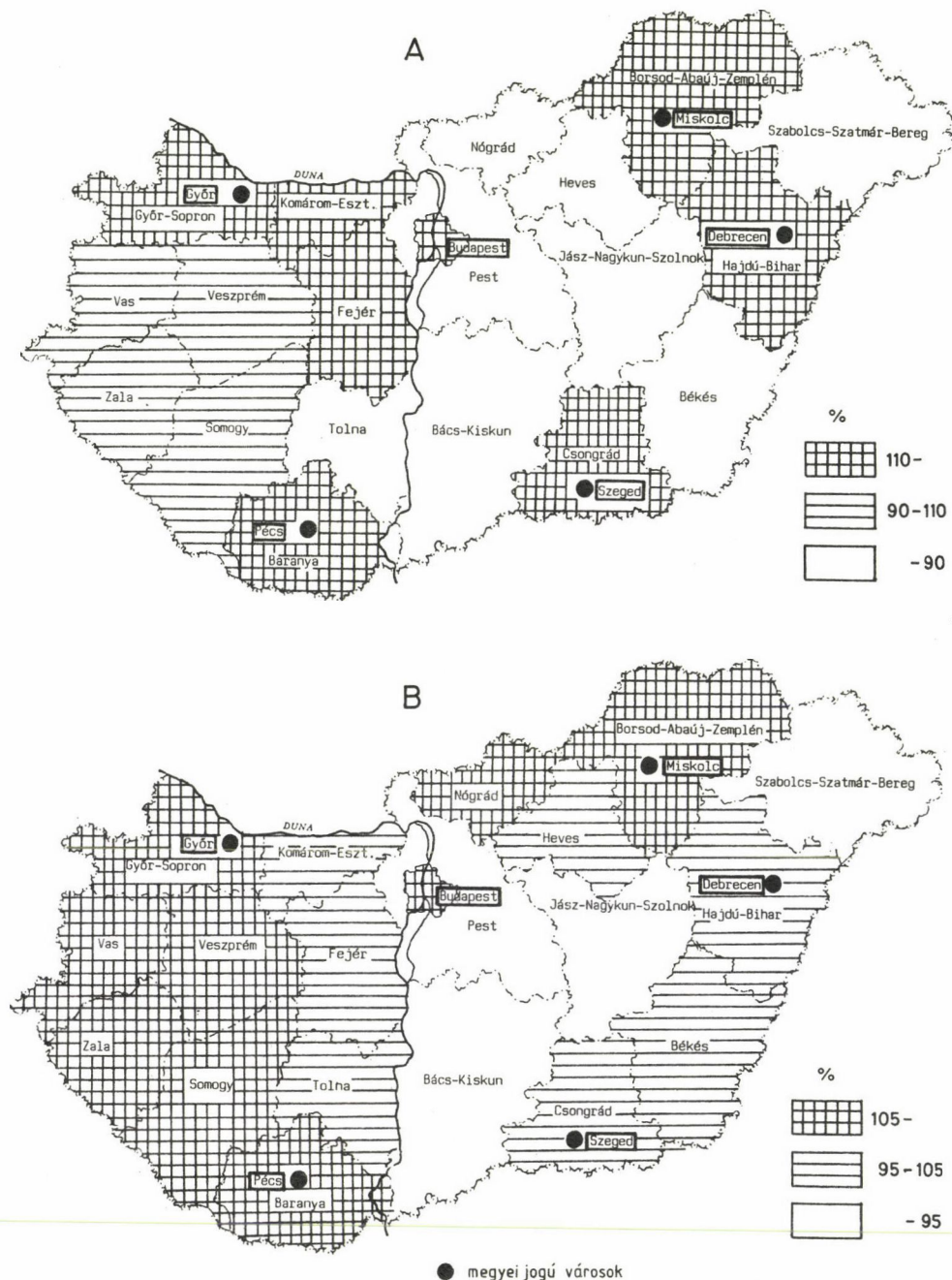
- *Saját források*, pl. út- és közműfejlesztésnél a lakosság befizetései, a vállalatok telekhasználati díja stb. Országos szinten ez 15-20 %-ot tett ki.
- *Megosztott források*, pl. a helyi tanács területén működő vállalatok a nyereségük egy bizonyos hányadát városi és községi hozzájárulás címén befizették. Országosan ez is kb. 15-20 %-ot tett ki.
- *Bankhitelek*. A 80-as évek elejétől lehetőség van kötvények kibocsátására is.
- *Állami hozzájárulás*.
- *Felsőbb tanácsi hozzájárulás*. A megyei tanács a megosztott forrásokat részben vagy egészben elvonhatta és a megyén belül újraoszthatta.

A fejlesztési pénzalap saját forrásai felett a helyi tanács önállóan rendelkezett, azt a megyei tanács nem vonhatta el. A megosztott forrásokat és az állami támogatásokat viszont a megyei tanács osztotta el saját szempontjai és érdekei szerint, illetve bankhiteleket is csak az ő engedélyével (kezességvállalása mellett és csak az OTP-től) vehetett fel egy helyi tanács. Az egyes minisztériumok, központi szervezetek is rendelkeztek fejlesztési pénzalapokkal, amelyeket a helyi tanácsok között osztottak el (részben célcsoportos pályázatokon keresztül) a megyei tanács közreműködése mellett. Annak a helyi tanácsnak volt nagyobb esélye pályázati pénzek elnyerésére, amelyik saját forrásokkal is rendelkezett, mivel a pályázatok többsége "kiegészítő jellegű" volt. Például a központi pénzalapból történő állami lakásépítések többségénél a helyi tanácsnak kellett a területelőkészítést, közművesítést állnia saját forrásaiból.

A tanácsi redistribúció legfontosabb jellemzőinek a fentieket tartom ebben az időszakban. Mik voltak a *főbb ellentmondásai* ennek a tervezési és finanszírozási rendszernek?

1. A helyi tanácsok gazdálkodásában is megfigyelhetők a központosított *tervezőgazdaság közismert problémái*: a hiányok mellett felütötte fejét a pazarlás, a "puha" központi pénzekből gigantomán létesítmények épültek lerobbant intézmények szomszédságában, gyakori volt az "alultervezés" és a beruházások elhúzódnása (azért, hogy a helyi tanács elnyerjen egy támogatást, jóval többre vállalkozik, mint amire képes) stb. (Kornai 1980). Tovább súlyosbította a helyzetet az, hogy mereven szétválasztották a működtetésre és fejlesztésekre fordítható összegeket, ráadásul évenkénti bontásban az ötéves tervidőszakon belül, így a menetközben felmerülő problémák megoldására a helyi vezetésnek alig maradt mozgástere.

1. ábra. Az egy lakosra jutó tanácsi fejlesztési alap 1971-1985 (A), valamint 1986-1990 (B) között a vidéki átlaghoz viszonyítva.

2. A területi kormányzatok anyagilag nagyon kiszolgáltatott helyzetben voltak, mivel saját bevételekkel alig rendelkeztek. A megyei tanácsok teljesen a központi szervezetek döntéseitől függtek. A helyi tanácsok mozgástere is nagyon szűk volt, a megyei tanács támogatásának elnyerése nélkül nem dönthettek lényeges kérdésekben. Az anyagi függőség mellett meg kell említeni a *személyi függőséget* is: a megyei tanácselnök munkáltatója és kinevezője az egyik központi szervezet volt, így a megyei tanácselnököknek nem volt tanácsos nyíltan fellépni a központi döntések ellen, mivel az állásukat kockáztatták. Ugyanígy a helyi tanácsok főbb vezetőit (tanácselnök, vb-titkár) a megyei tanács hagyta jóvá. Formailag választások voltak ezekben az években is, viszont csak egyetlen jelöltre lehetett szavazni, akinek személyét előzetesen jóváhagyták a felsőbb szinteken (és az illetékes pártbizottságokban). A többes jelölés, mint lehetőség, az 1980-as választásokon fordult elő először, de alig éltek vele az emberek.

3. A megyék közötti központi elosztáspolitikáig mindvégig egy *valamilyen módon kialakult területi egyensúlyt* követett. A megyék sorrendje alig változott a 15 év alatt az egy lakosra jutó fejlesztési pénzalapokat tekintve (Lengyel 1988).⁵ Legjobb helyzetben a nehéziparral rendelkező, valamint a megyei jogú városokat magukba foglaló megyék voltak, az agrártérségek (így az Alföld többsége is) háttérbe szorultak (1/a. ábra). Az alkufolyamatok során jobban tudta érdekeit érvényesíteni az a megye, ahol országos jelentőségű nagyvállalatok működtek, ahol az ipari foglalkoztatottak aránya magas volt. Megfigyelhető, hogy az ország fejlettebb, iparosodottabb nyugati része mindvégig több pénzt kapott, mint az ország keleti, elmaradottabb térsége. Ez azt jelenti, hogy a tanácsok közötti redisztribúció a meglevő regionális és megyei különbségeket nemcsak konzerválta, hanem még tovább is növelte.

4. *A megyén belüli elosztás is nagy aránytalanságokat mutat.* A meglevő intézmények fajlagos működési kiadásaiiban nem voltak ugyan nagy különbségek, viszont a fejlesztések megyén belül csak a városokra koncentráálódtak, közülük is főleg a megyeszékhelyekre. A 1.600 helyi tanács közül kb. 100 volt az, amelyik az állami támogatások 90-95 %-át megkapta. A többi 1.500 helyi tanács (ahol az ország lakosságának közel fele élt) csak a saját forrásaira támaszkodhatott, amelyek elenyészőek voltak. A megosztott (a megyei tanácsok által elvont és újraelosztott) bevételek 90 %-a is a városokba került. A 70-es években a megyeszékhelyeken tíz-tizenöt-ször több pénz jutott egy lakosra, mint a falvakban. Példaként említem, hogy 1971-75 között egy 1.000 lakosú település tanácsának átlagosan 5-600 e. Ft fejlesztésre futotta, ami kb. egy családi ház árának felelt meg akkoriban. Öt év alatt egy ekkora közösség csak egy házat tudott építeni a hivatalosan engedélyezett pénzekből! Egy-egy családnak jóval több pénze volt különböző fejlesztésekre, mint a helyi tanácsnak!

5. A 70-es évekhez képest a 80-as években csökkentek a helyi tanácsok közötti különbségek a központi fejlesztési pénzek elosztásában. A "kiegyenlítődés" fő oka az volt, hogy a 80-as évek elejére Magyarország eladósodott és az 1982 utáni

kényszerű restriktció megfigyelhető az Alföldön is a helyi tanácsoknál (1. táblázat). A restriktió elsősorban a városok (köztük is a megyeszékhelyek) állami támogatásból megvalósuló nagyobb volumenű fejlesztéseit érintette. A községi tanácsok továbbra sem kaptak állami támogatást (így nem is volt mit csökkenteni), viszont nagyobb lehetőségük nyílt saját bevételeik növelésére, vállalati és lakossági pénzek bevonására a fejlesztésekbe (erre később még kitérünk).

1. táblázat
Az egy lakosra jutó tanácsai fejlesztési kiadások az Alföldön (ezer Ft/év)

	1981-1985 között		A lakosság megoszlása 1985-ben (%)	1986-1990 között	
	ezer Ft	(%)		ezer Ft	(%)
Megyeszékhelyek	6,2	217	25	5,2	158
Városok	2,7	97	29	3,6	109
Községek	1,2	40	46	1,9	58
Összesen	2,8	100	100	3,3	100

6. Az infrastruktúra fejlesztésére és üzemeltetésére fordítható központi pénzek, így a helyi tanácsok rendelkezésére álló fejlesztési keretek a népgazdasági tervezés során mindig a "maradék-elv" alapján alakultak ki.⁶ A viszonylag szűkös anyagi forrás ráadásul egyoldalúan lett felhasználva. A *fejlesztésekre szánt tanácsai pénzalapok mintegy fele állami lakásépítések*re fordítódott, a nagyvárosok extenzív fejlődését szolgálta (lakótelepek sora épült többszintes panel-házakból, Lengyel 1991/b). Budapesten és a nagyvárosokban tömegesen épültek a tanácsok kezelésében levő állami bérlakások, falvakban csak elvétve (2. táblázat). Az infrastruktúra többi területére alig maradt pénz (nemcsak a községekben, hanem a városokban sem), így a telefon-ellátottság, a szennyvíz-elvezetés és -tisztítás, az utak burkolt-sága stb. (falvakban a vezetékes ivóvíz kiépítése) csak kissé javult állami pénzekből ebben az időszakban.

7. A helyi tanácsok csak a *saját településükön belüli* lakossági infrastruktúra fejlesztését végezhettk el, a települések közöttiek (pl. közutak építését) nem, mivel azt valamelyik centralizált szervezet döntötte el, amibe a megyei tanács sem szólhatott bele. Ezért sokszor hiába épültek városokban az egész városkörnyéket ellátó intézmények (pl. szakorvosi rendelők, középiskolák, gyógyszertárak stb.), ha a szolgáltatásokat a falvakban élők csak nehezen tudták igénybe venni a rossz közlekedési viszonyok (és a lehetetlen hírközlés) miatt. Történtek ugyan tervegyeztetések, de véleménykülönbség esetén általában a központi szervezet elképzelései valósultak meg.

2. táblázat

Az ezer lakosra jutó lakásépítések száma 1971 és 1990 között település-típusonként

	összes építkezés	ebből: állami erőből	magán erőből
Budapest	138	75	63
Többi város	186	68	118
Községek	120	6	114
Országos átlag	145	40	105

A fentiekben felsorolt főbb ellentmondások jellemezték a helyi tanácsok "hivatalos" pénzügyeit 1970 és 1985 között Magyarországon. Viszont a 70-es évektől már megfigyelhető a "nem-hivatalos" Magyarország megjelenése, a piaci viszonyok kezdtek teret nyerni, a "második gazdaság" és a "második társadalom" egyre fontosabbá vált. A második gazdaságban résztvevő emberek anyagi helyzete fokozatosan javult (igaz, hogy esténként és a hétvégeken dolgoztak), nagy számban fogtak privát házépítésekbe (a magántulajdon korlátozása miatt vagyonmegőrzésre főleg az ingatlanok szolgáltak). A falvakban ellentmondásos helyzet jött létre: a lakosok vagyonosodtak, nagyon sok házat tudtak építeni, miközben a helyi tanács szegény maradt (Lengyel 1991/a). Tömegesen épültek nagy alapterületű és jól felszerelt, nagyértékű családi házak, viszont a házon kívüli közösségi infrastruktúra nem javult, sok helyen nem volt vezetékes ivóvíz, csatornázás szinte elő sem fordult, az utakat nem burkolták, az intézmények (óvodák, iskolák, orvosi rendelők stb.) állaga és felszereltsége csapnivaló volt stb.

A központi (és megyei) irányítás a 70-es években még csak megtűrte, a restrikció hatására viszont a 80-as években már támogatta és ösztönözte a vállalati és lakossági pénzek bevonását az infrastruktúra színvonalának javításába, mivel a központi források elapadtak. A második gazdaságba, illetve a kisvállalkozásokba 1982 után átáramló jövedelem a lakosság egy részénél lehetővé tette ezeket az anyagi áldozatokat. A helyi tanácsok szervezték és koordinálták a *külső források* bevonását az egyes beruházási akciókba, amelyeknek két típusa alakult ki:

1. *Lakossági társulások*at szerveztek a lakossági infrastruktúra egyes hiányzó elemeinek a létesítésére (pl. vízvezeték, közcsonna, gázvezeték, utak burkolása stb.), a részvétel önkéntes volt, viszont elég sokba került. A 80-as években a központi irányítás már kedvezményes feltételű lakossági hitelekkel is ösztönözte ezeket az akciókat.

2. Vállalatoktól *átvett pénzekből* inkább nagyobb közösségi létesítményeket hoztak létre (óvodákat, iskolákat építettek és bővítettek, sportcsarnokot és művelődési házat támogattak stb.). Kisebb településeken lokálpatrióta gazdasági vezetők a helyi tanácsokat igen változatos módszerekkel támogatták (az iskoláknak felszereléseket vettek, az épületek felújítását ingyen elvégezték, a helyi közlekedést saját

járműveikkel megszervezték stb.).

A lakossági társulásokban való önkéntes pénzügyi részvétel, a vállalatok befizetései lényegében már a *helyi adózás csíráinak* tekinthetők. A lakosság nem várt az állami támogatásra, hanem kezdett hozzácszokni a településeken az önfinanszírozás gondolatához és módszereihez.

A terület- és településfejlesztési politika 1971-ben (az említett OTK) kettős követelményt fogalmazott meg: a gazdasági erőforrások területileg hatékony hasznosítását és az életkörülmények területi közelítését. A "hivatalos politika" (pontosabban gyakorlati megvalósulása) az első szempontot eltorzítottan vette figyelembe, amikor a nagyobb városok (megyeszékhelyek) erőltetett fejlesztését támogatta úgy, hogy a termelő vállalatok és anyagi ágazatok érdekeiket vette csak figyelembe (Enyedi 1989). Viszont az erősödő piaci viszonyok inkább az infrastruktúra fejlesztését és a második követelmény teljesülését igényelték volna. Az Alföld ebben az alkufolyamatban háttérbe szorult, a fejlesztési forrásokból a többi régióhoz viszonyítva mindig kevesebbet kapott, így a történelmi gyökerű területi egyenlőtlenségeket nem tudta mérsékelni. Az alföldi megyéken belül a megyeszékhelyek fejlesztése elvonta a forrásokat a többi település elől. A 80-as évek elejétől a fejlesztések területi különbségei csökkentek, de ez a restrikciónak köszönhető és nem az elmaradottságot felszámolni szándékozó politikának. Megjegyzem, hogy az OTK 1985-től jelentősen módosult, háttérbe szorult és elvesztette jelentőségét.

3. KÍSÉRLET A HELYI KORMÁNYZATOK PÉNZÜGYEINEK REFORMJÁRA (1986-1989)

Az előző fejezetben bemutatott, a "puha" tervgazdaságra kiváló példát nyújtó elosztási és irányítási rendszert már a 70-es évek végétől komoly bírálatok érték, egyre több fórumon követelték a megváltoztatását. A központi hatalom tekintélye a 80-as évek elejére meggyengült, a gazdaság stagnált, az életszínvonal visszaesett, ezért hajlandó volt engedményekre a tanácsi gazdaságban is. Két területen történtek érdemi változások: egyrészt a megyei tanácsok újraelosztó és irányító szerepét csökkentették, másrészt megnőtt a helyi tanácsok gazdasági önállósága. Megjegyzem, hogy eközben a központi szervezetek elosztó szerepe alig változott, illetve a felhasználható pénzalapok reálértéke radikálisan csökkent.

Az 1986-tól életbe lépett VII. ötéves tervvel együtt vezették be a reformokat, amelyek lényege szerintem a következőkben foglalható össze (Ferenczi 1986, Lengyel 1987 és 1988):

1. A központi tervezési folyamat nyíltabb lett, az 1983-ban elkezdődött munkákba a megyéket is bevonták, illetve a helyi tanácsok igényeit és elképzeléseit is feldolgozták. Továbbra is az ötéves népgazdasági tervben a tanácsi szektorra előirányzott összegből indultak ki, azt osztották fel a megyék között működési és fejlesztési pénzalapra. A *működési kiadások* összegének megtervezésekor, amely 70-80 %-át tette ki a megyére kiszámított összegnek, továbbra is a megelőző évek

kiadásából indultak ki (azaz maradt a bázis-elv). A *fejlesztési kiadások* tervezésekor viszont figyelembe vették egyes megyék elmaradottságát is (a korábbi években háttérben levő megyék több pénzt kaptak). A központilag tervezett *összes kiadásnál* megyénként a korábbiakhoz képest kisebb különbségek figyelhetők meg (1/b. ábra). A megyék egy lakosra jutó összegei a vidéki átlag 90-110 %-a közötti szűk sávban mozognak. Viszont az ország keleti és nyugati része közötti regionális különbség továbbra is megmaradt.

2. A *megyei tanácsok elosztó szerepe* módosult a helyi tanácsok közötti pénz-elosztásnál. A működésre szánt kiadások tervezésekor továbbra is az elmúlt időszakot vették ugyan alapul, viszont a fejlesztési pénzek elosztása lényegesen megváltozott. A központtól fejlesztésre kapott pénzösszeget a *megyei tanács három részre osztotta*: a lakosság száma szerinti normatív támogatásra (a szétesztható fejlesztési célú pénzek 40-50 %-a került ide), céltámogatásra (20-30 %) és megyeközponti pénzalapra (20-30 %).

2/a. A *normatív támogatásra* szánt pénzalap elosztásánál a lakosság számát vették alapul (ún. fejkvótát alkottak). A helyi tanácsokat 4-5 csoportra osztották, egy csoporton belül egy lakosra azonos összeg jutott. A megyei tanács szabadon dönthetett a települések csoportosításáról és a fejkvóták csoportonkénti nagyságáról. A központilag megfogalmazott elvárás csak az volt, hogy egy lakosra évente minimálisan 4-500 Ft-ot kell adni. Általánosnak tekinthető a közigazgatási szerepkört figyelembe vevő csoportosítás, a városok és községek közül is több esetben valamilyen szempontból kiemelték néhányat. Az összegek megoszlása a 19 megyénél a következő volt:

- megyeszékhely tanácsa (1.700 és 2.600 Ft közötti összeg lakosonként, évente),
- kiemelt város tanácsa (1.200-2.000 Ft/fő/év),
- többi város tanácsa (900-1.600 Ft/fő/év),
- kiemelt község tanácsa (600-1.400 Ft/fő/év),
- többi község tanácsa (400-800 Ft/fő/év).

2/b. A *céltámogatások* a megyei tanács által meghatározott feltételekkel kihirdetett pályázatok voltak. *Központi elvárásként* három cél fogalmazódott meg (nem volt kötelező előírás): szociális célú állami bérlakások építése (a megyék általában a pénzalap 40-60 %-át adták erre a célra), középfokú oktatási intézmények bővítése (10-20 %) és az ivóvízhálózat kiépítése (15-25 %). A fentiekén kívül megyénként még 2-3 újabb pályázatot is meghirdettek (20-30 %). A pályázatoknál általában két korlátot írtak elő: a támogatás maximális arányát, valamint maximális összegét (általában a beruházási összeg harmadát-felét tette ki ez a támogatás).

2/c. A *megyeközponti pénzalap* döntő részét a korábbi években elkezdett nagyobb beruházások befejezésére és térségi hatókörű fejlesztésekre fordították (pl. regionális vízmű, megyei kórház stb.).

3. A *helyi tanácsok pénzügyi gazdálkodása* alapvetően megváltozott. Egy pénzalappal rendelkeztek és szabadon dönthettek arról, hogy ebből mennyit fordí-

tanak az intézmények működtetésére és mennyit fejlesztésekre. Ez a pénzalap részben a megye által megtervezett összegekből (korábbi működési kiadások alapján kiszámított támogatás, fejkvóta, elnyert céltámogatás), részben a saját hatáskörben eldöntött (ún. érdekeltségi) bevételekből tevődött össze. Ezek az érdekeltségi bevételek származhattak vállalati és lakossági befizetésekből (kötelezővé tehetette a helyi tanács a jövedelmektől függetlenül a családonkénti településfejlesztési hozzájárulást, habár ezek összege évente általában 800-1.000 Ft volt csak), telkek eladásából és bérbeadásából, üdülőhelyi díjakból stb.

4. Az Alföldön a helyi tanácsok fejlesztési kiadásai azt jelzik, hogy a *megyeszékhelyek* korábbi privilegizált helyzete megszűnőben van (1. táblázat). Habár a nagyobb fejkvóták mellett a céltámogatások döntő többsége is a városokba került (kb. ötször annyi jutott itt egy lakosra, mint a falvakban). Országosan a községek részesedése a központi fejlesztési forrásokból 22 %-ról 30 %-ra nőtt (a lakosság közel fele élt falvakban). Az 1986 utáni 15-20 %-os infláció miatt reálértéken mindegyik település-kategóriánál visszaesés tapasztalható a megelőző öt éves tervidőszakhoz képest.

A fentiekben ismertetett főbb változások is jelzik az 1986-ban bevezetett reformok irányát: a megyei tanács újraelosztó szerepe csökkent, a fejlesztési források szétosztása normatívvá vált és a helyi tanácsok gazdálkodási önállósága erősödött. A megyei tanács háttérbe szorulását mutatja az is, hogy több intézménye 1986-tól a helyi tanácsokhoz került (középiskolák, szociális otthonok stb.). Nyíltan támadták a megyei tanácsot egyoldalú városcentrikus szemlélete, illetve a még mindig meglevő újraelosztó szerepe miatt. Ugyanis a megítélt támogatások fedezetére szolgáló helyi bevételeket továbbra is elvonhatta a megyei tanács, ha azok meghaladták a tervezettet.

Új elem volt a területfejlesztési politikában, hogy az elmaradott térségek fejlesztésére 3 milliárd Ft bruttó összegű pályázatot írtak ki. Hét térséget határoltak le, ahonnan a helyi tanácsok és vállalatok pályázhattak az infrastruktúra fejlesztésének, vagy munkahelyteremtő beruházásnak a támogatására (Simon - Lengyel 1991).

A helyi tanácsok önállósága 1986-tól jelentősen megnőtt. Viszont több településen a vezetők nem tudtak élni a normatív elosztás és a pályázatok nyújtotta lehetőségekkel, egyrészt újdonsága miatt, másrészt mivel a tanácsai választások elvonták a figyelmüket a tervezéstől, a lobbizástól, az érdekek koordinálásától és képviseléstől. Ugyanis 1985 nyarán, amikor a tervezés nagyrészt lezáródott, akkor zajlottak le a helyi választások, amelyeken kötelező volt a többes jelölés (a megyei tanács ekkor már csak elvétve vétózta meg a jelöltek személyét). Így a lakosság több személy között választhatott, viszont a választás és a tervegyeztetés időbeli egybeesése miatt a régi vezetés inkább a választásokkal foglalkozott. Ha pedig új vezetők kerültek a tanács élére, akkor azok kénytelen-kelletlen az elődök által kidolgozott és egyeztetett terveket próbálták végrehajtani (még ha mászt ígérték is a választóiknak), vagy belebonyolódtak a tervmódosítások hálójába. A kötelező többes jelölésnek kétségtelen előnye volt az, hogy olyan vezetők választódtak ki,

akik a közösség érdekeit megpróbálták határozottan képviselni a felsőbb szervekkel, főleg a megyével szemben.

Magyarországon a 80-as évek közepén egyre inkább nyilvánvalóbbá vált a fennálló rendszer kudarca és egyre hangosabban megfogalmazódott a rendszerváltás iránti igény. A kritika főleg a tervgazdaság és a túlcentralizáltság bírálatában jelent meg, egyre többen sürgették a piaci elemek és viszonyok bevezetését, a decentralizációt. 1987-től felgyorsult a piacgazdaság intézményi feltételeinek létrehozása: pl. kettős bankrendszer jött létre, kereskedelmi bankok tucatjai alakultak, a magántulajdon korlátozásait megszüntették (pl. korábban egy családnak csak egy lakása lehetett), megjelentek az értékpapírok stb. A vállalatoknál elindult egy spontán privatizáció, az állami monopóliumokat korlátozták, a deregulációs program keretében az állam kezdett kivonulni a gazdaságból stb. 1988-tól bevezették a személyi jövedelemadó-rendszert, amelyet nem is titkoltan a helyi kormányzatok bevételeinek szántak. A tanácsi gazdaságban 1987-től figyelhető meg egy erőteljes restriktív, amikor az állami támogatásnak kb. harmadát elvonták. Az infláció is megugrott, így a helyi tanácsok többsége a fejlesztéseket visszafogta és az egységes pénzalapból az intézmények működtetését próbálta megoldani. A fejlesztési összegeket tekintve a megyék, valamint a település-típusok közötti különbségek mérséklődtek.

Röviden összegezve: más társadalmi folyamatokkal összhangban a 80-as évek közepétől az öngazgatás anyagi és emberi tényezői egyre inkább felfedezhetők a települések többségében, azaz megjelentek az első jelei a decentralizációs folyamatok kibontakozásához és az eredményes önkormányzathoz nélkülözhetetlen feltételeknek. A vizsgált időszak egy átmeneti állapotot mutat, amikor felgyorsult a rendszerváltás előkészítése, de még mindez a tervgazdaság keretei között ment végbe. A helyi tanácsok önállósága megnőtt, de nem volt meg a szükséges anyagi háttérük, nem volt vagyonuk és helyi adót sem vethettek ki (a sokat szidott TEHO - Településfejlesztési Hozzájárulás - inkább beharangozó reklámnak fogható fel, nem pedig adónak). Igaz viszont, hogy a munkabérek még most sem tartalmazták a közösségi szolgáltatások költségeit, a "bérbruttósításkor" csak a személyi jövedelemadót vették figyelembe.

4. AZ ÖNKORMÁNYZÁS KEZDETEI (1990-1991)

Az előző fejezetben ismertetett reformok bevezetése után hamar világossá vált, hogy a VII. ötéves tervezés során prognosztizált feltételek nem teljesülnek (így került sor már 1987-ben az említett restriktívra a helyi kormányzatok költségvetésénél is). 1989-ben a leköszönő hatalom képviselői, illetve az alakuló új pártok szakértői is egyetértettek abban, hogy az egyik legfontosabb teendő a helyi kormányzatoknál a felülről-lefelé történő tervezés és elosztás megszüntetése. Abban is egyetértettek, hogy normatív központi szabályozásra van szükség, valamint a helyi vagyoni, jövedelmi háttér is tükröződjön az önkormányzatok gazdálkodásában.

Még a régi parlament elfogadta a helyi kormányzatok új pénzügyi szabályozórendszerét, amely 1990. január 1-én lépett életbe. Az elfogadáskor egyértelmű volt, hogy ez csak egy átmeneti szabályozás, amely az új államháztartási törvény életbe lépéséig (várhatóan 1993-ig) lesz érvényben. A rendszerváltás szempontjából (amely az 1990. márciusi választásokra datálható) alapvető fontosságú volt, hogy a településeken az államigazgatásban és a közösségi szolgáltatásokban ne legyen fennakadás.

Az új összetételű parlament 1990 augusztusában fogadta el a helyi kormányzatokról szóló törvényt, majd szeptemberben sor került önkormányzati választásokra is. Az 1991. évi állami költségvetést (és benne a helyi kormányzatoknak nyújtandó támogatást) 1990 decemberében fogadták el, a helyi kormányzatok vagyonáról szóló törvényt pedig 1991 nyarán. Évekig tartó törvényalkotó folyamat indult el Magyarországon, mivel egy demokratikus jogállam alaptörvényeit kell úgy megalkotni, hogy közben tekintettel kell lenni a folyamatos működésre is.

Az új helyi kormányzatokról szóló törvényben és a jelenlegi pénzügyi szabályozásban kettős tendencia érhető tetten: egyrészt a régi tanácsrendszer tagadása (a központtosított tervezgazdaság és a megye újraelosztó szerepének elítélése), másrészt egyes nyugat-európai országok gyakorlatából néhány elem átvétele. Az új rendszer alapköve a helyi kormányzatok *döntési önállósága (autonómiája) és anyagi függetlensége*. Melyek a jelenlegi önkormányzati rendszer és pénzügyi szabályozás legfontosabb elemei?

1. Az új törvény kimondja, hogy *az önkormányzat gazdaságilag önálló, saját tulajdonnal rendelkezik és bevételeivel önállóan gazdálkodik*. Költségvetése elkülönül az állami költségvetéstől, ahhoz csak az állami támogatásokon keresztül kapcsolódik. Az önkormányzatok főleg közszolgáltatásokat végeznek, de vállalkozásokban is résztvehetnek (illetve bizonyos államigazgatási feladatokat is ellátnak). Legfőbb döntéshozó szerve a képviselőtestület, amelynek élén a polgármester áll (a polgármestert a képviselőtestület alkalmazza). Az önkormányzat hivatalát a jegyző irányítja, akinek a döntések törvényességére is ügyelnie kell. A helyi kormányzatok törvényességi felügyeletét a köztársasági megbízott és hivatala látja el, működési területe 2-3 megyére terjed ki.

2. Az önkormányzat *saját vagyonnal* bír, amellyel mint tulajdonos szabadon rendelkezik. A vagyonon belül elkülönítették az ún. törzsvagyont, amelyet nem lehet forgalmazni (pl. közutak, terek, közművek, egyes középületek stb.). A helyi kormányzat kapta meg a korábbi *állami vagyonból* a volt tanács és intézményei ingatlanait (épületeit, telkeit stb.), az ingatlankezelő szervezetek kezelésében levő állami bérlekásokat, a településen lévő közműveket és a költségvetési üzemek vagyonát stb. Összegezve az állami vagyonból a helyi kormányzat tulajdonába került minden, ami a helyi közszolgáltatások ellátásához alapvetően szükséges.

3. Az önkormányzat a törvényben előírt feltételek mellett *helyi adókat* vethet ki. 1991-ben az ingatlanokra (lakásokra, telkekre, üdülőkre, garázsokra stb.), valamint ipari tevékenység végzésére (ún. iparüzési adó).

4. A *megye szerepe* alaposan megváltozott. A megyei tanács lényegében megszűnt és létrejött egy megyei önkormányzat, de ez csak egy a többi helyi kormányzat közül és minimális anyagiakkal rendelkezik. A megyei kormányzatot a helyi kormányzatok küldötteiből álló képviselőtestület irányítja, fő feladata a helyi kormányzatok közötti koordináció elősegítése. Jellemző a megye háttérbe szorulására, hogy pl. Békés megyében 1986-ban még mintegy 280 fő dolgozott a megyei tanács apparátusában, jelenleg már csak kb. 50 fő az önkormányzat hivatalában. A megyei önkormányzat csak néhány intézményt tarthatott meg (pl. megyei levéltár, múzeum, színház, állami gondozott gyerekek intézetei stb.). Az 50 ezer lakosnál népesebb városok megyei jogúvá válhattak (21-en kérték ezt a címet), amelyek nem tagjai az adott megyei kormányzatnak. Itt jegyzem meg, hogy 1990-ben megszűnt az Országos Tervhivatal is, azaz a redistribúciót irányító szervezetet felszámolták. Továbbá az önkormányzatok szabadon választhatnak számlavezető bankot (országosan 95 %-uk továbbra is az OTP-nél maradt).

A fentiekből is látható az, hogy Magyarországon egy teljesen új elveken álló, a demokratikus országok némelyikéhez hasonló önkormányzati rendszer van kialakulóban. A kiadás-orientáltságról bevétel-érdekeltségűvé vált helyi kormányzatok anyagi forrásai a következők (Varga 1991):

- *saját források*: a helyi adók, az intézmények működési árbevételei, a saját vagyon hozadéka stb.,

- *átengedett központi adók*: 1991-ben a helyben képződő személyi jövedelemadó 50 %-a marad az önkormányzatoknál, ha a községekben ez egy lakosra számolva kevesebb mint 3.200 Ft, akkor kiegészítik erre az összegre, városokban pedig 5.000 Ft-ra,

- *normatív állami hozzájárulás*: alanyi jogon jár mindegyik helyi kormányzatnak és mindenféle kötöttség nélkül használhatják fel ezt az összeget,

- *céltámogatások*: kiemelt fontosságú feladataikhoz pályázhatják meg a helyi kormányzatok (parlamentari bizottságokkal egyeztetve osztja fel a kormány ezt a keretet), valamint ún. címzett támogatások, amit nagyértékű beruházásokhoz lehet megpályázni, illetve az önhibájukon kívül hátrányos pénzügyi helyzetben lévő önkormányzatok részére elkülönített keret,

- a Társadalombiztosítási Alaphól átvett összeg az alanyi jogon járó állami szociálpolitikai juttatások fedezetére.

A helyi kormányzatok anyagi forrásai reálértéken számolva egyre romló helyzetet mutatnak, mivel az infláció 1990-ben és 1991-ben is 35 % körüli (3. táblázat). Másrészt a Társadalombiztosítási Alaptól átvett összeg nem jelent tényleges forrásbővülést. 1989-ben és 1990-ben a személyi jövedelemadó teljes összege a helyi kormányzatokhoz került, 1991-ben már csak 50 %-a, míg a másik fele a normatív állami támogatásokhoz csapódott.

A *normatív állami támogatások felosztását*, a jogcímeket a parlament hagyja jóvá az éves állami költségvetés elfogadásakor (4. táblázat). A legfontosabb közszolgáltatásokat támogatják: óvodai nevelést, általános és középiskolai oktatást,

3. táblázat
Az önkormányzatok pénzügyi forrásai (milliárd Ft)

	1989	1990	1991 (terv)
Saját bevételek	53,2	62,0	65,2
ebből			
- helyi adók	2,4	2,8	21,0
- illetékek	5,3	7,1	7,5
- működési ár- és díjbevételek	21,4	29,4	21,0
Átengedett bevételek (SZJA)	66,5	74,5	46,9
Állami hozzájárulás	123,3	113,3	177,9
ebből			
- normatív	123,3	79,1	149,7
- címzett és céltámogatás	-	34,2	28,2
Társadalombiztosítástól átvett	-	50,6	63,1
Összes forrás	248,3	305,5	357,1

összegek változtak, idősök és fogyatékosok ellátását stb. Habár a támogatások szerkezete és az egyes mégis 1990-ben és 1991-ben hasonló alapelveket vett figyelembe a régi és az új parlament. Annyi eltérés fedezhető fel, hogy 1990-ben kevesebb jogcímet írtak elő és az összeg nagyobb részét a népesség (vagy valamelyik csoportjának) létszáma alapján osztották el. A tényleges ellátottságot (és annak költségfedezetét) csak a szociális ellátásnál vették figyelembe (pl. gyermek- és ifjúságvédelem, szociális intézet stb.). 1991-ben már differenciáltabb lett a támogatásra szánt központi pénzek felosztása, főleg az egyes oktatási formák (és intézményeik) eltérő ráfordításait honorálták. Alanyi jogon 2 millió Ft jár mindegyik településnek (illetve községnek), ha ehhez hozzávesszük a népességszámra adott összegeket, a jövedelemadót és a saját forrásokat, akkor a kisebb települések intézményeinek működési kiadásait valószínűleg biztonságosan fedezik ezek a bevételek.

A normatív állami támogatások egy lakosra jutó bruttó összege 1991-ben megyénként közel hasonló, általában 18 és 20 ezer Ft között változik. Az alföldi megyékben 17,8 ezer Ft (Bács-Kiskun) és 18,6 ezer Ft (Szabolcs-Szatmár-Bereg) a két szélső érték, míg a Dunántúlon kissé magasabbak az összegek. A saját források nagyságáról nincsenek adataink. Az Alföldön belül a megyeszékhelyek, városok és községek állami támogatásai között a korábbiakhoz képest jóval kisebb lett az eltérés (5. táblázat). Az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó összege is jelzi, hogy a jövedelmek térben és településenként is igen differenciáltan szóródnak, valóban szükség van egy kiegyenlítő mechanizmusra.

Az állami vagyон szétosztásakor viszont szerintem azok a települések jártak jól, ahol az elmúlt 20 évben nagyszemű fejlesztések történtek (vagyis megmaradtak a korábbi privilégiumok), avagy sok új állami bérház épült. Egyrészt ezek valószínűleg elfogadható állapotban vannak, nem kell újat építeni és szükség esetén

4. táblázat
A helyi önkormányzatok normatív állami hozzájárulásai

Jogcímek	1990	1991
Települések általános támogatása (e Ft/település)	2 000	-
Községek általános támogatása (e Ft/fő)	-	2 000
Általános támogatás korcsoportonként (Ft/fő)		
- összes népesség	1 170	2 000
- 3-13 éves korúak	4 180	-
- 60 éven felüliek	3 230	-
Külterületi támogatás (Ft/fő)	800	
Üdülők helyi támogatás (minden Ft-hoz 2 Ft)	2	2
Kommunális tevékenység (Ft/fő)	-	1 400
Lakásgazdálkodási tevékenység (Ft/kölcsöntartozás)	-	5 000
Inaktív lakosok szoc.pol. támogatása (Ft/fő)	-	3 000
Gyermek- és ifjúságvédelem (e Ft/ellátott)	198	210
Szociális intézeti ellátás (e Ft/ellátott)	115	147
Szakosított és elmeszoc.int. ellátás (e Ft/fő)	127	-
Idősek és fogyatékosok nappali intézményeiben szolgáltatás igénybevétele (e Ft/ellátott)	-	24
Idősek és fogyatékosok szállást biztosító intézményei (e Ft/ellátott)	-	40
Fiatalok egészségügyi gyermekotthoni és gyógyászati int. ellátása (e Ft/ellátott)	140	172
Óvodai ellátás (e Ft/ellátott)	-	15
Nemzetiségi, etnikai óvodai ellátáshoz kiegészítő támogatás (e Ft/ellátott)	-	5
Általános iskolai oktatás (e Ft/fő)	-	30
Alsófokú zenei képzés (e Ft/fő)	-	19
Fogyatékos gyermekek oktatása (e Ft/ellátott)	-	56
Középiskolai oktatás (e Ft/fő)	39	-
Gimnáziumi oktatás (e Ft/fő)	-	44
Szakközépiskolai, szakiskolai oktatás (e Ft/fő)	-	54
Szaktanulmányi képzés (e Ft/fő)	-	33
Szaktanulmányi iskolai tanműhely (e Ft/fő)	-	36
Nemzetiségi, etnikai vagy kéttannyelvű okt. kiegészítő támogatása (e Ft/fő)	-	14
Diákotthoni ellátás (e Ft/fő)	44	53
Színház - vidéki (Ft/néző)	230	450
- fővárosi (Ft/néző)	-	300
Helyi közművelődés támogatása (Ft/fő)	-	100
Megyei és fővárosi önkormányzat részére		
- összes népesség (Ft/fő)	1 000	-
- önkormányzatok (e Ft/önkormányzat)	-	50 000

értékesíthetők is. Így a főváros és a nagyobb városok kormányzatai jártak jól, mivel 1989 végén az összes lakásból a fővárosban 58 %, a többi városban 25 %,

5. táblázat
Az egy lakosra jutó tervezett bevételek (a saját bevételek nélkül)
az alföldi önkormányzatoknál 1991-ben (ezer Ft)

	összes	ebből: normatív hozzájárulás	SZJA (50 %)	SZJA kiegészítés
Megyeszékhelyek	20,7	15,7	5,0	-
Városok	19,1	14,1	3,2	1,8
Községek	16,5	13,3	1,8	1,4
Alföldi átlag	18,3	14,1	3,0	1,2

míg községekben csak 1 % volt állami bérlakás, amit ingatlankezelő szervezet gondozott. Hasonlóan kedvezőbb indulóhelyzetbe került az ország nyugati része a keletivel szemben. Azaz véleményem szerint a térségek és települések közötti különbségek konzerválódtak, egyrészt a korábbi egyenlőtlen fejlesztés-politika, másrészt a mai szűkös források (amelyek alig tesznek lehetővé beruházásokat) következtében. A vagyonmegosztás pontos területi adatait nem ismerjük (valószínűleg ahányan becsülik, annyiféle értéket kapnánk).

1990 őszén az új helyhatósági választásokon a 10 ezer főnél kisebb népességű településeken közvetlenül választott polgármestert a lakosság, az ennél nagyobbakban pedig a megválasztott képviselők maguk között döntötték el személyét. Az első körbe tartozó kisebb települések közel felében a régi tanácselnököket választották újjá (általában pártoktól független jelöltként), holott a pártok többsége állított jelöltek. Ez is utal arra a folyamatra, hogy a községekben már a 80-as években megindult az önszerveződés, olyan alkalmas és felkészült vezetők kerültek a tanácsok élére, akik bírták a közösség bizalmát. Másrészt utal a kisebb települések "kiürülésére" és a szóba jöhető személyek szűkösségére, valamint arra, hogy Magyarországon a pártok felülről-lefelé terjeszkedtek és helyi csoportjaik nem a helyi érdekek megfogalmazására és képviselésére szerveződtek.

A fentieket tartom a helyi kormányzatok pénzügyi szabályozásában a főbb elemeknek Magyarországon 1990 után, sajnos az eltelt rövid időszakban még nem lehet alapos mérleget megvonni. Mint már említettem, ez a szabályozás átmenetinek tekinthető, mivel több ezután megszülető törvény még módosítani fogja (pl. Államháztartási Törvény, Társadalombiztosítási Törvény stb.) a helyi kormányzatok feladatait és anyagi lehetőségeit. Az sem látható még, hogy lesz-e Magyarországon valamilyen regionális szintje a közigazgatásnak (város-megyék, vármegyék, régiók).

5. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban megpróbáltam áttekinteni a helyi kormányzatok pénzügyi szabályozásának 1970 utáni legfontosabb történéseit és folyamatait. Természetesen terjedelmi okok miatt nem térhettem ki több olyan tényezőre, ami szintén hatott az események alakulására. Külön tanulmányt érdemelne az, hogy Magyarországon mi tartozott a közszolgáltatások közé a falvakban és mi a városokban, valamint hogyan változott ezen szolgáltatások köre.

Az 1971 és 1990 közötti *tanácsi gazdaság* pénzügyeit áttekintve a legfontosabb jelenségnek azt tartom, hogy a központi és a megyei vezetés csak a nagyobb városok fejlesztését támogatta. A kisebb városok és községek központi támogatás nélkül oldhatták csak meg gondjaikat. Ez az "anyagi függetlenség" a *települések nagyfokú polarizálódását* váltotta ki: a kisebbek közül csak azok tudtak fejlődni, ahol a közösség képes volt megszervezni önerőből a lakossági infrastruktúra fejlesztését (vagy erős gazdasági bázisuk volt). Az önfinszírozás az életfeltételek javulásán túl pozitív hatást váltott ki, az emberek rádöbbsen a helyi összefogás és önállóság előnyeire. Ezekben a településekben már a 70-es évek végétől olyan helyi vezetők választódtak ki, akik bírták a közösség bizalmát és meg tudták szervezni a közösségi életet. Azaz a háttérbe szoruló, a pénzosztásból kimaradó települések helyzete nem minősíthető egyértelműen negatívnak, igaz, hogy az infrastruktúra színvonala általában alacsony maradt, de az erőltetett fejlesztésekből származó környezeti terheléseket is elkerülhették (mind a fizikai környezet állapotában, mind a lakosság összetételében megmutatkozó "károkat"). A kiemelt térségek és városok közül is csak azok élvezhetik a fejlesztések előnyeit, ahol a helyi feltételeket vették alapul és a központi pénzek a szerves fejlődést gyorsították fel (negatív példa Miskolc és Borsod-Abaúj-Zemplén; Bogár 1986).

A terület- és településfejlesztés elvei és módszerei a korábbiakhoz képest alapvetően megváltoznak, a *települések önerős fejlődésére* helyeződik a hangsúly, a központi "külön pénzek" csak esetlegesek és ideiglenesek lesznek (ez a tendencia figyelhető meg a pénzeszközök normatív elosztásakor is). Milyenek az önerős fejlődésnek az esélyei az Alföldön? Természetesen ez jórészt az adott településtől függ, hogyan tudnak élni a lehetőségeikkel, illetve az országos infrastruktúra-fejlesztések térbeli hatásaitól (pl. déli autópálya). Az indulóhelyzetnél előny a már említett kisebb környezeti terheltség és a laza településhálózat, a helyi társadalmak és kulturális tradíciók viszonylagos erőssége. Legnagyobb hátrányként az értékelhető, hogy a települések induló vagyona nagyon hiányos a korábbi egyoldalú redistribúció és az elmaradottság miatt.

A vizsgált időszakban az *alföldi megyék* az anyagi források "hivatalos" újraelosztásakor háttérbe szorultak: kevés "erős" iparvállalattal rendelkeztek, nem az állami, hanem a szövetkezeti szektor volt a jellemző, a városok többsége agrár-kötődésű mezőváros stb., azaz gyenge volt mindvégig az alkupozíciójuk. A tanácsi pénzalapok zöme a megyeszékhelyek "elmaradottságának megszüntetésére" (város-

központok kialakítására, illetve felújítására) és az állami bérlakásépítésekre fordított (illetve területelőkészítésre). Az Alföldön csak Szegeden és Debrecenben épültek nagyobb számban bérlakások (ezer lakosra számolva kb. az országos átlag), a többi városban alig-alig, a falvakban pedig elvétve. A jövedelmek "nem-hivatalos" elosztásából (pl. második és fekete gazdaság) az Alföld egésze már jobban járt, így vált lehetővé a családi házak tömegének felhúzása és az infrastruktúra néhány elemének (pl. vízvezetékek) kiépítése. Amíg a lakótelepek erőltetett építésének, a "gyökértelen" gyártelepek leköltöztetésének, a lakosság felduzzasztásának stb. hátrányait az alföldi települések jórészt elkerülték (habár nem volt választási lehetőségük), addig egyértelműen hátrányként értékelhető, hogy elmaradtak a hírközlést, az úthálózatot (belterületi és közúti), a szennyvíz-elvezetést és -kezelést stb. javító fejlesztések. Még nagyobb hátrányt okoz az, hogy a szellemi potenciál javulását elősegítő (felsőfokú oktató és kutató) intézmények hiányosak, így a térség vezető rétege néhány nagyváros kivételével "vékony" és komolyabb piaci versenyre felkészületlen.

Az önkormányzatok *vagyonhoz juttatásakor* a korábban kiemelten kezelt települések jártak jól, arról nem is beszélve, hogy az állami bérlakást a piaci ár negyedéért-harmadáért megveheti a lakó és ezeknél a lakásoknál a kölcsön kamata maradt 3 % (nem emelték fel 15 avagy 32 %-ra). Nem az a gond, hogy a korábbi állami támogatás átkerül ("bagóért") a lakókhoz, hanem az, hogy erre csak a főváros és néhány nagyváros lakóinak van lehetősége, a támogatásokból korábban is kiszorított településeken élők kimaradnak ebből a (több esetben igen nagy összegű) privatizációból. Úgy tűnik, hogy a régi reflexek és területi érdekek élnek tovább, miközben az önkormányzati pénzek többségét normatív módon osztják el, addig a központi költségvetés a főváros nagyobb fejlesztéseit támogatja (világkiállítás, hidak, autópálya stb.) a vidékieket pedig nem (pl. déli autópálya).

Megítélésem szerint *a helyi kormányzatok helyzetének és pénzügyi szabályozásának időbeli változása modellértékű a magyarországi változások megértéséhez*. A 70-es években fokozatosan kicsúszott a központi hatalom kezéből az anyagi források ellenőrzése, egyre jobban erőre kaptak a piaci viszonyok (pl. a lakásépítéseknel, a második gazdaságban, az idegenforgalomban, a kisvállalkozások előretörésekor stb.). Az egyre nyilvánvalóbbá váló válságjeleket a 80-as évek elején először a szocialista rendszer keretei között reformokkal próbálták kezelni, a központosított tervgazdaságot igyekeztek piacgazdasági elemekkel kiegészíteni. A reformok kudarca nyomán vált világossá mindenki előtt, hogy nemcsak gazdasági, hanem politikai rendszerváltásra is szükség van. Ez a decentralizációs folyamat kicsit megkésve, de elindult a tanácsi gazdaságban is, a települések autonómiája és anyagi függetlensége fokozatosan erősödött, mozgásterük kibővült. A "megvilágosodási folyamat" egyes lépcsőit a helyi kormányzatok gazdálkodásában is nyomon követhetjük. Ennek a felkészülési, ráhangolódási folyamatnak köszönhető, hogy az öngazgatás több feltétele időben kialakult és így nagyobb megrázkódtatások nélkül működnek az önkormányzatok.

A helyi kormányzatok nagyfokú önállósága és jelenlegi pénzügyi szabályozása

azt sejteti, hogy a piaczgazdaságok és polgári demokráciák hagyományaihoz igazodik Magyarországon is a közigazgatás. Jelenleg azonban még kérdéses, hogy az önerős fejlődés jelenleg hiányzó alapvető feltételei az Alföldön létrejönnek-e, a piaci mechanizmusok térben is polarizáló hatásait le lehet-e tompítani? Napjainkban az önkormányzatok örülnek, ha meglevő intézményeiket szinten tarthatják, a remélhetőleg beinduló fejlesztések gondozásához vajon elegendő-e szakmai tudásuk és felkészültségük az Alföld kisebb településein (de még a kisebb városaiban is)? Mennyire vannak meg az anyagi és személyi feltételei a modern öngazgatásnak, lerövidíthető-e a más országokban több évtizedes folyamata?

JEGYZETEK

1. A decentralizáció és centralizáció a politikai felhangoktól mentes olyan fogalompár, amellyel a közösségi szolgáltatásokat végző (nem piaci) szervezetek mozgástere, szabadságfoka, a központi állami irányítástól való függősége jellemezhető. A decentralizáció a 80-as években újra az érdeklődés előterébe került (nemcsak nálunk), több országban a "túl erős állam" szerepét próbálták korlátozni, lásd: Smith (1985), Coleman és Jacek (1989), valamint Bennett (1990). Megjegyzem, hogy hazánkban a központtól függő (és a helyiektől független) dekoncentrált szervezetek közelmúltbeli létrehozása a decentralizációnak néhány, inkább csak formai jegyét mutatta fel eddig.
2. A dolgozat a szerzőnek az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával folyó "A tőkepiac regionális intézményei és a tőkeáramlás térségi sajátosságai ..." című kutatás (száma: 360; témavezető: Lengyel Imre) számára íródott háttér tanulmány felhasználásával készült.
3. Jelen tanulmányban Alföldön az alföldi (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg) megyéket értjük, azaz a hazai statisztikai adatgyűjtés és a közigazgatás területbeosztását vesszük alapul és nem a földrajzi határokat.
4. A szerző 1983 és 1986 között a Békés megyei Tanács Tervosztályán dolgozott területi tervezőként, ezért a szakirodalmon túl a saját tapasztalatait (amelyek nyilván szubjektív elemeket is tartalmaznak) is felhasználta.
5. Természetesen az éves, vagy öt éves fejlesztési (flow) adatok nem mutatják az állapotot (stock), az intézmények és szolgáltatások kihasználtságát. Viszont ahol ebben az időszakban nem történtek beruházások, ott valószínűleg leromlottak az anyagi-műszaki feltételek is.
6. A "maradék-elvet" a tervező szakemberek tagadják, de a tényekből szerintem kiviláglik, hogy mindvégig gyengébbek voltak a nem anyagi ágazatok alkupozíciói, mint a termelő ágazatoké.

IRODALOM

- BENNETT, R. J. (ed.) (1989): *Territory and Administration in Europe*. - Pinter Publisher Limited, London.
- BENNETT, R. J. (ed.) (1990): *Decentralization, Local Governments, and Markets: Towards a Post-Welfare Agenda*. - Clarendon Press, Oxford.
- BOGÁR L. (1986): A területi kedvezmények kárvallottjai. - *Tervgazdasági Fórum*, 2. pp. 82-87.
- COLEMAN, W.D. - JACEK, H.J. (eds)(1989): *Regionalism, Business Interests and Public Policy*. - SAGE Publications.
- ENYEDI GY. (1989): Településformáló folyamatok és a településpolitikai Magyarországon. - *Valóság*, 8. pp. 62-72.
- ENYEDI GY. (1990): Régiók Magyarországa? - *Társadalmi Szemle*, 7. pp. 31-35.
- FERENCZI J. (1986): A korszerűsített tanácsi gazdálkodás bevezetésének kezdeti tapasztalatai. - *Állam és Igazgatás*, 9. pp. 769-778.
- GULÁCSI G. (1985): Irányítási reformok és működési problémák a tanácsi gazdálkodásban. - *Állam és Igazgatás*, 6. pp. 553-564. és 7. pp. 604-619.

- GULÁCSI G. - JUHÁSZ P. (1986): Településfejlődés, decentralizálás és községgazdálkodás. - *Terv gazdasági Fórum*, 2. pp. 58-71.
- KORNAI J. (1983): *A hiány*. - Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- LENGYEL I. (1987): Hasonlóságok és eltérések az alföldi megyék hetedik öt éves terveiben. - *Területi Statisztika*, 1-3, pp. 114-123.
- LENGYEL I. (1988): Alföldi "remények" és tanácstalanságok. - *Közgazdasági Szemle*, 6, pp. 749-761.
- LENGYEL I. (1991/a): A lakossági megtakarítások néhány alföldi jellegzetessége. - *Alföldi Társadalom*, pp. 167-188.
- LENGYEL I. (1991/b): A házipítések (anti)szociális támogatásának krónikája. - *Tér és Társadalom*, 1. pp. 1-22.
- SIMON I. - LENGYEL I. (1991): A regionális elmaradottság néhány vonatkozása az Alföldön. - *Jászkunság*, 1. pp. 49-61.
- SMITH, B. C. (1985): *Decentralisation: the Territorial Dimension of the State*. - George Allen and Unwin, London.
- VÁGI G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. - KJK, Budapest.
- VARGA S. (1991): A helyi önkormányzatok gazdasági háttere. - *Magyar Közigazgatás*, 2. pp. 137-147.

THE TRANSFORMATION OF SELF-GOVERNMENT ECONOMY

Imre Lengyel

The study investigates the changes of the financial and budgetary position of local councils and self-governments respectively between 1970 and 1991. This period covers three phases concerning local budgetary regulations:

- Between 1970 and 1985 central direction and control was dominant,
- From 1986 to 1989 the central control weakened and the local councils began to act in the pursuit of their own interests,
- Since 1990, the last phase transformation into a new self-managing mechanism.

The investigation touches upon the regional characteristics of planned economy redistribution as well as that of the new mechanism. The elements of normative regulation emerged gradually. From the early '80s more attention was paid to local interests, the role of local resources strengthened, human factors that are necessary to self-management occurred. Market aspects got to be emphasized. The national Act on Self-Governments stresses local independence. This new system, however, must be transitional for a while, as not only a National Public Finance Act is missing, but there are still a lot of questions concerning local taxation and the possession of the self-governments that have not been made clear yet. In addition wages do not cover the costs of public services and traditions are failing.

Translated by Cs. Keresztes Nagy

A HELYI VEZETÉS JELLEMZŐI A KÖZÉP-TISZVIDÉK TELEPÜLÉSEIN

Kiss Éva*

1. BEVEZETÉS

Hazánkban az elmaradott területek kutatása az 1960-as évektől változó intenzitással, de folyamatosan napirenden volt. A vizsgálatok kezdetben főleg a gazdaság fejlettségében, a termelőerők térbeli elhelyezkedésében meglevő aránytalanságok feltárására irányultak. Majd az 1970-es évtizedben az életkörülmények területi eltérései kerültek a figyelem középpontjába. Ugyanakkor háttérbe szorult az elmaradott országrészekben élő népesség összetételének alapos vizsgálata. Pedig egyre nyilvánvalóbb, hogy az elmaradottság kialakulásának az okai nemcsak a történelmi múltban, a rossz közlekedési helyzetben, a marginális fekvésben, a fejletlen gazdaságban, a hiányos infrastruktúrában, az elaprózott településszerkezetben (bár ez utóbbi a kutatott országrészre kevésbé érvényes) stb. keresendők, hanem az emberi tényezőben, az emberi erőforrás milyenségében is.

Különösen fontosak az elmaradott terület, település helyi vezetésének demográfiai sajátosságai, a vezetők szakmai és vezetői felkészültsége, hozzáértése, mert funkcióik révén központi helyet foglalnak el a fejlesztési elképzelések és eszközök meghatározásában, valamint a megvalósítás folyamatában. Másképpen fogalmazva a helyi vezetés "...nemcsak birtokolja a helyi erőforrás működtetésének lehetőségét, hanem maga is helyi erőforrás, elsősorban azáltal, hogy képes szervezni, mobilizálni a helyi társadalmat, befolyásolni térpályáit, viszonyát a településhez." (Mészáros R.1989). A helyi vezetésnek, mint erőforrásnak a minősége tehát releváns szerepet játszik egy adott terület fejlődésében, sorsának, jövőjének alakulásában. Megítélésem szerint közöttük is kiemelkedő jelentőségűek az egykori tanácselnököknek és a mai polgármestereknek, mint a települések első számú vezetőinek a szakmai és vezetői adottságai.

A tanulmányban hazánk egyik halmozottan hátrányos, elmaradott térségében élő, az 1990-es választások előtti és utáni helyi vezetők demográfiai és egyéb jellemzőit ismertetem és értékelem a települések fejlődése szempontjából.¹ A vizsgált terület alföldi mezotájunknak, a Közép-Tiszavidéknek része. Négy megye (Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok) megyehatár menti zugaiból tevődik össze. Ezen a területen 1988-ban 37 település feküdt, amelyek két kisvárostól² (Heves, Tiszafüred) eltekintve falusi települések (1 ábra).

A tanulmány alapjául a kiválasztott településeken 1988-ban és 1990-ben lebonyolított felmérések és a helyi vezetőkkel készített interjúk szolgáltak. Az első időpontban az adatgyűjtés kiterjedt az igazgatási, társadalmi, gazdasági, egészség-

* Dr. Kiss Éva, geográfus (Budapest)

ügyi, oktatási és egyéb intézmények vezetőire (542 főre). Míg a második alkalommal csak a polgármestereket kerestük meg³, mivel az önkormányzati választások körükben eredményezték a legmarkánsabb, legegységesebb változásokat. Bár az összegyűjtött információk néhány vonatkozásban nem teljeskörűek, mégis úgy vélem, hogy alkalmasak bizonyos tendenciák felfedezésére és a figyelem felkeltésére. Meggyőződésem továbbá, hogy a tanulmányban bemutatott összefüggések, tapasztalatok más hasonló fejlettségű térségekre, településekre szintén jellemzőek (nemcsak az Alföldön), így az több helyen is hasznosíthatóak.

2. A HELYI VEZETŐK FŐBB ISMÉRVEI AZ 1988. ÉVI ADATOK TÜKRÉBEN

A település fejlődése és fejlesztése szemszögéből - különösen a kisebb településeken - a helyi vezetők közül *a tanácselnökök és a vb-titkárok egyéni tulajdonságai, szakértelme*, illetve a kettejük közötti viszony milyensége volt a döntő. Egyrészt "kifelé" a megye (korábban még a járások is) és a többi település felé főleg tőlük függött, hogyan alakult az adott település megítélése és hogyan "bánt" velük a felsőbb vezetés.

A megkérdezett vezetők mindegyike elismerte, hogy a személyes összeköttetések is "közreműködtek" a fejlesztési források elosztásakor vagy olyan döntések meghozatalakor (pl. ipari üzem települési helyének meghatározása), amelyek alapjaiban befolyásolták az adott település életét, jövőjét. Nagyon sok múlott tehát *az igazgatási szakemberek talpraesettségén, határozott fellépésén, szakmai felkészültségén, s nem utolsósorban egyéni kapcsolatain*, mert mindezek számottevően determinálták, hogy mit tudtak elintézni, "kijárni" településük számára. Másrészt a települések "belső életében" ugyancsak központi helyet foglaltak el, mert összefogták, irányították az ott lakók életét, tartották a kapcsolatot a lakossággal és a helyi társadalmi, gazdasági vezetőkkel, egyeztettek érdekeiket és közvetítettek közöttük, vagyis szervezték a helyi közösségi életet. (Úgy gondolom, hogy napjainkban ez utóbbi feladatnak az ellátása a helyi önállóság fokozódása és a gyorsan változó társadalmi, gazdasági, politikai feltételek következtében még felelősségteljesebb munkát, s nagyobb felkészültséget követel.)

1988-ban a vizsgált falvakból kettőben, Hevesvezekényben és Tarnaszentmiklóson főállása mellett, *társadalmi megbízásként* látta el feladatát a tanácselnök, ezért kevesebb időt fordíthatott a község gondjainak orvoslására, azok különböző fórumokon történő képviselőre, amelyek a "kijárásos" újraelosztásos rendszerben viszont alapvetőek voltak. Így a társadalmi megbízatás valószínűleg negatívan hatott ezen elmaradt települések fejlődésére.

A *Közép-Tiszavidék településeinek közel egyharmada társközségként* létezett, ami többek között azért jelentett hátrányt a társközségeknek az egyik tanácsi vezető szerint, mert "...a tanács kivonása a településről mindenképpen a közélet visszafej-

lődését vonta maga után. Megtorpant a község fejlődése mindaddig, míg a társuló felek fejlesztésének összhangja az "összeházasodás" után létre nem jött." Ez pedig szintén lemaradáshoz vezetett, mivel elsődlegesen a székhelyközség fejlesztésére koncentrálták az erőforrásokat, háttérbe szorítva a társközségeket. Ez volt az egyik legfőbb hátránya a községek integrációjának. A másik viszont az, hogy a tanácsok összevonását - hasonlóan az országos tendenciákhoz - általában a többi intézmény körzetesítése és a gazdálkodó egységek (mgtsz-ek) egyesítése is követte. Ezáltal a legtöbb esetben romlott a lakosság infrastrukturális ellátottsága, beszűkültek foglalkozási és gazdasági lehetőségei, és mindezek maguk után vonták a települések népességmegtartó-képességének csökkenését is. A helyi értelmiség, a helyi vezetők számának megcsappanásával, elköltöztetésével párhuzamosan megtört a települések belső fejlődése, destabilizálódott társadalmi szerkezetük. Elvesztették azokat, akik a legérzékenyebben reagáltak a helyi gondokra, problémákra, és akik a leginkább formálták, alakították a települések arculatát, a lakosság életét. Ezek a települések sorsukban magukra hagyatottabbak, elesettebbek lettek.

A hasonló helyzetben levő településeken folytatott lakossági közvéleménykutatásból szintén az derült ki, hogy a tanácsösszevonások inkább rossz, sőt esetenként káros beavatkozások voltak és haszonnal alig jártak (Nádasi É. 1989). Valószínű, hogy e kedvezőtlen tendenciák felszínre kerülése ugyancsak hozzájárult az előljáróságok kialakításához.

A helyi vezetők minőségi ismérveinek sorbavétele természetesen nem jelent fontossági sorrendet is egyben (sőt, a felhasznált "minőségi" ismérvek is vitathatóak). Elsőként *a helyben születés és élés* kérdésére térek ki, amely igen lényeges egyfelől a vezetők ismertsége, másfelől a lakosság és igényeinek ismerete szempontjából. A felmérés évében a tanácselnökök mindegyike, a vb-titkárok kétharmada, a párttitkárok 85 %-a, a mezőgazdasági vezetők 45 %-a, az ipari üzemek vezetőinek 83 %-a, az oktatásban, közművelődésben dolgozók 90 %-a, az egészségügyi foglalkoztatottak 83 %-a, a népfront és a KISZ-vezetők 92 %-a abban a településben lakott, ahol a munkahelye volt. A fentieknél is kedvezőbb arányokat kaptunk volna, ha az intézmények, létesítmények előfordulását is vizsgáljuk. Különösen igaz ez a tsz-ek vezetőire, akiknek kiugróan alacsony helyben lakási részesedése azzal indokolható, hogy a települések közel harmadában nincs tsz-központ.

Feltehetőleg mélyebb gyökerekre vezethető vissza és nemcsak a térség átlagosnál gyengébb szellemi potenciáljára, hogy *ezek a települések sohasem tudták "kitermelni" a saját értelmiségi és vezető rétegüket*, amelynek többségét mindig a máshonnan származók alkották. 1988-ban az összes megkérdezett (542 fő) 73 %-a nem ott született, ahol valamilyen vezető beosztással rendelkezett. Egyedül a tanácselnökök között képeztek túlsúlyt azok (58 %), akiknek a születési helye megegyezett az irányításuk alá tartozó településével. A nem helyi születésűek jobbra az oktatás, közművelődés területén és az egészségügyben tevékenykedtek.

Hogy ki hol születik, az természetesen bizonyos fokig véletlenszerű, az viszont már kevésbé, hogy mennyi ideig él egy településen, vagy hogy *milyen hosz-*

szű időtartamon át lát el egy tisztséget. A huzamosabb szolgálati idő és/vagy az egy településen történő tartósabb ottlakás - elsősorban a kisebb és zártabb közösségekben - mindenképpen előnyösebb. A vizsgált településeken a vezetők felét öt éve vagy annál kevesebb ideje választották meg, 22 %-ukat hat-tíz éve, 13 %-ukat tizenegy-tizenöt éve és a többieket még régebben. A helyi vezetők többsége, akik néhány éve töltik be funkciójukat és ráadásul nem is helyi születésűek vagy csak a közelmúltban költöztek oda, alig ismerhetik az adott település tradícióit, szokásait, lakosságát, amely nehezebben is fogadja el őket, az "idegeneket". Ennélfogva nagyobb erőfeszítést kell kifejteniük a sikeres együttműködés és a bizalom elnyerése érdekében.

A helyi vezetők gyakori fluktuációja, ami a Közép-Tiszavidéken (is) elsődlegesen az orvosokat és a pedagógusokat jellemezte, szintén hátrányosan érinti a helyi vezetők, a helyi értelmiségiek közötti tartós munka- és személyes kapcsolatok szövődését, az "együttgondolkodás" kibontakozását, amit még a lakóhely és a munkahely településének esetleges különbözősége is akadályoz. Az adatokból szintén az tűnik ki, hogy *a nem helyi születésűek körében gyakoribb a fluktuáció* (minden bizonnyal a kisebb emocionális kötődés miatt), s többnyire ők azok, akik kevesebb ideje élnek és dolgoznak az egyes településeken.

Az irányító, vezető beosztásoknak csak a töredékét töltötték be nők. A Közép-Tiszavidéken a helyi vezetőknek mindössze egynegyedét tették ki. Zömük az oktatásban és a kulturális intézményekben dolgozott, ezzel szemben a mezőgazdasági vezetésből szinte teljesen kiszorultak (illetve nem kerültek be). A tanácselnökök körében egy nő volt, míg a vb-titkárok között már nyolc. Megfigyelhető, hogy "a tanácsrendszer hierarchiájában, tehát a tanácsszinteken, valamint a településméreteken lefelé haladva növekszik az apparátusok elnőiesedése." (Vági G. 1988).

A helyi vezetők nagyobb hányada (62 %) a 25-45 év közötti *korosztályokba* tartozott, ez a magas arány az iskolákban, közművelődésben, egészségügyben dolgozók magasabb részvételéből fakadt. Ezekben "fiatalosabb" volt a vezetés, ellentétben a gazdasági és igazgatási szférával, ahol az idősebb munkaképeskorúak domináltak. Az összes helyi vezetőt figyelembe véve a 25 évnél fiatalabbak aránya 8 %-ot, a 45 évnél idősebbeké 30 %-ot tett ki.

A vezetők egyik legfontosabb minőségi jellemzője *az iskolai végzettség és a szakképzettség*. Sorsdöntő lehetett az egyes települések és a térség egészének életében az, hogy milyen volt vezetőik iskolázottsági, szakképzettségi, szakmai felkészültségi szintje. Tény, hogy a vezetés magasabb iskolai végzettsége, nagyobb szaktudása és szakismerete, hozzáértése pozitívan hat az általános fejlődésre, felemelkedésre (1. táblázat).

A *tanácsi vezetők* közül a vb-titkárok iskolázottsága felülmúlta az elnökökét, mert körükben többen folytattak felsőfokú tanintézetekben tanulmányokat. Ez bizonyára az előírt felsőfokú (államigazgatási főiskolai vagy jogi egyetemi) végzettség megszerzésének kötelező jellegével függött össze. A legrosszabb iskolázottsággal a társközségek elöljárói rendelkeztek. Valószínűleg ezért sem tudták hatékonyan

képviselni községük érdekeit a székhelytelepülés kvalifikáltabb, felkészültebb vezetésével szemben.

1. táblázat:

A Közép-Tiszavidék településein a helyi vezetők megoszlása legmagasabb iskolai végzettségük és szakképzettségük szerint (1988)

Helyi vezetők	Összesen (fő)	Végzettség szerinti megoszlásuk (%)							Szakképzettsége	
		8 általános	szakmunkás	szakisk.	gimnáziumi	technikumi	főiskolai	egyetemi	van (%)	nincs (%)
Tanácselnökök	24	-	-	12	17	17	33	21	96	4
Vb-titkárok	23	-	-	4	9	-	74	13	100	-
Társközségek előljárói	7	29	14	14	14	-	29	-	71	29
Mezőgazdasági üzemek vezetői	48	-	-	10	-	4	21	65	100	-
Ipari üzemek vezetői	59	12	17	19	17	3	19	13	80	20
Oktatási, közművelődési intézm. vezetői	174	2	1	5	17	-	66	9	93	7
Egészségügyi intézmények vezetői	109	-	-	-	-	-	2	98	100	-
Egyéb (párt, népfront, KISZ stb.) vezetők	98	12	9	19	16	4	33	7	81	19
Összesen	542	4	4	9	12	2	36	32	91	9

Megjegyzés: A táblázat a Közép-Tiszavidék 36 településén 1988-ban a helyi vezetők körében lebonyolított felmérések adatait tartalmazza (Kunhegyes adatai nem szerepelnek benne).

Az *agrárszférában dolgozó vezetők* jóval iskolázottabbak és képzettebbek voltak, mint az ipariak, mert 84 %-uk diplomás és mindegyikük rendelkezett valamilyen szakképzettséggel. Ugyanakkor az *ipari vezetőknek* alig egyharmada mondhatott magáénak valamilyen felsőfokú iskolai végzettséget és négyötödük szakképzettséget. Ez elsősorban azzal hozható összefüggésbe, hogy a vidéki iparosítás során főleg kis- és középméretű üzemek települtek ide, többnyire telephelyek, amelyeknek vezetéséhez nem volt szükség magasan kvalifikált helyben levő ipari vezetőkre. Hiszen a lényeges döntéseket a központ szakembergárdája hozta meg, a helyiekre csak a végrehajtás maradt. Az iparban dolgozók alacsonyabb iskolázottsági, szakképzettségi szintje az összes foglalkoztatottakon belül is megfigyelhető, ami rámutat az alföldi iparosítás egyik fő céljára (a képzetlen munkaerő lekötésére).

A vezetők közül az *egészségügyben dolgozók* iskolázottsága és szakképzettsége emelkedett ki leginkább, de ez érthető is. Az oktatásban, közművelődésben levők

ennél szerényebb szintet ért el, ám még jónak ítéltető. (Ha azonban az összes tanítót és tanárt tekintenénk, nemcsak a vezetőket, akkor kedvezőtlenebb képet kapnánk, mert szinte mindegyik iskolában akadtak képesítés nélküli, csak középfokú végzettségű oktatók.)

A települések párt-, népfront- és KISZ-funkcionáriusainak iskolai végzettségében regisztrálhatók a legnagyobb szélsőségek, mivel csaknem az összes iskolafüstpust képviselték. 19 %-uk semmilyen szakképzettséget nem birtokolt, ami elég nagy arány. Megválasztásuknál valószínűleg más adottságaik, képességeik, avagy a kapcsolataik domináltak.

3. A TANÁCSSELNÖKÖK ÉS A POLGÁRMESTEREK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

1990 őszén a tanácsok helyébe az önkormányzatok léptek. Vezetőikre a helyi önállóság, autonómia jelentős megerősödése folytán a korábbiakhoz képest jóval nagyobb felelősség hárul. Megnövekedett a jelentősége a vezetők személyes adottságainak, képességeinek, gondolkodásmódjuknak, mivel ezek a szubjektív tényezők lényegében befolyásolhatják a települések további fejlődését. Ezért elengedhetetlen - ha vázlatosan is - legfontosabb személyi jegyeik megismerése. A korábbi felmérés tapasztalatai lehetőséget nyújtanak arra is, hogy ezeket az ismerveket összehasonlítsuk az egykori tanácselnökökével, rámutatva az azonosságokra és a különbségekre. *A gazdasági, egészségügyi, oktatási stb. vezetők összetétele (kivéve természetesen a megszűnt párt-, KISZ- és népfront-posztokat) 1988-hoz képest 1991-ben még nem változott meg lényegesen, ezért rájuk az előző fejezetben írtak többé-kevésbé érvényesek.*

1988-ban a vizsgált településeket 25 tanácselnök igazgatta, majd a helyhatósági választások után mind a 37-nek lett polgármestere. Feltehetően az előljáróságok 1985. évi létrehozása is közrejátszott abban, hogy országosan föllendült a *társközségek önállóvá válásának* ügye. Az egykori társtelepülések itt is történelmi igazságtételben részesültek azáltal, hogy visszakaphatták önállóságukat, s ismét saját kezükbe vehették sorsuk irányítását. Hozzájárult ehhez az is, hogy az előljáróságok működése nem váltotta be az előzetes reményeket. Egy elmaradott térségben folytatott kutatási jelentésben a következők olvashatók: "...a többszörösen hátrányos helyzetben levő, sokszorosán hátrányos helyzetű állampolgárokat képviselő halmozottan hátrányos előljáróságok sok esetben csak vegetálnak, helyüket nem találják, a számukra biztosított hatáskörökkel gyakorlatilag alig tudnak élni, s mindezekből fakadóan az előljáróságok alig vannak jelen a települések életében." (Csefkó F. 1989). A szétválás által számos település régóta sérelmezett, jogos igénye teljesült, de az összevonás éve alatt bekövetkezett negatív tendenciákat megfordítani, a szétzúzott közösségeket összekovácsolni, a hely szellemét ismét "kialakítani", az emberek mentalitását megváltoztatni sokkal nehezebb lesz, s ebben kiemelkedő feladat hárul az első számú vezetőkre, a polgármesterekre.

Ráadásul olyan gazdasági, társadalmi folyamatok is lezajlottak, amelyek az igazgatástól függetlenül hátrányosan érintették és érintik ezeket az elmaradott településeket. (Az igazgatás szétválása maga után vonta más, korábban egyesített intézményeknél, gazdasági egységeknél is az elszakadási törekvések előtérbe kerülését. A Közép-Tiszavidéken pl. több termelőszövetkezetből "kiléptek" a társközségek "tszei".)

A polgármester személyiségét, magatartásának alakulását, gondolkodását, viszonyulását különféle problémákhoz nagymértékben meghatározza, hogy melyik pártnak a tagja. Csakúgy mint hazánk más falusi térségeiben, a Közép-Tiszavidéken is a polgármesterek - néhány kivételtől eltekintve - *független jelöltként* indultak a választásokon, nem titkolva azt a célkitűzést, hogy a különféle pártoktól és érdekeiktől mentesen, azoktól elhatárolódva kívánják kormányozni az adott települést úgy, hogy cselekedeteik mindenkor a helyi közösség, a lakóhely javára váljanak. A *pártok színeiben* startolók közül az MSZP (Újlőrincfalva), a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt (Kunmadaras) és a Vidéki Magyarországért Párt (Tiszaderzs) képviselője kapta a legtöbb voksot. Ez utóbbiról érdemes megjegyezni, hogy Tiszaderzsen alapították azzal a szándékkal, hogy az ország periferikus fekvésű, nehézsorsú falvait felrázza és összefogásra szólítsa fel. (Hivatalosan 1989. novemberében 53. pártként jegyezték be.) A tanácsrendszerben a tanácselnökök szinte mindegyike az MSZMP-nek volt tagja.

Az 1990. évi helyhatósági választásokon a 25 tanácselnökből kilencet (36 %) *újra választottak*, ami országosan is magas aránynak tekinthető. (Még kedvezőbb értéket kapnánk, ha arra vonatkozóan is lennének ismereteink, hogy az előljárókból hányat választottak meg polgármesternek). Ezek a vezetők korábbi munkájuk eredményességeként értékelték az újból megszerzett bizalmat, lehetőséget kapva arra, hogy az évekkel korábban elkezdett és a lakosság által helyesnek ítélt tevékenységüket tovább folytathassák a település épülése, fejlődése érdekében. Ugyanakkor a többi településen (28-ban, amelyek korábban 16 tanácshoz tartoztak) az első számú vezetők nem voltak ezt megelőzően tanácselnökök.

A polgármesterek között kissé megemelkedett a *helyi születésűek aránya* (63 %), bár 1988-ban is ők voltak túlsúlyban. Kiemelendő, hogy a nem helyi születésűek szintén hosszabb ideje (10 éve, vagy még régebben) élnek az adott településen. A polgármestereknél is a lakóhely és a munkahely ugyanazon a településen van (a hevesvezekényi polgármesterasszony kivételével), ami utal a helyi közösségek helybéli vezetők iránti igényére.

A *nők* köztudottan kevésbé vállalkoznak vezetői funkciók betöltésére, szerepvállalásuk a közéletben, a vezetésben mégis erősödött az utóbbi időben. Amíg 1988-ban mindössze egyetlen asszony töltött be tanácselnöki tiszteket, addig két évvel később már hét (19 %) községet igazgatott nő (Ároktő, Nagyiván, Négyes, Hevesvezekény, Pély, Tiszanána, Tomajmonostora). Mind a tanácsok, mind az önkormányzatok vezetői körében a 40-59 év közötti házaspárok domináltak. Az ennél fiatalabbak, illetve idősebbek aránya nem számottevő.

A vizsgálatok egyértelműen alátámasztották azt a hipotézist, miszerint *az új önkormányzati vezetésnek jobb a szellemi potenciálja*, mint az egykori tanácsinak. 1988-ban a tanácselnökök 46 %-a közép-, 54 %-a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezett. Ezzel szemben a polgármestereknél ezek az arányok 29 % és 71 %. Köztük mind a tanácselnököknél, mind a polgármestereknél a középfokú végzettségűeknél a szakközépiskolát, a felsőfokú végzettségűeknél a főiskolát végzetek voltak fölényben. Egy tanácsi vezetőt kivéve mindegyik tanácselnök, illetve polgármester rendelkezett szakképzettséggel. A legtöbbjük pedagógusi vagy mezőgazdasági diplomát szerzett. (Természetesen a magasabb iskolai végzettség és a szakképzettség önmagában nem elegendő. Tényleges alkalmasságukat, hozzáértésüket a következő választás eredménye fogja valójában igazolni vagy megcáfolni.)

A *polgármesterek nagyobb része hosszabb közéleti múltat tekint vissza*. Dolgoztak tanácstagként, vb-titkárként, sokféle egyesület, klub, szervezet irányítójaként. Mindezek hozzájárultak megismerésükhöz és megválasztásukhoz. Terveik, elképzeléseik között a leglényegesebb és a legsürgősebb teendők - csakúgy mint az egykori tanácselnökök - a helyi népességmegtartó-képesség fokozását, elsődlegesen a fiatalok leteleptetésének elősegítését azáltal, hogy javítják az infrastrukturális ellátást és munkahelyeket teremtenek. Azonban a korábbi vezetőkhez képest nagyobb hangsúlyt helyeznek *a szomszédos településekkel történő együttműködések-re*, s arra, hogy a helyi lakosság minél aktívabban vegyen részt a helyi közösségi életben, a kitűzött feladatok végrehajtásában.

4. ÖSSZEGZÉS

A Közép-Tiszavidéken folytatott kutatások során bebizonyosodott, hogy a terület, illetve az egyes települések elmaradottságában bár különböző mértékben, de *számottevő szerepet játszott a helyi vezetés minősége is*. Különösen sok múlott az igazgatási vezetők adottságain, képességein. Az alacsony iskolai végzettség és a hiányos szakképzettség, a szakismeretek csekély szintje, az érdeklentétek, a nem megfelelő mélységű együttműködési kapcsolatok, a nem helyben születés és élés, az emocionális kötődés hiánya, a gyakori fluktuáció stb. mind-mind kedvezőtlenül hatottak a vizsgált települések fejlődésére.

Az utóbbi években lezajlott radikális politikai, társadalmi és gazdasági változások nyomán az elmaradott térségekben, településekben is egyre inkább *felértékelődik az emberi erőforrás szerepe*, főleg más erőforrások szűkössége, avagy hiánya folytán. Azaz fokozódik az igény a képzettebb, iskolázottabb, felkészültebb vezetők iránt. Ez az igény az önkormányzati választások alkalmával is megnyilvánult. A Közép-Tiszavidéken elsősorban azok tudták megnyerni a szavazókat, akik rátermettségükkel, szakmai felkészültségükkel, addigi munkásságukkal kivívták a helyi közösség elismerését. A lakosság előnyben részesítette a helyben lakó és élő vezetőket (az 1985-ös többes jelölésű választásokon is már azok kaptak

bizalmat, hiszen a helyi problémák iránti elkötelezettség erősebb a saját falujában élő és dolgozó ember esetében). A "társközségi lét" kedvezőtlen tapasztalataiból fakadt, hogy az egykori társközségek lakói önálló és helyben levő önkormányzatot kívántak.

Az 1990. évi választások eredményeként a települések élére elődeikhez képest összességében véve *előnyösebb tulajdonságokkal rendelkező vezetők* kerültek. Nem történt azonban lényeges változás a települések gazdasági (tsz, ipari üzem) és intézményi (egészségügyi, oktatási, kulturális stb.) vezetői körében, ami bizonyos fókig gátolja a destabilizálódott helyi társadalom újjászületését, a letűnt közösségi szellem újjáéledését. A közösségek magukra találását az is nehezíti és késlelteti, hogy ezeknek a településeknek a szellemi potenciálja erőteljesen erodálódott az utóbbi évtizedekben. Számottevően megfogyatkozott a települések lélekszáma, erősen torzult a korstruktúra (előregedett a lakosság), megnövekedett a társadalom peremén élők aránya (tekintélyes hányadukat a cigányság adja), romlott a lakosság egészségi állapota stb. A migráció szelektív hatása következtében az iskolázottabb, képzetebb, vállalkozásra és innovációra hajlamosabb lakosok közül sokan elhagyták a térséget.

E "belső" sajátosságok és problémák mellett a helyi társadalmaknak és vezetőknek számolni kell azzal a "külső" ténnyel is, hogy napjaink változásai ismét *a területi egyenlőtlenségek, regionális különbségek felerősödését* eredményezik. Így az elmaradott, hátrányos helyzetű térségek felzárkózási esélyei, önerős fejlődésük feltételei egyre rosszabbodnak, s hathatós külső segítség nélkül elmaradottságuk nőni fog.

JEGYZETEK

1. Kutatásaimat 1991-ben az MTA-Soros Alapítvány anyagi támogatásával végeztem, amelyért ezúton is köszönetet mondok.
2. 1991-ben már négy kisváros van, mivel Kunhegyes 1989-ben, Mezőcsát pedig 1991-ben kapott városi rangot.
3. A kérdőívekre a polgármesterek 65 %-a válaszolt.

IRODALOM

- BELUSZKY P. (1981): Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidek. - *Alföldi Tanulmányok*, Békéscsaba, pp. 131-156.
- CSEFKÓ F. (1989): Az eljáráságok társadalmi presztízsről. - In.: Csefkó F.-Szirtes G. (szerk.): *Ideológiai, politikai tanulmányok*. MTA RKK, MSZMP Baranya Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága, Pécs, pp. 233-238.
- MÉSZÁROS R. (1989): A helyi hatalom minősége és a település sorsa. - In.: Csefkó F.-Szirtes G. (szerk.): *Ideológiai, politikai tanulmányok*. MTA RKK, MSZMP Baranya Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága, Pécs, pp. 70-73.
- NÁDASI É. (1989): A helyi hatalom és önkormányzat problémája a tanácsösszevonásokról tartott közvéleménykutatás tükrében. - In.: Csefkó F.-Szirtes G. (szerk.): *Ideológiai, politikai tanulmányok*. MTA RKK, MSZMP Baranya Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága, Pécs. pp. 163-170.

PÁLNÉ KOVÁCS I. (szerk. 1989): *A közös tanácsú községek*. MTA RKK, Pécs.
VÁGI G. (1988): Az íróasztalok túloldalán (A tanácsi apparátus dolgozói). - *Valóság*, 5. pp. 54-67.

THE CHARACTERISTICS OF LOCAL LEADERS IN THE MIDDLE-TISZA REGION

Éva Kiss

The Middle-Tisza region is one of the backward areas of Hungary. The study based on interviews investigates the role of human factors - especially the personality of the local leaders - in the development of the region. The former council leaders and the present mayors are of the greatest importance from this point of view, as their competence has a great influence on goal setting and achieving those goals.

Although it is clear that the demographic composition and attitude of the population play a decisive role in the development of a settlement, so far these factors have not been investigated thoroughly as part of the research on backward regions. This study concludes that it was a great advantage from the point of view of the settlement if the leader was a long-time native resident of the community, and if most of the leaders were qualified, or the council leader was a professional. Comparing the qualifications of the former council leaders and the present mayors it became clear that the latter have higher qualifications. More women, native and non-party members can be found among the mayors, and most of them are local residents.

As conditions are changing rapidly, the new challenges require ever increasing responsibility from mayors. Their role, their capabilities, their qualities in this regard are becoming more important than they used to be. For the sake of future development active community participation will be also indispensable.

Translated by Cs. Keresztes Nagy

A TELEPÜLÉSEK ÖNKORMÁNYZÁSÁRÓL

Velkey Gábor*

A tanácsrendszer kritikai megközelítések a 80-as évek elejétől a közigazgatással foglalkozó szakirodalom többek között két alapvető igényt fogalmazott meg: a *helyi (települési) autonómia növelését* és a *helyi demokratizmus megteremtését*, lényegében egy önkormányzati típusú igazgatás meghonosítását. A hatalmi és politikai rendszer változása teremtette meg a lehetőséget annak, hogy a sokszor egymásnak ellentmondó, csupán kisebb módosításokat jelentő korábbi reformok folytatása helyett ez a két kíváncsi a törvényhozás elvi kiindulópontjává váljon. Jelen tanulmányban az önkormányzatiság gyakorlati megvalósulását, az átalakulás helyi tényezőit és buktatóit mutatom be egy olyan empirikus vizsgálat alapján, amelyet három, egymáshoz közvetlenül kapcsolódó alföldi településen végeztem.¹ A vizsgálat főbb következtetéseit felhasználva az önkormányzás általánosnak tekinthető problémáira is kitérek.

1. AZ ÖNKORMÁNYZÁS NÉHÁNY ELVI KÉRDÉSE

A helyi autonómia és a helyi demokratizmus szoros kapcsolatban van egymással, mégis a települések eltérő szempontú megközelítését jelentik. Az autonómia kérdése a hatalommegosztás vertikális, a demokratizmusé pedig horizontális rendszerére utal. Tehát a helyi autonómia csak az érvényes hatalmi rendszer alapján értelmezhető, vagyis az államigazgatáshoz kapcsolódik. A helyi demokratizmus kérdésének felvetése azonban a tényleges önállóság hiányakor önmagában értelmetlen. Éppen ezért sem a helyi hatalmasságokon, sem a helyi társadalmon nem kérhető számon a demokratizmus, a demokrácia gyakorlata, illetve ismerete akkor, amikor a biztosított mozgástér kizárólag a végrehajtást, az alkalmazkodást engedélyezi.² A települések számára adott önálló döntési lehetőség csupán az önkormányzatiság megvalósulásán keresztül eredményezheti automatikusan a lokalitás, a helyi társadalmi érdek érvényesülését, ez utóbbi pedig - a mai körülmények között - csak demokratikusan képzelhető el.

Az alkotmány *a helyi közösséget illető önkormányzás jogát* a közösséget érintő közügyek önálló demokratikus intézésében és a közhatalom lakosság érdekében történő gyakorlásában határozza meg. Az önkormányzás tehát egy olyan kollektíven gyakorolható jog, amely nem függ az államhatalom akaratától, sőt annak korlátját jelenti. Az önkormányzatok a hatalommegosztás rendszerében önálló hatalmi ágaként jelennek meg. Az alapjogok gyakorlati megvalósulását azonban a

* Velkey Gábor, az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete Békéscsaba Osztályának tudományos segédmunkatársa (Békéscsaba)

települések finanszírozási rendszere és a hatályos jogszabályok kétségessé teszik.³ Ma is felvethető tehát a "helyi hatalom" meglétének kérdése⁴, különösen akkor, ha a jogi szabályozás mellett gazdasági, szociológiai és politikai tényezőket is figyelembe veszünk. Többekkel egyetértve szerintem is van helyi hatalom, bár törékeny és gyengíthető, de létezik. Az önkormányzatok működése, a döntéshozatal technikája, az önkormányzás gyakorlati megvalósulása és a helyi demokratizmus szempontjából azonban egyáltalán nem mindegy, hogy a helyi hatalom mire (és mennyiben) terjed ki.

Az önkormányzás révén (tehát, hogy az önkormányzó helyi közösség tevékenysége önmagára, a helyi közösség életére, életfeltételeire irányul, illetve annak a közösség szempontjai szerint történő alakítását célozza) a *települési önkormányzatok* - és az egyéb önkormányzatok is - *egyértelműen különböznek a társadalmi élet más intézményesült formáitól*; például a gazdaság, a politika vagy a közigazgatás egyéb szervezeteitől. A különbség elsősorban abban áll, hogy az önkormányzatok esetében olyan külső, jól meghatározható cél nem létezik, mint például a gazdaságban a befektetés megtérülése, illetve a megtérülés biztonsága, a politikában a hatalom megszerzése vagy a hatalomból való részesülés, a közigazgatásban a jogszabályok betartása, illetve betartatása. *A cél a közösségi érdekek érvényesülése, tehát az önkormányzás maga.* Az egyes konkrét célok kiválasztása pedig az önkormányzás egyik fontos elemeként jelenik meg.

Az előbbiekből az is következik, hogy az önkormányzáshoz kapcsolódó cselekvések is eltérőek az imént felsorolt területeken elvárt és eredményes cselekvéstípusoktól. A cselekvések szempontjából ugyanis a legfontosabb az adott célnak megfelelő racionalitás, amely alapján minősíthetők a konkrét döntések, a döntéshozatal és az egész szervezeti rendszer is. Az önkormányzatok esetében a szervezeti rendszernek és a cselekvéseknek is a közakarat érvényesülését kell szolgálniuk, az ennek megfelelő cselekvéstípus a *kommunikatív cselekvés*⁵. Ugyanis az önkormányzás csupán közös helyzetmeghatározás, kölcsönös megértés és megegyezés révén valósulhat meg. Mindez természetesen nem jelenti a racionalitás, az ésszerűség tagadását. Éppen a kommunikáció révén létrehozható megegyezés ésszerűsége alapján érhető el a közérdek érvényesülése. *A különféle részérdekek, saját racionalitások kommunikatív egyeztetése az önkormányzás racionalitása.* Ha tehát a kommunikáció a döntéshozatal bármely szakaszában (célmeghatározás, döntésselőkészítés, végrehajtás), illetve bármely szereplő esetében megsérül (korlátozódik, redukálódik vagy látszólagossá válik), akkor a tényleges önkormányzás sem valósulhat meg.

Az önkormányzás természetesen nemcsak folyamatos, több szálon futó információáramlást feltételez, hanem élő, interaktív kapcsolatokat egyének, lakossági csoportosulások, szervezetek, intézmények, hivatalok között. Az önkormányzás eredményessége az interakciós rendszer szerkezetén, működésén; a résztvevőkön és a közöttük lévő kapcsolatokon, illetve azok kiegyensúlyozottságán múlik. Mindezt az önkormányzati törvény és az annak alapján kialakított helyi szervezeti és

működési szabályzat mellett - attól korántsem elválaszthatóan - a helyi társadalmi gyakorlat is alakítja (a helyi szokások, tradíciók, a korábbi gyakorlat, annak helyi megítélése, a szereplők közötti kapcsolatok, függőségi viszonyok stb.). A *múlt rendszer hatalmi, politikai viszonyai* tehát alapvetően meghatározzák, lehatárolják az új körülmények közé került településeken a politikai viszonyokat, a helyi politizálás elvileg nyitott terét.

Az önkormányzáshoz kapcsolódó kommunikációnak két, egymástól egyértelműen elválasztható típusa határozható meg: *a belső és a külső kommunikáció*. A közöttük lévő különbség elsősorban nem a kommunikációs technikákban, az adott és kapott információk sajátosságában nyilvánul meg, hanem a szereplők személyében. Ugyanis a külső kapcsolattartás speciális szerepekhez kötődik, aminek következtében az érintett szereplők helye a belső kommunikációs viszonyok esetén is újrahatározódik.

A hatalmi rendszer megváltozása, a helyi autonómia megnövekedése a települések külső kapcsolatrendszerét és függőségi viszonyait is átalakította. Azonban korántsem szűnt meg a különböző hatalmi központok befolyásoló szerepe pl. a gazdálkodás, a településfejlesztés, és a fejlesztési forrásokhoz való hozzájutás tekintetében. A külső kapcsolattartás - bár lényegesen más formában és jóval kisebb jelentőséggel - továbbra is fontos szerepet tölt be az önkormányzatok életében. Ezek a kapcsolatok a korábbi évek gyakorlatától eltérően azonban már nem az információközlést, az utasítások végrehajtását illetve jobb elosztási pozíció kijárását jelentik⁶, hanem tapasztalatszerzést, a települési érdekek képviselését és olyan kapcsolatok kialakítását (akár bel-, akár külföldi önkormányzatokkal vagy gazdálkodó szervezetekkel), ahol a közös cselekvés mindkét fél hasznát szolgálja. Tehát *a végrehajtást és a kizáró versengést felváltja az együttműködés és az összefogás*. Természetesen illúzió lenne azt hinni, hogy megszűnik a kijárási, a mások rovására történő előnyszerzés, a kulissszák mögötti informális alkudozás, a hatalmi pozíciók által felkínált előnyök kihasználása. De ezek a módszerek és eszközök remélhetőleg kevésbé lesznek jellemzőek, mint korábban, ugyanis jelenleg már elképzelhető a nélkülük való érvényesülés és érdekérvényesítés is.

2. AZ ÁTALAKULÁS LEGFONTOSABB HELYI TÉNYEZŐI

Az új önkormányzatok létrejöttével, valamint a működésüket, tevékenységüket szabályozó törvények elfogadásával nagyrészt megteremtődtek a helyi demokratikus hatalomgyakorlás külső feltételei. A demokratikus önkormányzás megvalósulását a múlt rendszer hatalmi-politikai viszonyai, a rendszer felépítése és működési gyakorlata, az ezek alapján kialakult helyi társadalmi és politikai élet - mint társadalmi örökség, az emberek gondolkodását meghatározó, befolyásoló (nem túl könnyen megváltoztatható) adottság - nagymértékben nehezíti. A következőkben *a kommunikáció szereplőin keresztül* a teljesség igénye nélkül megpróbálom szám-

bavenni azokat a jelenségeket, folyamatokat és történéseket, amelyek az új önkormányzatok szempontjából a legfontosabbak.

A múlt rendszer egyik legfontosabb, az önkormányzás szempontjából meghatározó következménye a helyi társadalmak általános szervezetlensége. A "szocializmusra" jellemző monolit hatalmi struktúra totális jellegénél fogva a társadalmi élet egyetlen területét sem engedte függetlenedni az egységes irányítási és ellenőrzési rendszertől. A mindennapi életnek tehát nem volt olyan része, aminek ne lett volna politikai jelentősége. Kezdetben mindez az élet teljes átpolitizáltságát jelentette, később a rendszer stabilizálódásával a helyzet némiképp módosult. Ugyanis megteremtődött a lehetősége annak, hogy az emberek közvetlen magánéletük tekintetében függetlenedjenek a politikától, apolitikusan viselkedjenek. Ha azonban nem mondtak le az olyan törekvésekről, amelyek kapcsolatba hozhatók másokkal, közcélokkal, az emberek kollektív megnyilvánulásaival, ha kiléptek a teljes társadalmi elszigeteltségből és érintették a közélet valamely területét, akkor csak az adott politikai gyakorlat alapján, az ellenőrzött és irányított szervezetek keretei között tehették. Vagy a hatalommal nyíltan szembehelyezkedve a teljes ellehetetlenülést kockáztatták. Ahhoz, hogy az emberek önként lemondjanak a közösségi célokról, hogy elfogadják cserébe a felkínált magánéleti függetlenséget, biztosítani kellett az egyéni ambíciók kiélésének lehetőségét. Mindez az egyéni fogyasztás növekedésével, a korlátozott felhalmozás engedélyezésével vált megvalósíthatóvá, és végeredményben az egyének teljes privatizálódását, közügyekkel kapcsolatos közönyét eredményezte.⁷

A központi hatalom által ellenőrzött és irányított különböző szervezetekben tevékenykedő, azokhoz kapcsolódó, általuk teljes függőségben tartott egyének olyan atomizált helyi társadalmat alkottak, ahol a "hivatalos" társadalmi szervezetek mellett, a szűk családi, baráti, szomszédsági kapcsolatokon túl teljes egészében hiányoztak a társadalom érdek- és értékközvetítő, artikuláló egységei.⁸ A spontán közösségformálódás három alapfeltétele: az autonóm ember, a civil társadalom és a szolidaritás csak rendkívül töredékesen, avagy torzultan lehetett jelen.⁹

Az empirikus kutatás a vizsgált alföldi településeken mindössze *három olyan szervezetet* mutatott ki, amelyek - bár kinyilvánítottan politikamentesen - teret adhattak spontán közösségi megnyilvánulásoknak és kereteik között vagy határterületeiken megjelenhettek bizonyos érdekcsoportok. Az *egyházak* jellegükből adódóan természetesen korlátozott formában, de képesek voltak a közösségiség, a szolidaritás bizonyos formáinak megjelenítésére. A *népfront* és a *művelődési központ* kulturális, szabadidős, nemzeti programjaik és klubjaik révén szervezhették a helyi közösségi életet, ám csupán szűk társadalmi réteget mozgattak és nem volt lényeges szerepük a helyi társadalmi élet alakításában. Mindezek mellett természetesen a hivatalos politikai, társadalmi és érdekképviselői szervezetek is végeztek közösség-szervező, érdekérvényesítő tevékenységet. Felépítésük, államszervezeti szerepük azonban önmagában zárta ki a hivatalostól eltérő vagy a hivatalosan nem támogatott társadalmi mozgásokat.

A 70-es évek közepén a vizsgált települések közül A-ban és B-ben a hatalom

helyi letéteményesei részben kicserélődtek. A politikai szempontok kizárólagosságának csökkenésével a rendszerrel ideológiailag-politikailag kinyilvánítottan azonosulni tudó (párttag), de az előző vezetéshez képest jóval *több szakértelemmel rendelkező értelmiségi csoport* jutott hatalomhoz. A lakosság lojalitása a régi-új elit eredményei következtében, az életszínvonal emelkedésének arányában folyamatosan nőtt. A szigorodó külső feltételek ellenére továbbra is produkált látványos eredmények, a lakosság látszólagos bevonása a döntésekbe, a várossá válás kiharcolása stb., nem egy esetben már a lakosság nyílt támogatását is maga után vonta, ami a vezetésben az elfogadottságon túl a legitimáltság érzetét keltette. Amíg a gyorsan romló életfeltételek következtében a politikai közönyből származó engedelmisségi készség általában lazulni kezdett¹⁰, addig a vizsgált településekben a reformkommunista szemléletű helyi elit megerősödött támogatottságában.

C-ben a helyi eliten belüli hatalmi átrendeződés csak jóval később, a 80-as évek második felében következett be. Az 1957 óta "uralkodó" tanácselnök támogatottságának csökkenése már az 1985-ös választás alkalmával érezhető volt. A helyi lakosok fokozódó elégedetlensége azonban kevés lett volna az elnök megbuktatásához. Ekkorra már a helyi pártvezetők számára is nyilvánvaló lett a váltás szükségessége, így lényegében az ő kezdeményezésükre indult el a vezetőváltás. A lakosságnak sem a bizalmi válság kiobbantásában, sem az események alakulásában nem volt szerepe. A vezetőváltást megelőző időszakra *a helyi elitben két rivális hatalmi centrum* alakult ki. Az egyik a párttitkár, a másik a tsz-elnök köré csoportosult. Az előbbi a "hagyományos" politikai irányítást képviselte, az utóbbi pedig a politikai szempontok fontosságának elismerése mellett a szakszerűséget hangsúlyozta. A település új vezetőinek (a tanácselnök leváltásának kezdeményezésekor a párttitkár bejelentette lemondási szándékát, annak konkrét időpontját azonban nem jelölte meg) kiválasztásakor vált egyértelművé ez a szembenállás. A választási "harc" mindkét pozíció kérdésében a párttitkár javára dőlt el. Ebben azonban nemcsak politikai szempontok, hanem a párttitkár tisztátalan eszközei¹¹, és személyes kapcsolata is fontos szerepet játszottak. A legfontosabb azonban véleményem szerint mégis az volt, hogy nem akadt egyetlen olyan ember sem, aki fel merete volna vállalni a nyílt konfrontációt, akinek tehetsége és bátorsága lett volna a nyilvánvaló jogsértések felgöngyölítéséhez és nyilvánosságra hozatalához. A vb-ben és a községi pártvezetésben is képvisellel rendelkező technokrata csoport tehát még 1987-ben is (enyhe ellenállás után) elfogadta a politikai szempontok kizárólagosságát a "káderkérdések" eldöntésében. A felszínre került ellentétek természetesen nem maradtak utóhatás nélkül. A gazdálkodó szervezetek a színlelt együttműködés ellenére ahol tudták, ott hátráltatták a helyi tanács munkáját, a megyei tanács pedig - érezve saját felelősségét is - kiemelten támogatta a párttitkár visszalépésével magára maradt új tanácselnököt. Ennek és a tanácselnök lelkiismeretes munkájának eredményeként, az évek óta húzódó beruházások gyors befejezésével, a tanács gazdálkodásának újjászervezésével, a lakossági kapcsolattartás intenzívebbé tételével stb. sikerült rövid idő alatt az új vezetésnek elfogadtatnia magát. A lakosság tehát mindhárom településen elfogadta, sőt elismerte és támo-

gatta a helyi vezetést a 80-as évek végén.

Az országos politikai átalakulás közvetlen hatásaként a vizsgált településekben *két, egymással párhuzamosan zajló folyamat* körvonalazódott. Egyrészt fokozatosan kiüresedtek, leépültek az ekkorra már szerepüket veszített politikai és társadalmi szervezetek, másrészt megjelentek az új országos pártok, mozgalmak helyi egységei is. Az MSZMP, a KISZ, a HNF és a szakszervezetek települési bizottságai a létüket megalapozó ideológia nyilvános megkérdőjelezésével egyik pillanatról a másikra hullottak szét, szemléltetve ezzel népképviseleti, érdekképviseleti tevékenységük társadalmi megítélését. Maradványaik, támogatottságukat és hatásukat tekintve egyik településen sem voltak képesek az átalakulási folyamat bármiféle befolyásolására. Az őket életre hívó és életben tartó HNF szétesésével nagyrészt fölszámolódtak a különféle társadalmi körök is. Ez alól kivételt csupán a nyugdíjasklubok és más, az idős lakosok szabadidős tevékenységét közösségi formában szervező programok jelentettek.

A helyi politikai szervezetek mindegyike az országos események következtében jött létre. Szervezeteiket, tagjaikat, támogatóikat, egymáshoz és a volt rendszerhez való viszonyukat, illetve ezek változásait kizárólag az *országos politikai folyamatok* alakították. Más társadalmi szervezetek hiányában tehát a helyi politika szempontjából rendkívül fontos, lakossági célokat és érdekeket közvetíteni képes, szervezett társadalmi csoportok nem a tényleges helyi érdekkülönbségek, a helyi ügyekben elképzelhető eltérő megítélések szerint jöttek létre, hanem a politikai átalakuláshoz, a rendszerváltáshoz, a hatalmi rendszer felépítéséhez, a pártok politizálási stílusához kötődő elvek alapján különültek el. Holott ezek az országos szempontok és elvek a konkrét helyi ügyek tekintetében nem jelenthetnek eltérő megközelítéseket.

Külön problémát jelent még, hogy a politikai átalakulás kezdeti szakaszában az új politikai szervezetek, pártok gyakorlatilag teljes egészében felszívták, magukhoz kötötték az átalakulást aktívan támogató, tenni akaró helyi lakosokat. Ugyanakkor a pártstruktúra alapján - tehát kizárólag politikai szempontok szerint - egy határozott elkülönülési folyamat zajlott le a társadalomban. Mindezek miatt egyelőre lehetetlennek tűnik az egyes pártokból kiszoruló, lemorzsolódó, a helyi ügyekben azonban továbbra is aktív egyének összefogása, a ténylegesen meglévő helyi érdekkülönbségeket lefedő egyesületi, társadalmi élet kialakulása.

A helyi vezetés a politikai átalakulásra, az új pártok, mozgalmak megjelenésére *mindhárom településen másként* reagált. A 80-as évek második felében bizonyos kérdések esetében már adva volt az önálló döntés lehetősége, bár igen korlátozottan, de megjelent a helyi autonómia. Annak ellenére, hogy ez az autonómia az általános megítélés szerint csak marginális ügyeket érintett, mégis letagadhatatlan, hogy létezett. Mivel a vezetés A-ban és B-ben nem volt különösen rászorulva támogatottságának sorozatos megerősítésére, ezért csak néhány olyan kérdésben kérték ki az emberek véleményét és tájékoztatták őket, amelyekhez érdemben azok hozzá sem tudtak szólni. Más lényegi kérdéseket - amelyekkel nem értettek volna egyet - nem hoztak nyilvánosságra. Több esetben a spontán lakossági kezdeménye-

zéseket is figyelmen kívül hagyták. A vezetés demokratikus szemléletének hiányát mutatja, hogy a létrejött új politikai pártok képviselőit - azok többszöri kezdeményezése ellenére is - csak a vb-ülések törvényhozás által történő nyitottá tétele után hívták meg az ülésekre.

B-ben az előljárárság és az egyetlen új párt kapcsolata kezdettől fogva kiegyensúlyozott volt, amit elsősorban a település méretéből következő közvetlenebb lakossági kapcsolattartás magyaráz.

C-ben a helyi elit megosztottsága miatt a tanácselnök mindvégig rá volt kényszerülve a lakosság támogatására, ezért kezdettől fogva igyekezett jó kapcsolatokat kialakítani az új pártokkal is. Nem rajta múltott, hogy a csupán néhány főt tömörítő radikális szervezetek a felkínált együttműködést - számukra elfogadható jogosítványok hiányában - rendre visszautasították.

A parlamenti választások alkalmával a lakosság nyílt és egyértelmű állásfoglalása következtében a politikai elvek alapján kiválasztott, majd formális demokratizmussal megerősített, szemléletében egységes politikai és gazdasági elit teljes vereséget szenvedett. A hatalomban lévők látszatlegitimitása egyik pillanatról a másikra semmivé vált. Mindez azonban a vizsgált településekben sem a vezetésben, sem a lakosságban nem eredményezte a bizalmi viszony felbomlásának érzetét. Az új politikai pártok a választási eredmények ellenére sem voltak képesek a hatalomban lévők elismertségének megkérdőjelezésére. Illegitimnek tartották a helyi vezetést; az pedig - a helyi ügyekben nyilvánvalóan meglévő lakossági támogatottsága miatt - a pártokat semmivel sem tartotta legitimebbnek önmagánál. Ez a legitimációs krízis az önkormányzati választásokig gyakorlatilag egyszerű ügyvitellé alakította a tanácstestület és a vb tevékenységét.

A parlamenti választások után a pártok helyi szervezeteinek működésében és felépítésében is részleges módosulások következtek be. A viszonylag nagyobb taglétszámú pártokban az addig vezető szereppel rendelkező (többségében radikális) alapító tagok, a mérsékeltebb, ám támogatottságukban ekkor már jelentősebb csoportok kezdeményezésére kiszorultak a vezetésből. Feltevésük szerint ugyanis radikalizmusuk, agresszív politikai stílusuk és felkészületlenségük komoly hátrányt jelentett volna az önkormányzati választások szempontjából. Ezzel párhuzamosan az országgyűlési választási kampányra általában jellemző harcos antikommunizmus háttérbe szorulásával olyanok is csatlakoztak, sőt nem egy pártban vezető szerepre is szert tettek, akik pozíciójukból, párttagságukból, családi vagy baráti kapcsolataikból eredően korábban vagy kizáródtak, vagy mentalitásuk miatt önmagukat zárták ki a különben számukra szimpatikus szervezetekből. Ennek eredményeként a parlamentbe is bekerült és az önkormányzati választásokon is esélyes pártok vezetői körében, illetve politikai stílusuk tekintetében egyfajta kiegyenlítődés volt megfigyelhető. Mindez nemcsak a pártok vezetői közötti különbségek, hanem a pártok és a helyi politikai és társadalmi elit közötti távolság csökkenését is magával hozta. A másik oldal felől közelítve - kis túlzással - azt állíthatnánk, hogy a régebbi és az őket többé-kevésbé elfogadó, elismerő új politikai elit leszakította a stílusában és felkészültségében "nem oda való" önjelölt politikusokat. A pártok

kisebb szervezetsége miatt a vizsgált községekben ezek az átrendeződések nem, vagy csak részlegesen játszódtak le.

Az önkormányzati választásokon mindhárom települést figyelembe véve *a pártok mellett mindössze három szervezet* állított saját jelölteket, vagy támogatott függetleneket. A kisvárosban működő *Nagycsaládosok Egyesületének* indulása kívülről jövő politikai kezdeményezés hatására merült fel. A tanácselnök és a korábbi vezetés jelölése, illetve támogatásuk településszintű összefogása egy apolitikus szervezet neve alatt és helyben népszerű, politikailag kompromittálhatatlan jelöltekkel egy listán szerepeltetve tűnt a legmegfelelőbbnek. De az egyesület vezetése, arra hivatkozva, hogy az érintettek nem tagok, sőt, az ahhoz szükséges feltételeket sem teljesítik, a felkínált egyezséget végül nem fogadta el. Azonban az indulás felvetése és az ezzel együtt járó belső szervezkedések a választásokon való részvételüket eredményezte. A *Szövetkezeti és Agrárpárt* a pártcsinálás időszakában alakult, aktív szervezetként lényegében sohasem működött. A Nagycsaládosok Egyesületének visszalépése után a tanácselnök választási pártjaként lett feltámasztva. A *B községi tsz* formálisan nem vehetett részt a választásokon, gyakorlatilag azonban választási pártként működött; ajánlásokat gyűjtött, szórólapokat készített, nagygyűléseket szervezett... Lényegében a kisvárosi tanácselnök választási pártjához hasonlóan, a korábban is pozícióban lévő, hiteles vezetők támogatásának begyűjtését szolgáló szervezetnek tekinthető. A Nagycsaládosok Egyesületén kívül tehát más ténylegesen működő, sajátos helyi érdekeket kifejezni képes társadalmi szervezet nem volt a vizsgált településeken.

Mindez a függetlenként feltüntetett jelöltek számát tekintve is módosítja a képet, hiszen jelentős részük az előbbieik alapján korántsem minősíthető függetlennek. Legalább annyira elkötelezettek, mint a pártok jelöltjei. Elkötelezettségük azonban nem politikai elvekhez vagy társadalmi csoportokhoz, hanem a helyi elithez, illetve annak különböző érdekcsoportjaihoz köti őket.¹²

A választási kampány A-ban és B-ben, illetve C-ben eltérő jellemzők alapján zajlott. A megfigyelhető különbségek a helyi pártstruktúrák eltérő jellegéből következnek.

A-ban a szervezetek bizonyos általános célok megfogalmazásán túl saját helyi programot nem dolgoztak ki. A választók bizalmának elnyerését *hiteles helyi lakosok* jelölésével próbálták elérni. A választási előkészületek időszakában így néhány közismert személy sorozatban kapta a felkéréseket, ezért a volt ellenzéki pártok megállapodtak néhány jelölt közös indításában. A választások eredményei lényegében igazolták a pártok előzetes várakozásait: *a választópolgárok nem a pártok, hanem a jelöltek személye alapján döntöttek*. Ezt támasztják alá az egyéni jelöltekre és a listákra leadott szavazatok közötti jelentős eltérések, és a második forduló esetében, pártközi tárgyalások eredményeként történt visszalépések teljes sikertelensége. A visszalépő jelöltek támogatói ugyanis vagy el sem mentek szavazni (emiatt az adott személyeket listájukon szerepeltető szervezetek szavazatokat veszítettek), vagy a visszalépésektől teljesen függetlenül választottak a megmaradt

jelöltek között.

B-ben és C-ben a kisvárostól eltérően *a pártok kizárólag saját tagjaik köréből választották jelöltjeiket*, általában részletes helyi programot dolgoztak ki. A parlamenti választások helyi eredménye, illetve az azóta eltelt fél év országos politikai eseményei alapján nem a múlt rendszer támogatóiban, haszonélvezőiben, hanem a konkurens új pártokban látták legveszélyesebb ellenfeleiket. Éppen ezért semmiféle egyeztetés vagy együttműködés nem volt közöttük. Elsősorban ennek és kampányvezetési stílusuknak tudható be a tsz-párt elsőprő győzelme C-ben (a megválasztott 11 képviselő közül kilencen közvetlenül kapcsolódnak a tsz-hez). Az, hogy a volt ellenzéki pártok polgármesterjelöltjei összesen több szavazatot kaptak, mint a tsz jelöltje, arra utal, hogy a választópolgárok új szemléletű vezetést igényeltek volna, ám a pártok és jelöltjeik nem jelentettek általánosan elfogadható alternatívát számukra.

3. A DÖNTÉSHOZATAL POLITIKAI TERE ÉS GYAKORLATA

Az önkormányzás kommunikatív gyakorlatát a helyi társadalom imént vázolt jellemzői, az átalakulás helyi történései és következményei, a pártosodás folyamata és a társadalom szervezetlensége önmagában is kérdésessé teszi. Miután a meglévő szervezetek csupán *szűk lakossági csoportok érdekeit* képesek közvetíteni, aránytalanul megnövekedhet súlyuk, hatásuk az önkormányzat működésében. Mindezt fokozza, hogy e csoportok más intézményesített formákon keresztül is megjelennek, sőt, kis túlzással azt állíthatnánk, hogy majdnem kizárólag ők képesek megjeleníteni. Ezeket a csoportokat nemcsak jobb életkörülmények jellemzik, hanem sokkal jobb érdekérvényesítő is.

Egyéb lakossági érdekek, vagy sajátos célok megjelenése az önkormányzati döntéshozatal egész folyamatát tekintve rendkívül esetleges módon történik. Pedig becsatornázásukra *több forma* is elképzelhető lenne: az egyes képviselőkön, a nyílt testületi üléseken felszólaló lakosok véleményén, a lakossági fórumokon elhangzottakon, a polgármesteri hivatal hatósági tevékenysége során szerzett tapasztalatokon, a bizottságokban helyet foglaló külső szakértőkön és meghívottakon, a polgármester és a jegyző fogadóóráin, a hivatalokban elhelyezett "panaszládákon", konkrét döntések megalapozását célzó lakossági kérdőíveken stb., illetve a nyilvánosság más lehetséges csatornáin keresztül, azonban eredményes működésük a vizsgált települések egyikére sem jellemző. Persze már a felsorolás alapján is nyilvánvaló, hogy az így felszínre kerülő vélemények figyelembevétele néhány kivételtől eltekintve nem túl valószínű. Ezek a csatornák ugyanis csak a közhangulatot, illetve a döntések lakossági fogadtatását képesek közvetíteni.

A társadalmi önszerveződések és az alulról jövő kezdeményezések hiánya, továbbá a testületbe bekerült pártok ellenérdekeltsége és érdektelensége következtében a helyi vezetés és a lakosság közötti információáramlás - ilyen körülmények között kommunikációról nem lehet beszélni - kizárólag a közvetlen vezetésen és a

képviselőtestületen múlik. A lakosság és a testületek kapcsolatának részletesebb elemzése tehát mindenképpen igényli a testületeken belüli kommunikációs viszonyok elemzését.

A-ban a jelöltek kiválasztásának ismertetett körülményei miatt nincsenek pártfrakciók. Ennek ellenére a *testület három, egyértelműen elhatárolható csoportra* osztható. Az első a volt tanácselnökök támogatók, a második a volt tanácselnökök elutasítók és így a jelenlegi polgármester mögé felsorakozók tábora. A közöttük lévő különbségek, bár a polgármesterhez, illetve a tanácselnökhöz fűződő viszonyban jelennek meg, valójában a múlt rendszerrel kapcsolatos merőben eltérő hozzáállásukat fejezik ki. E két csoport között helyezkedik el a harmadik, létszámában legnagyobb tábor: az elkötelezetten egyik említett vezetőt sem támogatóké, akik általában a direkt politikai szempontok mellőzésére törekkenek. Talán kis túlzással azt is állíthatnánk, hogy megközelítéseikben a település, az önkormányzat érdekei központibb helyet foglalnak el, mint az előző két csoport esetében.

C-ben a képviselőtestület első ránézésre *teljes mértékben egységesnek* tűnhet, ahol az egységet a tsz és a tsz-vezetőkkel való kapcsolat jelenti. Az összes képviselő közül mindössze egy tekinthető ebben az értelemben kivételnek; az egyetlen párttámogatással bejuttatott és a legtöbb szavazatot kapott képviselő (a volt népfőnök). A gyakorlat azonban némiképp módosítja ezt a tiszta képletet. A tsz-vezetők diktátumát nehezen tűrő, és beosztása, feladatai alapján több önállóságot igénylő polgármester megunva azt, hogy beosztottként kezelik, hogy nem hagyják elképzelései valóra váltását, hogy állandóan irányítani és minden lépését tekintve ellenőrizni akarják, szintén ellenzékbe szorult. Megpróbálta követni őt néhány további képviselő és a hivatal is, ám az előbbieket függőségi viszonyuk, az utóbbi pedig szűkre szabott lehetőségei miatt lényeges támogatást a polgármesternek egyenlőre nem jelentenek.

B esetében a közvetlenebb lakossági kapcsolatok, a kis létszámú testület és a helyi társadalmi élet átpolitizálatlansága miatt az eddig és a következőkben tárgyalt problémák jelentős része nem jellemző. A eredményes működést elsősorban a szakértelem hiánya és a tájékozatlanság akadályozza. Segítséget jelent azonban az A-val - hosszas vita, kölcsönös félreértések és bizalmatlanságok után, végül mindkét fél számára elfogadható feltételek mellett - létrehozott közös képviselőtestület.

Mindhárom településen jellemző, hogy *a képviselők általában nem egyeztetik előre álláspontjukat*. Csak bizonyos fontosnak tekintett kérdéseknél fordult elő, hogy a volt tanácselnök támogatói, avagy a polgármester követői, illetve a tsz-es képviselők összebeszéltek. Saját szakértőkkel, "súgókkal" nemcsak a képviselők, de a pártok sem rendelkeznek. A hivatal, a vezetés, illetve a bizottsági szakértők által nyújtott, vagy kiszivárogtatott információkon túl a képviselők egyáltalán nem törekkenek a döntések körültekintőbb megalapozására. A testületi üléseken általában résztvesznek, többségük azonban teljesen felkészületlenül. Általában a képviselőknek mintegy harmada rendelkezik többé-kevésbé átgondolt saját véleménynel. A többség így néhány meghatározó személyiség állásfoglalása, karfel-

emelése alapján szavaz. Mindez fokozottan érvényes C képviselőtestületére, ahol a tsz-képviselők a tsz-elnököt, és a vele általában egy véleményen lévő tsz-főkönnyvelőt követik. A polgármester ezért - más lehetőség hiányában - egyre gyakrabban kényszerül arra, hogy a tsz-vezetőkkel előre egyeztetve egyrészt kipuhatolja álláspontjukat, másrészt megpróbálja befolyásolni véleményüket. A vizsgált településeken tehát a testületi döntések kialakításában csupán néhány képviselőnek van szerepe. Az érintett képviselők persze nemcsak a testület, hanem az egész település szempontjából meghatározó személyiségek. Ez a szerepük általában már az önkormányzati választások előtt kialakult, tehát a múlt rendszerhez, annak is az utolsó periódusához kötődik.

A *külső kapcsolatok* jellegükből adódóan a vezető pozíciókhoz, bizonyos választott személyekhez (a megyei képviselőtestület tagjai, parlamenti képviselő), különböző szervezetekbe delegált tagokhoz, a helyi gazdálkodó szervezetek jelenlegi és korábbi vezetőihez - gyakorlatilag tehát a *politikai és gazdasági elithez* - kötődnek. Miután kisebb települések esetében mindez csupán néhány személyt érint, az érdekeltek az információk elhallgatásával, vagy kiszivároztatásával egyértelműen képessé válnak a döntéshozatal manipulálására. A vizsgált települések közül A-ban néhány, max. négy-öt személyre vonatkozik mindez, C-ben talán háromra, a polgármesterre, a tsz-elnökre (a megyei képviselőtestület tagjára) és a tsz-főkönnyvelőre, tehát olyanokra, akik különben is meghatározó funkciókat töltenek be. Miután a bizottsági szakértők is az imént említettek alárendeltjei, munkatársai közül, avagy baráti köréből kerülnek ki, továbbá közvetlen befolyással rendelkeznek a nyilvánosság helyi fórumai esetében is, rendkívüli mértékben megnő szerepük és felelősségük a település irányításában. Mindezt fokozza még, hogy közvetlen, személyes kapcsolatban vannak egymással, sőt, bizonyos értelemben szolidárisak is: sem ki-, sem bekerülni nem könnyű ebbe az elitbe. A csoporton belüli konfliktusok soha sem fajulnak el annyira, hogy az abban résztvevők bármelyike lehetetlen helyzetbe kerüljön. Éppen ezért a rivális külső erőket inkább beveszik a "kiválasztottak" közé, mintsem akár bármely kiválasztottat, vagy a kiválasztottságot magát nyilvánosan megkérdőjelezzék (vannak persze olyanok, akik mindezt nehezen fogadják el, de általában nem elég erősek az elit szétrobbantásához). Ez figyelhető meg A-ban a pártokon belüli átrendeződésben, a jelöltek kiválasztásának gyakorlatában, sőt a választások eredményében is. Miként ezt sugallja C-ben a radikális pártok teljes veresége, illetve a képviselőtestület próbálkozásai az önkormányzathoz kapcsolódó mindenféle tevékenységből történő egyértelmű kizárásukra, amivel természetesen e szervezetek felszámolódását is el fogják érni. A politikai pártok tehát a rendszerváltás össznemzeti igenlése ellenére sem voltak képesek az érintett településeken a múlt rendszer elitjének hatalmát megkérdőjelezni, az elitet szétrobbantani. A hatalmat ténylegesen gyakorló egy viszonylag szűk, zárt csoportot alkotnak.

Külön vizsgálendő kérdés, hogy *egyáltalán lehetséges-e a helyi hatalomgyakorlásnak olyan formája, ahol a kormányzás nem az elit vagy elitek feladata*. Az elitista hatalomgyakorlás természetesen önmagában nem zárja ki a lokalitás ér-

vényesülését, külső kontroll nélkül azonban nem is eredményezi automatikusan azt. A ciklusonkénti választások, kampányok, a kampányszerű lakossági megkérdezések és közérzetjavító intézkedések nem szolgálnak mást, mint az elit legitimáltságának folyamatos megerősítését. Ez pedig önmagában nem több cinikus áldemokratizmusnál, és végeredményben nem az elit monopóliumának, hanem az önkormányzásnak, mint jogintézménynek legitimációs krízisét eredményezheti. A tényleges demokratizmus az egyetlen olyan eszköz, amely képes a lokalitás érvényre juttatását garantálni. Ez azonban a lakossági kontroll folyamatos megjelenését, vagyis intézményesülését igényli. A fentiek alapján is nyilvánvaló, hogy a vizsgált településeken mindez még nem valósult meg. A jelenlegi körülmények között tehát a lokalitás érvényesülése, *a lakossági érdekek megjelenése a döntéshozatal egész folyamatát tekintve kizárólag a befolyásos képviselőkön múlik.*

A kormányzásban meghatározó szereppel rendelkező képviselők csoportja sem szemléletében, sem motivációiban nem egységes. Ezért az önkormányzat működése a testületen belüli kapcsolatok, érdekkülönbségek, erőviszonyok alapján határozódik meg. Mindez érvényes a lakossági célok becsatornázására is. A lakosságra való hivatkozás sok esetben nem a települési érdekek érvényesülését szolgálja, hanem csupán politikai eszközként jelenik meg.

Miután a megválasztott képviselők többsége, a vezető beosztásúak pedig majdnem kizárólag *korábban is vezető beosztásban* dolgoztak, ezért a múlt rendszerben általánosan elfogadott vezetői szemlélet jellemző rájuk. A demokráciát költség- és időigényesnek tartják. A néhány demokratikus szemléletű képviselő pedig nem elég erős a döntések befolyásolásához. Mindez nagyban nehezíti a lakossági érdekek közvetlen megjelenését. A képviselőtestületek például a felmerülő költségekre hivatkozva nem tájékoztatják és nem hívják meg hivatalosan az ülésekre a helyben működő pártokat, társadalmi szervezeteket. A községben az SzMSz kidolgozásakor több képviselő támogatta azt a - végül elutasított - felvetést, mely szerint a lakossági hozzászólásokat előre, írásban kelljen benyújtani. A lakossági hozzászólások engedélyezése - mindhárom településen - a jelen lévő képviselők többségi szavazatát igényli, nem a levezető elnökön múlik. A képviselők így a hozzászólás elhangzása előtt döntenek annak tartalmi vonatkozásairól is (anélkül, hogy részleteiben ismernék). Ahelyett tehát, hogy támogatnák és konkrét feladatokkal aktivizálnák a meglévő szervezeteket, valamint igényt támasztanának a lakossági véleményekre, akár mesterségesen fokoznák az érdeklődést - szinte szánt szándékkal teszik lehetetlenné még a testület tevékenységének aktív nyomonkövetését is. A testületi, bizottsági munka során így már az általános lakossági érdekek is csak esetlegesen, a sajátos csoportérdekek pedig különösen nehezen képesek megjelenni. A döntések során tehát - a legjobb szándék feltételezése esetén is - csupán a vélt lakossági érdekek kerülhetnek előtérbe. A vélt érdek azonban korántsem azonos a valóságos érdekekkel, minden esetben tartalmazza ugyanis a közvetítő személy szempontjait, "megszűréseit" is.

4. ÁLTALÁNOSNAK TEKINTHETŐ PROBLÉMÁK

A közvetlen lakossági kontroll hiánya következtében a *vélt társadalmi érdek* igen könnyen képes átalakulni az irányítók által vallott értékek általános társadalmi értéként való megjelenítésévé és ezek preferálásává, például a lakossági juttatások esetében. Az önkormányzatok működésének eddigi gyakorlatát nyomon követve úgy tűnik, a jó szándék a lakossági érdekek támogatására általában megvan. Mindhárom település esetében voltak azonban olyan döntések, ahol a közösség érdeke egyértelműen háttérbe szorult.

A lakossági érdekek, célok felszínre kerülésének hiánya már a célkijelölés esetében jelentős melléfogásokat eredményezhet. Az evidens lakossági érdekeket (alapellátás, útburkolás, a kommunális infrastruktúra fejlesztése, a telefonhelyzet javítása stb.) a lehetőségekhez mérten általában figyelembe veszik, de a prioritások meghatározásában az eliten belüli erőviszonyok döntenek, így az érdekösszefonódások, szembenállások, rivalizálások könnyen az általános települési érdekek ellen hathatnak. A-ban például a volt tanácselnök és a polgármester közötti rivalizálás túlzott fejlesztés-centrikusságot eredményez. A fejlesztések természetesen a lakosság érdekeit is szolgálják, de nem mindegy, hogy milyen áron. Felmutatható, látványos eredmények csupán az önkormányzat ellátási kötelezettségeinek viszonylagos háttérbe szorulása révén érhetők el, tehát a költségvetési arányok meghatározásakor a közvetlen lakossági ellátást nyújtó, oktatási és szociális szféra - rossz érdekérvényesítő képessége miatt - hátrébb sorolódik. Nem volt véletlen tehát, hogy a múlt évi szociális keret alig több, mint fél év után kimerült.

A-ban a polgármestert településmenedzselési tevékenységében rendkívüli módon nyomasztja egy néhány évvel ezelőtt elkezdett, nem termelő intézményi nagyberuházás következő években jelentkező súlyos adósságterhe, hiszen ennek következtében várhatóan drasztikusan le fog csökkenni a fejlesztésre fordítható források volumene. Többször kezdeményezte ezért az intézmény megyei kezelésbe adását. A tanácselnök ezzel szemben saját eredményként fogja fel a beruházás megszerzését, így semmiképpen nem támogatná annak elvesztését. A probléma természetesen nem az, hogy nem értenek egyet, sőt nem is az eltérő megközelítésekben rejlik, hanem abban, hogy az intézmény megtartásával, vagy átadásával együtt járó hátrányok és előnyök szóba sem kerültek a viták során.

A *fejlesztés-centrikusságnak* természetesen más okai is vannak. Miután a fejlesztések megrendeléseket, munkaalkalmakat jelentenek, ezért a helyi gazdálkodó szervezetek és vállalkozások életben maradása is múlhat rajtuk. A polgármester céljai így támogatásra találnak a képviselőtestületbe elég nagy számban bekerült gazdasági elit részéről is. A *politikai és gazdasági elit összefonódása további három igen gyakran előforduló problémát vet fel: a protekcionizmust, a közvetlen információszerzésből származó egyenlőtlen versenyt és a szakszerűségek keveredését.* Mindezek elkerülése végett rendeletben szabályozták a kivitelezések versenytárgyalás formájában való meghirdetését. Annak ellenére, hogy ezzel formális keretek közé szorították a versenyt, a felvetett problémákat nem oldották meg végérvénye-

sen. Nem lehet véletlen például, hogy a kiírt versenytárgyalások egy jelentős részét - igaz, alacsonyabb árajánlatával - a Gazdasági Bizottság Elnöke által vezetett gazdasági egység nyerte el. Előfordult például, hogy már a munkák végzése során derült ki a szerződésben vállalt kötelezettségek teljesíthetetlen volta, aminek következtében a szerződések végül is módosításra kerültek. Gyakorlatilag tehát nem történt más, mint a versenytárgyalások kijátszása.

A meghirdetett versenytárgyalások feltételei között többször szerepelt az a kitétel, miszerint csak helyi vállalkozások vehetnek részt. Mindez természetesnek, érthetőnek tűnik, ám ha mélyebben utána gondolunk, felvethető, hogy a helyi egységek preferálása az önkormányzat pénzeszközeinek pazarlását is jelentheti, sőt a veszteséges, nem versenyképes vállalkozások életben tartása hosszabb távon egyéb hátrányokat is jelenthet. Egyáltalában nem biztos továbbá, hogy a munkanélküliség ilyen formában való fékentartása tényleg azokat támogatja-e, akik arra a leginkább rászorulnának.

Hasonló problémák vetődnek fel az *ifjú házaspár első lakáshoz jutásának* támogatásáról szóló rendelet kapcsán. A rendelettel ugyanis két megoldásra váró problémát (az eladhatatlan OTP-s lakások eladását, és az első lakáshoz jutás anyagi terheinek mérséklését) egyszerre próbáltak rendezni. Ennek eredményeként természetesen nem a legrosszabb helyzetben lévők kapták a támogatást, ők ugyanis azzal együtt sem lettek volna képesek az érintett lakások megvásárlására.

Az ismertetett problémák az önkormányzat gazdálkodási és ellátási felelősségének rossz értelmezéséből erednek, és abból, hogy a konkrét társadalmi célok nem tisztán, nem teljes összefüggés-rendszerükben jelennek meg. A célok összekeveredésével, mint a példák is mutatják, a részcélok hatásfoka egyértelműen romlik, a gazdálkodás pazarlóbb lesz, a szociális ellátás hatásfoka pedig lecsökken.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

Az önkormányzás - miként reményeim szerint a dolgozat is láttatja - a települési önkormányzatok eddigi működésében *sorozatos sérüléseket* szenved. E sérülések részben az elmúlt rendszer következményei, részben pedig funkcionális zavarokból erednek. Csakhogy e funkcionális zavarok éppen a múlt rendszer működése és alapvető jellegzetességei miatt fejletlen civil szférán keresztül, a nyilvánosság és a lakossági kontroll intézményesülése révén haladhatók meg.

Az *elitista hatalomgyakorlás* egyrészt rendkívüli módon megnöveli a döntéshozók felelősségét, másrészt nagymértékben fokozza a társadalmi kockázatot is. Az ebből származó veszélyforrások - a társadalmi célok torzulása, sajátos csoportérdekek által való korlátozása és háttérbe szorítása, tehát az önkormányzásnak a helyi társadalom egészét érintő "önmagáért való cselekvésének" céltévesztése - elkerülése nemcsak a döntéshozatalból kiszoruló, hanem a döntéshozók érdeke is. Mindez nem képzelhető el másként, csak a *kommunikatív racionalitás* érvényesülése, érvényesítése révén, amit a helyi társadalmak szervezetlensége, immanens

mozgáshiánya esetén a döntéshozatal felelősségét viselőknak kell (és lehet is) kezdeményezni. A társadalmi mozgások ugyanis teljes mértékben atomizált egyének esetében önmaguktól csupán követik az eseményeket, csak utólag reagálnak rájuk. A tényleges helyi érdekeket képviselő civil társadalmi szervezetek csak akkor képesek megszerveződni, ha az ahhoz szükséges feltételek (civil társadalom, egyéni autonómia, szolidaritás) létrejönnek, különösképpen általánosan jellemzővé válik az egyének teljes privatizálódása következtében legkevésbé fejlett szolidaritás. Ehhez azonban olyan elemi kiszolgáltatottság, vagy nyilvánvaló érdeksérelmek kellenek (elsősorban a helyi döntéshozók részéről), amelyek egyrészt nem valószínűek, másrészt mindenképp elkerülendők.

A hatalomban lévőknak nemcsak az esküjük és holmi morális érvek, hanem *saját elemi érdekeik* miatt is kötelességük kormányzásuk társadalmi bázisának szélesítése, a belső kommunikációs csatornák kiépítése és működtetése, továbbá a nyilvánosság helyi fórumainak megteremtése. A hatalmon lévőktől elvárni saját önkorlátozásukat könnyen minősül idealista utópiának. A közönyre apellálás, illetve a közöny és az állóháború közötti lavírozás azonban egyrészt a hatalommal szemben ma is meglévő szolidaritás és az egyre erősödő nyilvánosság miatt az egyéni érdek érvényesülését - ha az szemben áll a közérdekkel - lehetetlenné teszi, másrészt teljesen esetlegessé, bizonytalanná válik így a vezetők újraválasztása. Tehát a hatalom saját racionalitása, miután a demokrácia alapintézményei remélhetően erős alapokon állnak és számíthatnak a lakosság összefogott védelmére is, a tényleges önkormányzás irányába mutat. A "játék" kimenetele persze rövid távon bizonytalan, de az emberek már most polgárnak tekinthetők és a polgárosodás folyamata remélhetőleg felgyorsul, ami garanciát nyújt a települések valós önkormányzásának kialakulásához.

Tanulmányomban az önkormányzás kezdeti lépéseiről három szomszédos alföldi településen (kisvárosban, községben, kisközségben) szerzett tapasztalataimat tekintettem át. Valószínű, hogy a felmerült gondok a kisebb alföldi települések zömében hasonlóak, így az átalakulásról és az önkormányzás általános problémáiról kifejtett gondolatok a települések széles körében érvényesek. Remélhető, hogy általánossá válik a kommunikatív cselekvés is, ami a valós és hatékony önkormányzásához nélkülözhetetlen.

JEGYZETEK

1. A Magyar Közigazgatási Intézet megbízásából 1990 tavaszától a "Helyi kormányzat átalakulása" című kutatás keretében empirikus vizsgálatot végeztem három Békés megyei településen: egy alig több, mint 10 ezer lakosú kisvárosban (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban: "A") és két hozzá szorosan kapcsolódó, szomszédos községben (kb. 500 fős: "B", illetve 3.000 lakosú: "C"). A kisebbik község - a társközség, mint igazgatási kategória megjelenésétől, egészen annak eltörléseig - a kisváros társközsége volt. A tanulmány elméleti vonatkozású részei az OTKA által finanszírozott, "A helyi közösségek szociálpolitikája a Békés megyei községekben" című (363. számú) kutatás keretében készültek.
2. Pálné Kovács I. (1991): Politizáló helyi önkormányzatok. - *Magyar Közigazgatás*, 11. pp. 1020-1028.
3. Balogh. Zs. (1991): Önálló hatalmi ág, vagy a végrehajtó hatalom része? - *Társadalmi Szemle*, 10. pp. 52-58.
4. Lásd. Szegvári P. (1991): Képviselői demokrácia és helyi önkormányzás. - *Társadalmi Szemle*, 12. pp. 48-52. A helyi hatalom kérdésének felvetése az új települési önkormányzatok vonatkozásában egyre gyakrabban fordul elő a szakirodalomban. Annak ellenére, hogy az ezzel foglalkozó cikkek egy része egyértelműen politikai indítatásúnak tekinthető, a kérdéskör ismételt előkerülését nem lehet áttolni a politika szférájába.
5. A kommunikatív cselekvés fogalmát, mint önálló cselekvéseméleti kategóriát J. HABERMAS vezette be, megkülönböztetve a teleológiai, a normavezérelt és a dramaturgiai cselekvésektől. A különbség elsősorban abban áll, hogy ez utóbbiak csak egy bizonyos szempont szerint szervezett cselekvést jelentenek, szemben a kommunikatív cselekvéssel, amely mindhárom elemet magában foglalja. Lásd.: Habermas, J. (1985): *A kommunikatív cselekvés elmélete I-II.* - Szociológiai Figyelő és a Filozófiai Figyelő különszáma.
6. Vági G. (1988): Közigazgatás és kommunikáció. - In.: Szalai J. - Lányi A. - Miszlivetz F. - Radnóti S. - Vajda Á. (szerk.): *Arat a magyar.* - MTA Szociológiai Kutató Intézet.
7. Vajda M. (1989): *Orosz szocializmus Közép-Európában.* - Századvég Kiadó.
8. A helyi társadalommal foglalkozó kutatások a 80-as évek második felétől egyre gyakrabban hívták fel a figyelmet a helyi társadalom működése szempontjából általában igen fontosnak tartott civil társadalmi szervezetek megjelenésére és folyamatos térnyerésére. A kutatási eredmények kétségbe vonása nélkül úgy gondolom, hogy e vizsgálatok nem egy esetben politikai célok miatt a jelenség valóságos elterjedését, tényleges társadalmi hatását, vagyis a reális folyamatokat felnagyítva, eltúlozva jelenítették meg.
9. Győri P. (1988): Kisközségi szociális kezdeményezések. - In.: im. *Arat a magyar.*
10. Szabó M. (1989): A legitimitáció történelmi alakváltozásai. - In.: Szabó M.: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986.* Medvetánc Könyvek.
11. A tanácselnökválasztást megelőző párttaggyűlésen a párttitkár például tudatosan félrevezette a párttag tanácsstagokat - tehát néhány kivételtől eltekintve az összes tanácstagot, így a vele szembenállókat is - a választási törvényben előírt szabályokról. Ezzel a másik jelölt hivatalos jelölését próbálta megakadályozni. Miután azonban a jelölést előkészítő kibővített HNF ülésen mégis elhangzott az érintett személy neve, ezért utasította a HNF elnökét a jelölés figyelmen kívül hagyására.
12. Mindez természetesen nem jelenti a tényleges függetlenség elvi tagadását, az általános települési érdekek képviselésének lehetetlenségét. Tény azonban, hogy az érintett településeken a képviselő-testületbe bekerült, függetlenként feltüntetett jelöltek (19 fő) közül mindössze néhányan (max. 7 fő) tekinthetők ténylegesen annak.

SELF-GOVERNING PRACTICE IN HUNGARY

Gábor Velkey

The study analyzes self-governing practice in Hungary through empirical data. It investigates the conditions of self-governments, especially the existence of local power. Local autonomy is essential to self-governing. This autonomy is limited through the current legal rules, but it prevails. The author regards self-governing as an interaction, relying on the activity theory by Habermas.

In Hungary the elite govern local communities at present, without involving the latter into this process. The main cause of lacking community participation is the general disorganization of local communities. The only organized units of the Hungarian civil society are the political parties. These parties, however, are not able to represent local interests. During the decision making - especially goal setting - process community participation is casual.

Conclusively, the power of the elite is limited only by their self-control. Because of the lack of institutional control some particular needs and the clash of interests within the elite have a great influence on the decision making process, and economic considerations become mixed up with political ones. These problems cannot be solved overnight. It must be taken into consideration that the current situation derives from the past terms. The lack of traditions left its mark on the practice of self-governing as well. Losses can be reduced by improving governing technics, but open and extensive communication with all segments of the community must be learned. This is a long-range goal, which will take many years to achieve. But people tend to act as citizens, and can positively influence the progress.

Translated by Cs. Keresztes Nagy

HÁROM TELEPÜLÉS TÖRTÉNETI ÚTJA ÉS EGY KÖZSÉGEGYESÍTÉS BUKTATÓI

(Kőtelek-Nagykörű-Tiszasüly)

Gulyás Katalin*

Az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció alapelvein nyugvó közigazgatás-racionalizálási kampány csak az utolsó hullámában érte el Szolnok megyét a 70-es évek közepén. Azóta bebizonyosodott, hogy az Alföldre jellemző közép- és nagyfalvas településszerkezet külön-külön is életképes elemeinek összevonása, közös tanácsi irányítás alá helyezése több községcsoport esetében elhibázott döntés volt. E társközségek lakossága és vezetői egyaránt sérelmesnek tekintették a közéleti önállóság hiányát, a fejlesztési pénzeszközök sokszor egyenlőtlen elosztását, az intézmények indokolatlan körzetesítését.

A *közös tanácsi irányítás buktatóira* tipikus példa a Kőtelek székhellyel működő, s a szomszédos Nagykörűt és Tiszasülyt is igazgató - kesernyés humorral "Bermuda-háromszögnek"-nek nevezett - közös tanács, ahol talán a legtöbb feszültség, békétlenség halmozódott fel 1989. január 1-jei megszűnéséig.

Esetükben a hat-nyolcszáz éve fennálló, az évszázadok során hasonló fejlődési pályát bejáró, közel azonos lélekszámú és saját önkormányzati múlttal rendelkező települések közigazgatását egységesítette egy adminisztratív intézkedés, amelynek "racionalitását" jól jellemzi a településcsoport központjának kijelölése: Kőtelek fekszik középen, legyen tehát ez a székhelyközség. A problémák gyökere ugyanis az volt, hogy hagyományos (ma is élő, bár "elmérgesedett") kapcsolataik ellenére egyik település sem emelkedett ki a három közül, nem vált igazi központtá, s ezen a helyzeten az együtt töltött 12 év sem változtatott.

A dolgozatban szereplő Kőtelek-Nagykörű-Tiszasüly településcsoport a kelletlen át nem gondolt községegyesítéseknek szélsőségesen sok konfliktust hordozó példája volt. A három település *történeti, gazdasági, demográfiai sajátosságainak felvázolása*, a gazdasági és társadalmi háttér bemutatása remélhetőleg hozzásegít ahhoz, hogy érthetővé váljon a közös tanács kudarca. Talán nem haszontalan az alföldi településekkel és társadalmukkal foglalkozó szakemberek számára ez az empirikus áttekintés, amely hozzájárulhat az Alföldön lezajlott településfejlődési folyamatok jobb megértéséhez is.

1. A HÁROM TELEPÜLÉS TÖRTÉNETI ÚTJA

A három település Szolnoktól északkeletre, az egykor kiváltságos Jászság és a sáv északi részén fekszik. Velük együtt még Besenyszög, illetve három, Pest

* Gulyás Katalin, a Damjanich János Múzeum muzeológusa (Szolnok)

Tisza határolta keskeny megyétől 1950-ben átcsatolt község alkot egy meglehetősen zárt kistérséget. Kelet felé, a Tisza túlszárnyán lévő településekre csak réveken át, vagy Szolnokon keresztül lehet eljutni. Nyugat felé a jársz falvaknak, mezővárosoknak történelmi, közigazgatási hagyományaik, valamint öntudat, mentalitás alapján is tradicionálisan elkülönülő tömbjével még ma sem igazán jelentősek gazdasági, piaci, személyi stb. kapcsolataik. A lakosok számára a három falut felfűző közúton érhető el városi központjuk, Szolnok, bár a megyehatár melletti Tiszasüly már igen messze, mintegy 40 km-re esik a megyeszékhelytől.

Mindhárom falu középkori eredetű: Nagykörű neve 1212-ben vagy 1219-ben, Tiszasülyé 1311-ben, Kőtelek pedig 1446-ban jelenik meg először írott formában. A középkorban önálló életet éltek, kapcsolathoz csak egy-egy közös birtokos alatt léptek. A török hódoltság másfél évszázadát átvészelték - igaz, hogy alaposan megfogyatkozott lakossággal. Tiszasüly a Rákóczi szabadságharcot követően elnéptelenedett, Kőtelek pusztájává vált, és csak 1872-ben alakult újra községgé. Az 1876. évi közigazgatási rendezések után a három nagyközség az újonnan létrehozott Jász-Nagykun-Szolnok vármegye fennhatósága alá, a járszági alsó járáshoz került. 1924-től Nagykörűt és Kőteleket a szolnoki központi járáshoz csatolták. Tiszasüly továbbra is a Járszágához tartozott, csak az 1961-es járáshatár-módosítások után lett a szolnoki járás része.

A három falunak a távoli múltban számos *közös intézménye* volt. A Kőtelken székelő körorvos a múlt század végén a másik két falu betegeit is ellátta, ugyanígy a körállatorvos gyógyító tevékenysége is túlnyúlt lakóhelye határain. Századunk elején mindhárom község lakosságának hitelességét szolgálta a Nagykörű-Kőtelek-Tiszasülyi Takarékpénztár Rt. A tiszasülyi katolikus egyház a kőtelkinek volt a filiáléja 1922-ben történt önállósulásáig. Ezek az intézmények, szolgáltatások azonban már olyan régen különváltak, s épültek ki önállóan mindegyik községben, hogy az idősok is csak a kőtelki csendőrs körzeti alapon való működésére emlékezhetnek. A múltban a vizsgált települések lakosságának legfontosabb érintkezési formája a másik faluban vagy az ottani uradalomban vállalt munkavégzés volt, valamint a házassági s ezáltal a rokoni kapcsolatok létrejötte. Az előbbi inkább az uradalmak cselédeit és a községekben élő földnélkülieket és kis földűeket, míg az utóbbi a tanyasi lakosságot is érintette.

A lakosság *társadalmi rétegződésének* sajátossága, hogy Nagykörűn és Kőtelken mindig jelentős számú telkesjobbágy, illetve a későbbiekben közép- és kisparaszt élt. Tiszasülyön a pusztasodás következtében a nemesi nagybirtok dominált, így itt számottevő volt az uradalmi cseléd és vándormunkás réteg. Jelentősebb tanyásodás is itt ment végbe, főként az uradalmi központok körül (1. táblázat). Ennek eredményeként az 1930-as évek elején Tiszasülyön a külterületi lakosság aránya 50 százalék fölé emelkedett, míg a másik két községben, ahol kisebb a határ, így a belterületről könnyebben megközelíthető, 20-25 százalék között mozgott (Bagi - Soós 1989, Boros - Soós 1980, Gulyás - Soós 1989).

Süly, Kőtelek vagy Körű döntően katolikus lakossága szívesen választott - már a kis távolságok miatt is - a *másik két faluból házastársat* magának. Mind

1. táblázat:
A külterületi népesség arányának alakulása (%)

	1911	1949	1960	1970	1980
Kőtelek	23,5	20,1	16,9	13,3	0,2
Nagykörű	13,5	21,6	19,2	17,8	1,0
Tiszasüly	48,6	44,8	29,0	21,9	10,8

1871-1880 között, mind 1921-1930 között Kőtelek lett a legfontosabb exogám társtelepülése északi és déli szomszédainak. Tiszasüly és Nagykörű lakosai között viszont már kevesebb házasság jött létre. Az exogám házasságok gyakoriságát tekintve mindig jelentősek a Tisza túlpartján, szemközt fekvő falvak: Tiszaroff, Tiszabő és Fegyvernek, valamint a nyugati parton szomszédos Besenyszög. Az 1871-1880 közötti időszakban Dél-Hevesből költöztek házasság miatt nagyobb számban a vizsgált községekbe, míg az 1920-as években a szomszédos jáász településekről, valamint Szolnokról és Budapestről származók is kötöttek itt házasságot (Bagi -Gulyás 1987).

Az intenzív és kölcsönös házassági kapcsolatok ellenére az emberek vélekedésében máig *létezik egyfajta rangsor a három falu között*. Egybehangzóan a nagykörűieket tartják jómódúaknak, tehetőségük legfőbb alapja a kb. száz éve folyó gyümölcs- és zöldségtermesztésük, amiből kiegészítő jövedelemre tehetek és tehetnek szert. Kőtelken és Sülyön jellemzően állattartással foglalkoznak ma is. Tiszasüly lakói számítnak szegényebbnek rosszabb földjeik, kedvezőtlen forgalmi helyzetük miatt, sőt nyomokban áttételesen tovább élnek e községben századunk első felének kedvezőtlen birtokviszonyaiból és társadalmi szerkezetéből fakadó hátrányok is.

2. A TELEPÜLÉSEK GAZDASÁGI ÉLETE

A vasútépítkezések elkerülték mindhárom vizsgált települést. Annál nagyobb jelentősége volt számukra a *Tisza szabályozásának*, mert megnőtt a határban a művelés alá fogható rész, ami elősegítette a paraszti gazdálkodás kibontakozását, a belvízlevezetések pedig századunk első felében is munkalehetőséget biztosítottak a szaporodó agrárnépességnek.

A *tiszai víziút* szintén fontos volt számukra hosszú ideig, amelynek jelentősége csak az utóbbi évtizedekben szűnt meg fokozatosan. A második világháború előtt az ipart a malmok és a Tiszasülyi Gőzfűrészt Rt. képviselte, ez utóbbi a folyón leúsztatott fát dolgozta fel. Annak ellenére, hogy a trianoni békeszerződés után a korábbi fakitermelő vidékekről megszűnt a nyersanyagutánpótlás, az üzem még a 30-as években is működött. A tiszai hajóforgalom az 1960-as évek végéig lehetővé

tette a mezőgazdasági termékek elszállítását és a kistermelők bekapcsolódását Szolnok közellátásába. A *vízi közlekedés leépülése* tehát igen hátrányosan érintette a vizsgált településeket, mert ezáltal - elsősorban a nagykörűi kerttulajdonosok - piacozási lehetőségei jelentősen romlottak.

A közlekedési nehézségek miatt a kereskedelmi és a piaci forgalom fejlődése sem volt megfelelő. 1945 előtt csak Nagykörűnek és Kőteleknek voltak országos vásárai. A tiszasülyiek a heti piacokon csupán termékeik egy részét tudták értékesíteni, ezért gyakran felkeresték a jászladányi piacokat és vásárokat is. Ezzel szemben a nagykörűiek főleg Szolnokra, Törökszentmiklóásra és Fegyvernekre jártak piacokra, s közelségük miatt jobbra ezeket a helyeket keresték fel a kőtelkiek is (Bagi - Gulyás 1987).

A három község lakosságának megélhetését a *mezőgazdaság* jelentette. Általában elmondható, hogy a belvizes, gyenge termőképességű földeken *sem a paraszti kisgazdaságok, sem a nagyobb uradalmak* nem tudtak intenzív művelési ágakat meghonosítani, s nem alakultak ki a szomszédos jászokéhoz hasonló belterjes állattenyésztési formák sem. A *nagykörűi gyümölcskultúra* csak látszólag képez ez alól kivételt (ezen a településen a művelt földterület 6 %-án szőlő és gyümölcs-termelés folyt), ugyanis mire igazán "beindult", s belőle jelentősebb tőke származott volna, amely átalakíthatta volna a gazdálkodás más ágazatait is, akkorra (a második világháború utáni évekre) megszűntek az exportlehetőségek és átalakultak a mezőgazdasági tulajdonviszonyok is.

A nagykörűi gyümölcsök közül a germersdorfi cseresznye a leghíresebb, amelyet az egyik hajdani birtokos, Petrovay György honosított meg. Itt a speciális talajadottságok és a mikroklíma együttes hatására kiváló minőségű, különleges zamatú gyümölcs terem. (Már néhány km-rel távolabb, a termelőszövetkezet gyümölcsösében sem szednek olyan cseresznyét, mint a ma is magánkézben lévő régi kertekben.) Az itteni cseresznye híre és piaca a második világháború előtt nagy volt (Gulyás - Soós 1989). Napjainkban az elaggott cseresznyések megújítása, az egyenletes minőség biztosítása lenne a legsürgetőbb feladat. A zöldség- és gyümölcsstermesztés a másik két településre kevésbé jellemző, habár Kőtelken a termelőszövetkezetnek vannak még meggy- és szilvákertjei. Tiszasülyön pedig az utóbbi időben háztáji hagymatermelés folyik, de itt a múltban sem alakult ki a nagykörűihez hasonló kertkultúra, feltételezhetően a tulajdonviszonyok és a gyengébb hagyományok miatt.

Az agrárjellegű települések történetében fontos fordulópont volt a *mezőgazdaság kollektivizálása*. Az 1960-as évek közepére mindhárom községben 2-2 tsz jött létre a kisebbek összevonásával. A kedvezőtlen természeti adottságok, az elemi csapásoknak való kiszolgáltatottság jellemző mindegyik tsz-re. A Nagykörűhöz tartozó Csataszögön a tsz jelentősebb ipari vállalkozásba kezdett 1966-ban. Először görgős ekét, később épületelemeket, baromfietető-rendszereket, saját fejlesztésű ekéket, szádlemezeket állítottak elő. Az Ady néven egyesült kőtelki tsz gazdálkodott legsikeresebben, termelési rendszerekhez csatlakozott, ipari melléküzemágot

fejlesztett ki, s így tartósan nyereséget tudott produkálni.

A *tsz-ek összevonása* a 70-es években újabb lendületet vett. A nagykörűi és a kötelki mezőgazdasági nagyüzemek egyesítésében s Kőtelek tsz-központtá alakításában valószínűleg meghatározó volt az itteni tsz kedvezőbb anyagi helyzete: a csataszöginek 1971-ben 8 milliós alaphiánya volt, a nagykörűi pedig jelentős cseresznyetermelése és -exportja ellenére sem tudott igazán eredményesen gazdálkodni.

Az összevonások mintegy megelőlegezték a közös tanács létrehozását, bár a gyengébb tiszasülyi tsz mindvégig önálló maradt. Tiszasülyön 1949-ben számos többszáz holdas birtok betagosítása révén *állami gazdaságot* hoztak létre. Rizsföldjein hamarosan kiugróan jó termésátlagokat értek el, de néhány év elteltével a termőföld kiszipolyozása, a tápanyagpótlás hiánya következtében szükségessé vált a korábban jövedelmező ágazat visszafejlesztése (Bagi - Soós 1989). A Tiszasülyi Állami Gazdaság 1976-ban a Palotási Állami Gazdasággal egyesült. Ez a fúzió Tiszasülyből az új központba költöztette az irányító szerveket s az agrárértelmiség gyors elvándorlását vonta maga után.

A *gazdasági egységek összevonása tehát nem fedte le a közigazgatási határokat*. A Tiszasülyi Állami Gazdaság betagozódása a nagyobb besenyszögibe hátrányt jelentett a község számára, amit csak némileg ellensúlyozott az itteni tsz továbbra is megmaradó önállósága. Az egyesült kötelki-nagykörűi tsz gazdasági erejénél fogva eredményesen hozzájárulhatott volna a települések fejlesztéséhez. Azonban a közös tanácsban felmerült konfliktusok a közös gazdaságba is átgyűrűztek: Nagykörű többszörösen szenvedte el önállósága megszűnését. A nagykörűi lakosok szerint a közös gazdaságban is alárendelt szerepet játszottak, az itteni kerületekben megtermelt értékek nagyrészt a tsz-központ, illetve a székhelyközség fejlődéséhez járultak hozzá.

Az eltérések ellenére is megállapítható, hogy *a három község egymáshoz számos ponton kötődő fejlődési pályát járt be*, még az időbeli hátránnyal induló s némileg különböző Tiszasüly is községi funkcióit tekintve egyenrangú fél volt ebben a településeggyüttesben. Az összevonások előtt (és után is) mindhárom község maga biztosította lakóinak alapfokú kulturális (iskola, művelődési ház, mozi, könyvtár), egészségügyi (körzeti orvos, fogászat, gyógyszerár, idősek szociális gondozása) és kereskedelmi (a piacot kivéve, mely már csak Nagykörűben maradt meg) ellátását. Gazdasági életükben a mezőgazdaság erős dominanciája napjainkig fennmaradt, amely a kollektivizálás előtt szűkösen, alacsony színvonalon tartotta el a lakosságot. Az intenzív termelés lassú meghonosodásának (a nagykörűi cseresznye az első lépésnek tekinthető!) a természeti feltételek, a birtokviszonyok (Tiszasüly), a tőke és a kezdeményezések hiánya is gátat szabott. Az állami gazdaság megalakítása, a tsz-szervezés ezekben a településekben nem túl magas színvonalú paraszti termelési technikán alapult. A nagyüzemek egységesítették ugyan a termelést, a gazdálkodást, azonban fennmaradtak a korábbi időszakok tradíciói is és befolyásolták az egyes települések gazdasági arculatát, pl. Nagykörűn a minőségi gyümölcstermesztés magánkézben maradt. Tiszasülyön a tsz hátrányosabb helyzet-

ből indulhatott az önálló parasztgazdaságok kis száma miatt. A nagyüzemi gazdálkodásban mindvégig az állattenyésztésé volt a főszerep, de mellette az ipari melléktevékenység is jelentőssé vált.

3. A LAKOSSÁG DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI

Mindhárom település az átlagos lélekszámú (2-3 ezer fős) alföldi falvak közé tartozik, népességük folyamatosan fogyatkozik (Beluszky - Sikos 1979). Az 1930-as három és félezres átlagos *lakosság* szám napjainkra kétezerre csökkent (2. táblázat). Kőtelken és Nagykőrűn az 1930. évi, Tiszasüly esetében pedig az 1949-es népszámlálás idején regisztrálták a népesedési maximumot, azóta lakosságuknak mintegy 38-44 százalékát veszítették el. Tiszasülyön volt a népességcsökkenés a legnagyobb arányú s a leginkább rohamos ütemű.

2. táblázat:
A települések lakónépességének alakulása

Év	Kőtelek	Nagykőrű	Tiszasüly
Népességszám (fő)			
1930	3510	3654	3490
1970	2790	2647	2909
1980	2403	2464	2291
1985	2234	2253	2059
1989	2183	2172	1951
Változás (%)			
1970/1930	-20,5	-27,6	-16,6
1980/1970	-13,9	-6,9	-21,2
1989/1980	-9,2	-11,9	-14,8
1989/1930	-37,8	-40,6	-44,1

Az utóbbi két évtizedet tekintve Kőtelken és Sülyön a 70-es, Nagykőrűn pedig a 80-as évtized volt az erősebb csökkenés időszaka. Tiszasüly 70-es évekbeli rendkívül erőteljes népességfogyásánál tekintetbe kell venni a tanyák gyors felszámolódását és a tanyai lakosság elvándorlását, illetve Nagykőrűhöz hasonlóan a közigazgatási önállóság elvesztését és az állami gazdasági átszervezések, tsz-összevonások mellékhatásait is. (Talán az eltartóképesség és a lélekszám egyensúlyba kerülésére utal, hogy a 80-as évtized második felében már mindhárom faluban kisebb volt a népességszám csökkenése, mint az előző időszakokban, bár ekkor váltak lényegesen nehezebbé az új lakóhelyen, a városokban való egzisztencia-teremtés feltételei is.)

A népességszökkenésben kisebb volt a jelentősége a természetes szaporodásnak (esetükben: fogyásnak), a számottevő hányad a *vándorlási veszteségből* származott, habár a természetes fogyás is az 1980-as évek eleje óta tartósan jellemző volt mindhárom községben (Tóth 1987). Az ezt megelőző évtizedben Nagykörűn és Kőtelken a természetes szaporodás értéke hullámzó, csak a kedvezőbb korösszetételű Tiszasülyön volt mindvégig pozitív. A vándorlások adatai arra utalnak, hogy a 60-as évtized élénkebb népességmozgása lecsendesedett a 70-es évek elejére. A vizsgált községek lakossága átlagosan 20-30 fővel fogyott évente, bár említésre méltó, hogy a székhelyközség (Kőtelek) 1977-ben és 1981-ben is mintegy 40-nél több új lakost nyert az eltávozottak helyett. Megkockáztatható az a megállapítás, hogy a centralizációs folyamatok is éreztették áttételesen hatásukat.

A *lakosság korösszetételét* tekintve 1980-ban Nagykörű számított a "legidősebb" településnek a három közül (3. táblázat). Itt volt a legalacsonyabb a produktív népesség aránya, s legmagasabb az időskorúaké. Kőtelken a 14 év alattiak abszolút számának és arányának csökkenése szembeötlő (10 év alatt 20,7 %-ról 17,3 %-ra), miközben Tiszasülyön a fiatalok 1980-ban még többen voltak, mint a 60 évesnél idősebbek. Ez szokatlannak tűnhet periferikus fekvése, kedvezőtlen közlekedési lehetőségei, a másik két településnél kisebb cigánylakossága mellett. A fiatalok magas aránya részben annak köszönhető, hogy az 1970-es népszámlálási adatok szerint nagyon kedvező volt a fiatalok-idősek aránya (24,9 % és 15,6 %), miközben Nagykörűn és Kőtelken már akkor az 1980-as állapothoz hasonló volt a korcsoportok megoszlása. Napjainkra feltételezhetően mindhárom faluban nőtt az időskorúak aránya a lakosságon belül. Valószínűleg Tiszasülyön a legnagyobb mértékben, ahonnan a legerősebb volt az elvándorlás: fiatal, gyermekes családok költöztek el a jobb életlehetőségek, kedvezőbb továbbtanulási esélyek reményében.

3. táblázat:

A lakosság korösszetétele 1970-ben és 1980-ban (%)

	Kőtelek		Nagykörű		Tiszasüly	
	1970	1980	1970	1980	1970	1980
Gyermekkorúak (0-14 évesek)	20,7	17,3	20,8	19,0	24,9	21,2
Aktív korúak (15-59 évesek)	58,3	59,2	55,9	56,3	59,5	59,9
Időskorúak (60 év fölöttiek)	21,0	23,4	23,3	24,6	15,6	18,8

Sajátos *tiszasülyi* probléma, hogy e településen felszaporodtak a *szociálisan hátrányos helyzetűek*, akiket főleg az állami gazdaság telepített le az utóbbi két évtized folyamán, s itt megrekedtek. Körükben magas a gyermekszám, sok a beteg, fogyatékos gyerek, jelentős az frástudatlanok, az alkoholisták, a börtönviseltek száma. Ezek a családok a faluban a legszegényebb, legelesettebb réteget alkotják.

Az iskolázottsági színvonal legfőbb jellemzője 1980-ban a 0 osztályt végzeteknek a magyar községek átlagát jócskán meghaladó aránya (4. táblázat). Legtöbben Nagykörűn vannak, amely pedig kiemelkedik a három település közül az iskolázottságot globálisan tekintve. Ennek a településnek viszonylag kedvező helyzetét jelzi, hogy a munkaképes korban lévő, de még tanuló fiatalok száma itt volt a legmagasabb (80 fő), majd kétszer annyi, mint Tiszasülyön. Figyelmet érdemel a tiszasülyi felsőfokú végzettségűek viszonylag magas részesedése is. Ez azonban a népszámlálást követő pár évben hirtelen lecsökkent, mert - a helybeliek elmondása szerint - az állami gazdaság központjának elköltözése nemcsak a döntően férfiakból álló agrárértelmiség, hanem pedagógus feleségeik eltávozásával is együtt járt. (Ekkor a szakosok által leadott órák aránya kb. 70 százalékra süllyedt a tiszasülyi iskolában.)

4. táblázat:

A 7 éven felüli lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint 1980-ban (%)

	Kőtelek	Nagykörű	Tiszasüly
0 osztályt végzetek	1,9	2,9	2,4
Általános iskolát végz.	80,8	77,7	79,7
ebből: 1-5. oszt.	23,7	27,9	31,7
6-7. oszt.	33,8	27,8	26,2
8. oszt.	23,3	22,0	21,9
Szaktanulmányokat, szakiskolát végz.	7,8	8,5	7,7
Középiskolát végz.	5,5	6,2	5,4
Felsőfokú végz.	1,7	2,2	2,6

A lakosság foglalkoztatásában a mezőgazdaság mindhárom településen kimagasló helyen szerepelt: a megyeszékhelyhez legközelebbi Nagykörűn a foglalkoztatottak mintegy felének, Kőtelken 60 %-ának, a legtávolabbi Tiszasülyön 70 %-ának a megélhetését biztosította (Tóth 1987). Mellettük egyaránt eltörpül az ipari foglalkoztatottak, valamint az infrastrukturális és a nem anyagi ágak foglalkoztatottjainak létszáma. A térség kedvezőtlen közlekedési helyzete, az iparosodott, dinamikus fejlődő városi centrumoktól való távolsága miatt nem alakult ki jelentősebb ingázás, így e falvakban az agrárjellegű társadalomszerkezet konzerválódott (Beluszky 1981). Az itt megtelepedett könnyűipari (háziipari) jellegű üzemek, telephelyek is döntő részben női munkaerőt foglalkoztatnak. (Tiszasülyön az ipari foglalkoztatottak kétharmada, Kőtelken fele volt nő 1980-ban, de csak harmaduk a Szolnokhoz legközelebbi Nagykörűn, ahol a tsz vasipari melléküzemágot működtet.)

Az egyes településeket tehát *fogyó és öregedő népességű* falvakként jellemezhetjük. Önmagukban is életképesek voltak a közigazgatási összevonás előtt, s

napjainkban is azok a népesség csökkenése ellenére. Az itt élők jellemzően mezőgazdasági foglalkozásúak, iskolázottságuk a községi átlagnak megfelelő. A demográfiai tendenciák a periférikus fekvésű Tiszasülyön a legrosszabbak, de véleményem szerint itt sem veszélyeztetik a település életképességét.

4. ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, FALUKÉP

A lakosság életkörülményeit a *kommunális ellátottságnak és a lakások felszereltségének* statisztikai mutatóival jellemezhetjük. 1980-ban ezek az értékek negatív irányban tértek el a Szolnok megyében levő községek amúgy sem túl kedvező átlagától (Beluszky 1981). Egyedül Kőtelek emelkedett ki a PB-gázzal ellátott háztartások magas arányával, Tiszasüly pedig a vezetékes vízzel és a vízöblítéssel WC-vel való ellátottságával (5. táblázat).

5. táblázat:

Az összes lakásból a felszerelt lakások aránya 1980-ban

	Kőtelek	Nagykörű	Tiszasüly
Villannyal ellátottak (%)	97,3	97,0	95,6
Vízzel ellátottak (%)	24,9	24,6	37,7
Gázzal ellátottak (%)	74,1	58,4	50,1
Vízöblítéssel wc-vel ell. (%)	18,2	17,3	23,6
Szennyvízcsatornával ell. (%)	27,1	32,1	40,5

A *hagyományos falukép átalakulása* a viszonylagos elzártság és a tőkehiány miatt itt meglehetősen késéssel indult meg: az 1960-as évek közepén végzett népi műemlékfelmérések szinte érintetlen archaikus állapotokat rögzíthettek. Az ezt követő időszakban Tiszasülyön a tanyai lakosság belterületre költözésével számos új lakás épült. A napjainkban is legrégibb lakásállománnyal rendelkező Nagykörű sokat megőrzött a korábbi faluképből, ami persze rosszabb kommunális adatait is magyarázza (6. táblázat). Körű esetében azonban ezt hiba lenne egyértelműen hátránynak tartani. A megmaradt hagyományos utcarészletek, a régi parasztházak egyéni hangulatot kölcsönöznek ennek a településnek, s a természeti környezet nyugalma és a kiváló strandolási lehetőségek mellett ez a körülmény is vonzza a pihenni vágyó városiakat, akik eddig kb. 150 házat vásároltak meg és újíttattak fel. (A másik két faluban ez a folyamat épp csak elkezdődött.)

Az útikönyvek már az 1920-as években a Szolnokra látogatók figyelmébe ajánlották a *körűi Tisza-szakasz strandját*, s a községben ekkor szálloda és vendéglő biztosította a vendégek elhelyezését és ellátását. A napi hajójáratok megszűntetése után nehezebb lett a fürdőhely megközelítése, s azt jórészt csak a környékeliek és a faluban parasztházat vagy zártkertet vásárolt városiak látogatták.

6. táblázat:
A lakások megoszlása építési év szerint 1980-ban (%)

	Kőtelek	Nagykörű	Tiszasüly
- 1899	6,0	18,1	6,0
1900 - 1944	38,6	41,2	29,4
1945 - 1959	30,8	14,3	32,0
1960 - 1969	15,0	11,6	17,4
1970 - 1979	9,6	14,8	15,2

Kőteleknél a folyó fürdésre kevésbé alkalmas, de az itteni vendégforgalom méreteire utal, hogy egy kis kempingezőhelyet is kialakítottak. Mindig nagy közönsége van a tsz sportegyesülete által rendezett lovasversenynek is. Kedvezőek, de rossz közlekedési helyzete miatt kihasználatlanok a tisasülyi partszakasz fürdési lehetőségei, a vele szemben lévő partszakasz alkalmasabb strandolásra, de az Tiszaroffról nehezen megközelíthető. Tiszasüly határában, a Kolop nevű határrészen a múlt században gyógyvizet találtak. A fürdő a második világháborúig jelentős forgalmat bonyolított le, de 1944 őszén elpusztult, s ettől kezdve csak rádiumtartalmú iszapját hasznosítják (Budapesten az ORFI-ban).

5. A KÖZÖS TANÁCS IDŐSZAKA

A *közös tanács életrehívása* lényegében a lakosság ellenérzései és hallgatása közepette zajlott le. Ezt a korszakot jól jellemzi a felül meghozott döntés elfogadtatása. Először a községek vezetőit "gyúrták meg", s különböző ígéretekkel (több pénz a fejlesztésekre, közelekedési beruházások stb.) elfogadtatták velük a közigazgatási önállóság megszűnését. S az ígéretek egy része valószínűleg nem is volt légből kapott. A döntés megszületésekor még nem lehetett látni, hogy az ország eladósodása, a gazdasági visszaesés lefékezi majd a nagyszabású településfejlesztési elképzelések megvalósítását. A falvak egyes foglalkozási rétegeit (pl. pedagógusokat), a kisebb lakókörzetekben élőkét az előnyök egyoldalú hangsúlyozásával igyekeztek meggyőzni. (Az egyik községben megemléstették, hogy a falu közéletében tájékozott, szókimondó lakosokat meg sem hívták, illetve be sem engedték e tájékoztatókra!)

A *közös tanács 1977. január 1-jén alakult meg*. Az összevont apparátus székhelye Kőtelek lett, a társközségekben 3-3 fős kirendeltség kezdte meg működését. Az apparátus létszáma változatlan maradt, s mindössze 6 volt közülük helybeli. Nagykörűből 9, Tiszasülyről 7 ügyintéző járt át autóbusszal Kőtelekre. Mind a három település adott felsőszintű vezetőt a tanács, a termelőszövetkezet vagy a pártbizottság élére, s erre az "egyensúlyra" a 12 év alatt végig gondosan vigyáztak.

Az egyesülés idején Kőtelek volt viszonylag a legelmaradottabb. Így ott nemcsak az új közös igazgatási apparátus elhelyezése céljából, hanem a szintrehozás miatt is nagyobb *intézménybővítéseket* hajtottak végre. Ez érthetően irritálta a társközségeket, s megindult a harc a fejlesztésekre fordítható pénzösszegekért. Mindegyik település a másik kettőt okolta, ha nem sikerült a maga számára kiharcolni valamit. Mivel a társközségek e harcban nem érezték magukat egyenrangú félnek a székhelyközséggel szemben, ezért minden haragjuk Kőtelek s a közös tanácsi vezetés ellen irányult. Elindult a kölcsönös (és sok esetben jogos) vádaskodások lavínja. Amire csak néhány példa:

- Nagykőrű: - "Miért építettek Kőtelken úszómedencét, amikor itt van a környék legszebb strandja nálunk?"
- Tiszasüly: "Itt a kolopi gyógyvíz kihasználatlanul, s Kőtelken 60 m-es úszómedencét építettek!"
- "Tőlünk vitték el a pénzt a kőtelki fejlesztésekre!"
- "Gyarmat voltunk."
- "Kőtelket tolvajnak nevezték, az egyesítés haszonélvezőjének."
- "Elhordták a központba a tanácsháza bútorait az utolsó szélig!"
- "Nem törődtek a társközségek középületeivel."
- "A térszben többet fizettek a kőtelki tagoknak ugyanazért a munkáért!"
- "Tiszasülyön sok intézmény nem fejlődött volna annyit, ha önálló tanácsú marad."

Irigykedés, bizalmatlanság, rivalizálás uralkodott el a társult községekből származó vezetők, a tanácstagok között. A közös tanács elnökét, ha az valamelyik társközségből származott, a saját falujában a központi érdekek, a járási, később a megyei igazgatás képviselőjének tekintették, a másik két településen pedig a saját faluja javára elfogult vezetőnek. A két társközség lakossága közömbössé vált a helyi ügyek iránt. ("Azért menjek társadalmi munkára, hogy Kőtelken jusson több pénz a beruházásokra?") A tanácsi kirendeltségen dolgozók leterheltsége növekedett, mert csökkentett létszámmal gyakorlatilag ugyanannyi munkát kellett elvégezniük, mint az önálló tanács idején. Azonban önállóságuk, döntési rugalmasságuk megnőtt, miután kisebb kiadásaira bizonyos pénzösszeg fölött rendelkezhettek - különösen az előjáróságok kialakítása után.

A *lakossági elégedetlenség* 1984-ben került először felszínre. Később állampolgári kezdeményezésre elsőként a tiszasülyi, majd a nagykőrűi falugyűlés is felkérte a tanácstagokat: kezdeményezzék a közös tanácsból való kiválást. Ez a javaslat megbukott a megye ellenállásán, az ügyet támogató vezetők pedig "állhattak sorba a pártfegyelmikért". A konfliktusok kieleződése azonban felhívta a megyei tanács vezetőinek is a figyelmét a községegyesítések problémájára, s a következő évben felkérték az MTA RKK-t a megyei társközségi viszonyok tanulmányozására, fenntarthatóságuk tudományos vizsgálatára. Az elkészült tanulmánykötetnek a községcsoportra vonatkozó legfontosabb megállapításai: "... három eltérő habitusú, termelési kultúrájú, önmagában is vitális települést egyesítettek; az egyesítéskor

tett megyei ígéretek elmaradtak; a nagyközségi státusszal együttjáró előnyök alig jelentkeztek; az elmérgesedett, bizalmatlan légkör tartós, lehetetlenné teszi az együttdolgozást." (Pálné Kovács I. 1989).

Kőtelek-Nagykörű-Tiszasüly közös tanácsa 1989. január 1-jével önálló tanácsokra vált szét.

6. KÜLÖN UTAKON ...

A tanácsok szétválását hamarosan követte az *egyesült nagykörűi-kőtelki termelőszövetkezet felbomlása* is, ami szintén nem kevés feszültséggel járt. A viták a közös vagyon körül lángoltak fel, amit végülis a tagok létszámarányának megfelelően osztottak el. Ismét rendelkezik mindhárom település önálló gazdasági egységgel, bár ennek nem sok hasznát látják a tsz-ek közismerten nehéz gazdasági helyzete, bizonytalan jövője miatt.

Az önállóvá vált településeken mindenütt utolsó "saját" tanácselnököket választották újjá. Az 1990-es helyhatósági választásokig eltelt időszakot a tanácsok a közösen elkezdett beruházások befejezésére s néhány kisebb újonnan indult fejlesztésre használták fel (községi belterületi utak kikövezése; az iskolai feltételek javítása; tornaterem építése; konyhabővíztés stb.). Mindez a lakosság nem kevés áldozatával történt. De azok ismét a magukénak érezték lakóhelyüket, és bizonyítani akarták, hogy a falujuk önállóan is boldogul. A helyi társadalom megmozdulása a legszembetűnőbb Nagykörűn: megalakult Nagykörű Barátainak Köre, létrejött a Petrovay György Szabadművelődési Társaság. Ezek a szervezetek a helyi választásokon jelöltek is indítottak, s a Baráti Kör által támogatott jelölt lett a polgármester.

A múltbeli és jelenlegi községi vezetőkkel folytatott beszélgetések alapján úgy tűnik, a mindinkább perifériára szoruló Tiszasülynek lenne leginkább szüksége valamiféle erjesztő erőre, illetve a legtöbb esélye Nagykörűnek van a kibontakozásra. Amellett, hogy a legkönnyebben megközelíthető és az üdülő-, pihenőhely-funkciói is kiemelik a település-hármasból, itt sikerült összefogni a helyi, jobbtó szándékú erőket és a faluban felüdülést kereső, eddig ideiglenesen és idegenként élő városi értelmiségieket. Ők alkotják a Baráti Kör magját, s határozott elképzeléseik vannak a település további fejlődéséről is. Céljaik között szerepel a falu arculatát, egyéniségét megőrizve az idegenforgalmi vonzerő növelése, a gyümölcs-kultúra hajdani jelentőségének és minőségének visszaállítása, a régi szokások felelevenítése, új, csak Nagykörűre jellemző hagyományok teremtése, a helyi kis közösségek kialakulásának támogatása, és mindezekhez a feltételek megteremtése. Elképzeléseik megismertetésének, megvitatásának a helyi sajtó ("Nagykörű" címmel a Polgármesteri Hivatal és a Baráti Kör adja ki) is fontos fóruma.

A nagykörűi polgármester megkísérelte egy *regionális együttműködés* kialakítását a falusi turizmus fejlesztése céljából a Kiskörétől délre fekvő Tisza menti településekkel, köztük a volt társközségekkel. Erre a kezdeményezésre egyedül

csak Tiszapüspöki reagált. A Közép-Tiszavidék falvai nagyon nehezen mozdulnak (aminek történeti gyökerei is vannak, Beluszky P. 1981). Nagykörű volt társközségeinek vezetői úgy látják, hogy hosszabb idő kell az együtt töltött 12 év elmérgesedett viszonyainak normalizálódásához, megjavulásához. A települések összefogása néhány területen bizonyára jótékony hatású lenne, azonban az együttműködés kialakulására jelenleg igen kevés esély van, jelenleg mindegyik település önállóan keresi a boldogulását.

Köszönetnyilvánítás: ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak, s mindenekelőtt a három község volt és jelenlegi vezetőinek, akik az anyaggyűjtés során igen hasznos és nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak.

IRODALOM

- BAGI G. - GULYÁS K. (1987): A Kótelek-Nagykörű-Tiszasüly településcsoport vizsgálata. Kézirat, Damjanich János Múzeum Helytörténeti adattára, DMHA: 1204-88
- BAGI G. - SOÓS I. (1989): Tiszasüly. - In.: Botka J. (szerk.): *Adatok Szolnok megye történetéből II.* Szolnok, pp. 595-615.
- BELUSZKY P. (1981): Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. - *Alföldi Tanulmányok*, pp. 131-160.
- BELUSZKY P. - SIKOS T.T. (1979): Szolnok megye falusi településeinek típusai. - *Alföldi Tanulmányok*, pp. 89-116.
- BOROS I. - SOÓS I. (1980): Kótelek. - In.: Tóth T. (szerk.): *Adatok Szolnok megye történetéből I.* Szolnok, pp. 493-505.
1970. évi népszámlálás. Szolnok megye adatai. Budapest 1972.
1980. évi népszámlálás. Szolnok megye adatai. Budapest 1981.
- GULYÁS K. - SOÓS I. (1989): Nagykörű. - In.: Botka J. (szerk.): *Adatok Szolnok megye történetéből II.* Szolnok, pp. 37-59.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (szerk.) (1989): A közös tanácsú községek. MTA RKK Pécs.
- TÓTH J. (1987): A statisztikai elemzés lehetőségei a települések megismerésében. Kézirat, DMHA: 1211-88.

THE HISTORY OF THREE SETTLEMENTS AND THE PROBLEMS OF PARISH CONTRACTIONS

Katalin Gulyás

During the last one and a half decade the administrative contractions of the 70s in the Alföld region proved to be wrong. As the settlement network was characterized by medium-sized and even bigger villages, these measures represented a drawback especially to the well-functioning parishes which did not have their own municipal councils. Resources were concentrated administratively with no account on self-managing traditions, economic or cultural links. Those integrations which seemed to be successful because traditional connections were, in fact, affected by conflicts: development was concentrated only on the "central village", a lot of institutions (like schools) were unreasonably centralized, and the situation was worsened by the migration of intellectuals, and the declining local public life.

The studied case of Nagykőrű, Kőtelek and Tiszasüly happened to be even more difficult. These villages can be found north of Szolnok with poor access. The economic integration of these three villages was problematic on the one hand, on the other hand all of the were attracted by Szolnok as a central settlement, none of them considered the other to be "superior", so they acted as rivals fighting for financial resources.

As all of them are independent self-governments nowadays, they have to find the way out of this backward situation. Agricultural production still plays a decisive role in their economy, so the development of recreational functions could give the impetus needed to them.

Translated by Cs. Keresztes Nagy

